

T.C.
YEDİTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
RADYO TELEVİZYON SİNEMA ANABİLİM DALI

**1960-2010 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE’DE İŞÇİ SINIFI FİLMLERİ VE
PROLETER KAMUSAL ALAN**

Fatma Nesrin YARAR

Yüksek Lisans Tezi
İstanbul, 2014

T.C.
YEDİTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
RADYO TELEVİZYON SİNEMA ANABİLİM DALI

**1960-2010 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE’DE İŞÇİ SINIFI FİLMLERİ VE
PROLETER KAMUSAL ALAN**

Fatma Nesrin YARAR

Tez Danışmanı:
Doç. Dr. Defne ÖZONUR

Yüksek Lisans Tezi
İstanbul, 2014

T.C.
YEDİTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

1960-2010 Yılları Arasında Türkiye'de İşçi Sınıfı Filmleri ve Proleter
Kamusal Alan

Fatma Nesrin Yazar

Tez Jürisi:

Doç. Dr. Defne ÖZONUR
(Danışman)

Prof. Dr. Selahattin YILDIZ

Yrd. Doç. Dr. Kaan TAŞBAŞI

Tez Savunma Tarihi: 9/1/2014

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar Listesi	vi
Abstract	ix
Özet	x
GİRİŞ	11
1. PROLETER KAMUSAL ALAN VE İŞÇİ HAREKETLERİ	16
1.1. Kamusal Alan Kavramı.....	16
1.1.1. Habermas'ta Kamusal Alan.....	24
1.2. Proleter Kamusal Alan Kavramı	33
1.3. İşçi Sınıfı Hareketleri	40
1.3.1. Avrupa'da İşçi Sınıfı Hareketleri	42
1.3.2. Türkiye'de İşçi Sınıfı Hareketleri.....	60
1.3.2.1. 1960-1980 Yılları Arasında İşçi Sınıfı Hareketleri.....	76
1.3.2.1.1. Ekonomik ve Siyasal Durum	77
1.3.2.1.2. 1961 Anayasası ve Çalışma Mevzuatı	87
1.3.2.1.3. İşçi Sınıfı Hareketleri ve Sendikacılık	92
1.3.2.2. 1980-2010 Yılları Arasında İşçi Hareketleri	100
1.3.2.2.1. Ekonomik ve Siyasal Durum	101
1.3.2.2.2. 1982 Anayasası ve Çalışma Mevzuatı	112
1.3.2.2.3. İşçi Sınıfı Hareketleri ve Sendikacılık	120
2. TOPLUMCU GERÇEKÇİLİK VE İŞÇİ SINIFI FİLMLERİ	129
2.1. Kamusal Alanın Dönüşümü Çerçevesinde Politik Sanat	129
2.2. Sanatta Gerçekçilik ve Marksist Estetik	137
2.3. Toplumcu Gerçekçilik ve İşçi Sınıfı Filmleri	141

3. 1960-2010 YILLARI ARASINDA İŞÇİ SINIFI FİLMLERİ VE PROLETER KAMUSAL ALAN.....	147
3.1. 1960-2010 Yılları Arasında Türkiye Sineması'nda Toplumcu Gerçekçi Filmler.....	148
3.2. 1960-1980 Yılları Arasında Türkiye Sineması'nda İşçi Sınıfı Filmleri ve Proleter Kamusal Alan	161
3.2.1. Karanlıkta Uyananlar (Ertem Göreç/1964)	163
3.2.2. Diyet (Lütfi Ö. Akad/1974).....	167
3.2.3. Otobüs (Tunç Okan/1974).....	170
3.2.4. Endişe (Yılmaz Güney - Şerif Gören/1974).....	172
3.2.5. Maden (Yavuz Özkan/1978)	174
3.2.6. Demiryol (Yavuz Özkan/1979).....	176
3.2.7. Almanya Acı Vatan (Şerif Gören/1979).....	177
3.3. 1980 - 2010 Yılları Arasında Türkiye Sineması'nda İşçi Sınıfı Filmleri ve Proleter Kamusal Alan	178
3.3.1. Çark (Muzaffer Hıçdurmaz/1987).....	179
3.3.2. Ekmek (Faik Ahmet Akıncı/1997)	180
4. SONUÇ	181
KAYNAKÇA.....	190

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AEF	Amerikan Emek Federasyonu
AKP	Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP	Anavatan Partisi
AP	Adalet Partisi
ASDP	Alman Sosyal Demokrat İşçi Partisi
BASIN-İŞ	Türkiye Basın, Yayın, Grafiker ve Ambalaj Sanayi İşçileri Sendikası
BDEB	Birleşik Devletler Enformasyon Bürosu
CENTO	Merkezi Antlaşma Teşkilatı
CGP	Cumhuriyetçi Güven Partisi
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
CIA	Central Intelligence Agency, Merkezi Haberalma Teşkilatı
CKMP	Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi
DGM	Devlet Güvenlik Mahkemeleri
DİSK	Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu
DP	Demokrat Parti
DSP	Demokratik Sol Parti
DYP	Doğru Yol Partisi
EÖK/CIO	Endüstriyel Örgütler Kongresi
FP	Fazilet Partisi
HAK-İŞ	Hak İşçi Sendikaları Konfederasyonu
HÜR-İŞ	Hür İşçi Sendikaları Federasyonu
IMF	International Monetary Fund, Uluslararası Para Fonu
KRİSTAL-İŞ	Cam, Çimento, Seramik ve Toprak Sanayi İşçileri Sendikası
LASTİK-İŞ	Türkiye Petrol, Kimya ve Lastik Sanayi İşçileri Sendikası
MADEN-İŞ	Türkiye Maden İşçileri Sendikası
MC	Milliyetçi Cephe
MDP	Milliyetçi Demokrasi Partisi

MGK	Milli Güvenlik Konseyi
MHP	Milliyetçi Hareket Partisi
MİSK	Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu
MİT	Milli İstihbarat Teşkilatı
MSP	Milli Selamet Partisi
NATO	Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
OECD	Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü
PETROL-İŞ	Türkiye Petrol Kimya Lastik İşçileri Sendikası
RP	Refah Partisi
SADA	Sendikalar Dayanışma Konseyi
SEKA	Türkiye Selüloz ve Kağıt Fabrikaları A.Ş.
SHP	Sosyaldemokrat Halkçı Parti
SODEP	Sosyal Demokrasi Partisi
SOSYAL DEMOKRAT-İŞ	Türkiye Sosyal Demokrat İşçi Sendikaları Konfederasyonu
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SSK	Sosyal Sigortalar Kurumu
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
THKO	Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu
THKP-C	Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu-Cephesi
TİP	Türkiye İşçi Partisi
TİSK	Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu
TKP-ML	Türkiye Komünist Partisi-Marksist/Leninist
TKP	Türkiye Komünist Partisi
TOPLUM-İŞ	Türkiye Toplumcu İşçi Sendikaları Konfederasyonu
TSEKP	Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi
TSF	Türkiye Sosyalist Fırkası
TSP	Türkiye Sosyalist Partisi
TSP	Türkiye Sosyalist Partisi
TTKİ	Zonguldak Türkiye Taş Kömürleri İşletmesi

TÜRK ÜLKE-İŞ	Türkiye Milliyetçi, Adaletçi, Emekçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu
TÜRK-İŞ	Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu
UÇÖ-ILO	Uluslararası Çalışma Örgütü
UHİSK	Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu
UISF	Uluslararası İşçi Sendikaları Federasyonu
UKA/US AID	Uluslararası Kalkınma Ajansı

ABSTRACT

Mode of production in Europe had began to change in 13th century and especially in 17th century, has been accelerated. Due to this changes, aristocracy had began to lose ground day by day; bourgeois, that has become the dominant actor of economic structure, looked for ways to influence to the political sphere. Firstly, in place of the palaces, the cities have been the centers of literary discussions and art. Then, the bourgeoisie has began to attend to the politics for to have a say in the process of the decision making. During the period, the public sphere and the public opinion have been the most important tool of the bourgeoisie. Bourgeoisie, that claims to work as an “intermediary” between the administration and public with using public opinion, primarily, has accelerated the process of liberalization in the field of law. The power, obtained over the administration by the bourgeoisie, has been the cause of increase of the imbalance of the the rights and freedoms between the social classes. Although there have been some questions about its existence, the proletarian public sphere, that has become the expression of opposite public sphere with revolutions and labor organizations, generally have suppressed only into the economic reforms and a narrow field of the politics. Nevertheless, working-class consciousness and a model for the development of the labor movement has occurred in Europe's industrialized societies.

In this study, the process which occurs in Europe, is discussed the projections on Turkey, that has started to industrialize in 1950s; and the existence of the proletarian public sphere, that shapes the field of the development of the labor movement, has discussed. Within the use of this conceptual framework, Turkey's recent history of political, economic and social processes are tried to explain. In addition, the effects of the changes, which are mentioned, are discussed for Turkish cinema between 1960s and 2010. Based on the periodic distinctions, the presence of the working class films in Turkish cinema is studied with using the concept of proletarian public sphere.

Key Words: Public Sphere, Bourgeoisie, Working Class, Proletarian Public Sphere, Labor Movements, Unionization, Turkish Cinema, Working Class Films.

ÖZET

Avrupa'da 13. yüzyıldan itibaren kabuk değiştirmeye başlayan üretim biçimi, özellikle 17. yüzyılla birlikte hız kazanmıştır. Bu değişimle birlikte, aristokrasi günden güne güç kaybına uğramaya başlamış; ekonomik yapının egemen aktörü haline gelen kent soylular (burjuva), siyaset alanına da nüfuz etmenin yollarını aramışlardır. İlk olarak, edebi tartışmaların ve sanatın merkezleri, saraylardan şehirlere doğru hareket etmiştir. Sonrasında ise, karar alma mekanizmasında bizzat söz sahibi olmak adına, burjuvazi siyaset ile ilgilenmeye başlamıştır. Bu dönem ile birlikte, burjuvazinin elinde bulunan biricik araç, kamusal alan ve kamuoyu olmuştur. Kamuoyunun kullanımıyla, yönetimle halk arasında bir “aracı” gibi çalıştığını iddia eden burjuvazi, öncelikle hukuksal mecraada liberalleşme sürecini hızlandırmıştır. Burjuva toplumunun yönetim alanında kademeli olarak elde ettiği bu güç, sınıflar arası haklar ve özgürlükler dengesizliğini daha da arttırmıştır. Her ne kadar varlığı tartışmalı olsa da, devrimler ve örgütlenme ile karşıt bir kamusal alanın ifadesi olan proleter kamusal alan, genellikle sadece ekonomik reformlara ve dar bir siyasal alana sıkıştırılmıştır. Yine de, Avrupa'nın sanayileşmiş toplumlarında, işçi sınıfı bilincinin ve işçi hareketinin gelişmesine yönelik olarak bir model oluşmuştur.

Bu çalışma ile, Avrupa'da ortaya çıkan bu sürecin, özellikle 1950'lerden sonra sanayileşmeye başlayan Türkiye'deki izdüşümleri, 2010 yılına kadarki süreç de dahil edilerek ele alınmakta; işçi hareketinin gelişme alanını belirleyen proleter kamusal alanın izleri sürülmektedir. Belirlenen bu çerçeve ile, Türkiye'nin yakın tarihindeki siyasal, ekonomik ve sosyal süreçler ortaya koyulmaya çalışılmaktadır. Bununla beraber, çalışma alanı olan Türk Sineması'nın 1960'lı yıllardan başlayarak 2010 yılına kadarki dönemde, söz konusu değişimlere nasıl tepkiler verdiği ele alınmaktadır. Dönemlere göre yapılan inceleme ile üretilen işçi sınıfı filmlerinin proleter kamusal alan kavramı etrafında analizi yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kamusal Alan, Burjuvazi, İşçi Sınıfı, Proleter Kamusal Alan, İşçi Hareketleri, Sendikalaşma, Türkiye Sineması, İşçi Sınıfı Filmleri.

GİRİŞ

Sanayi Devrimi sonrası tarihsel süreçlere bakıldığında, üretim biçiminin değişmesiyle doğru orantılı olarak siyasal alanda da yeni bir iktidar mücadelesi doğmuştur. Bu mücadele içinde kamusal alanın temsilcileri ortaya çıkmış ve bu alanın kullanılması suretiyle oluşan kamuoyu kavramı ile aristokrasi iktidarı büyük oranda tasfiyeye uğramış, onun yerine devlet yönetiminde burjuva politikaları egemen olmaya başlamıştır. Bu yeni egemen sınıf ekonomik alanda olduğu kadar siyasal, hukuksal ve toplumsal alanlarda da söz sahibi olmuş ve karar alma süreçlerine katılmıştır. Bununla beraber bu iktidar savaşının anti-tezini, liberalizm ve komünizm karşıtlığına paralel olarak, proleter kamusal alan oluşturmuştur. Bu türden bir kamusal alanın işçi sınıfının sendikal örgütlenmesi kadar siyasal alanda da haklar talep etmesiyle ve siyasi partilerle doğrudan ilişki kurmasıyla oluştuğu görülmektedir.

20. yüzyılın başlarında rekabetçi kapitalizmin yerini tekelci kapitalizme bırakması ve muhalefet alanının daralması ile kamuoyunun oluşum sürecindeki temel taşıyıcılardan biri olan kitle iletişim araçlarının gelişmesi ile kamusal alanın dönüşümü arasında önemli bir bağlantı olduğu görüşü ortaya koyulmaktadır (Habermas, 2010). 20. yüzyılın başlarındaki bu köklü değişimlere rağmen, temelde kamusal alan bir kurum olmanın ötesinde tüm aktörlere açık olan potansiyel bir alan olarak tanımlanmaktadır. Tarih-dışı bir veri değil gelişme içindeki toplumsal bir yapıdır. Tüm yurttaşların tartışabilmesi, fikir sahibi olabilmesi için gerekli olan politik enformasyona kamusal alan ile erişilmektedir (Dacheux, 2012: 21). Aynı zamanda demokrasi döneminin birbiriyle çelişen büyük sorunlarının tartışıldığı bir kamusal alanı varsaymakta ve bu "sembolik" alan demokratik işleyişin yapısal koşullarından biri olarak görülmektedir (Wolton, 2012: 28).

Tarihsel dönemler içinde ekonomik, siyasal ve toplumsal zeminde ortaya çıkan değişimler kültür ürünlerini ve sanatı da etkisi altına almış, ortaya çıkan yeni koşullarla sanatçı ile toplum arasındaki ilişki de dönüşmüştür. Antikçağ, Ortaçağ ve Rönesans'ta sanat kamusal yaşam içinde bütünleşmiştir. Kapitalizm ile birlikte ise bu ilişki parçalanmaya başlamış, kamuyla sanatçı arasındaki bu dolaysız bağ kopmuştur. Keyfine göre yazmakta veya resmetmekte özgür olduğunu bildiren sanatçı, gerçekte "pazar" için yazmaya ve resmetmeye başlamıştır. Sonuçta, yarattığı eser zorunlu mallardan daha güç satılabilen bir meta haline gelmiştir. Bireyselleşme sanatçıyı da etki alanına alarak, onu özel alana hapsedmiştir; bu da toplumsal sanatın önünü tıkamış ve sanatçının toplumla olan

bağları kopmaya başlamıştır. Belirli bir süreç içinde ortaya çıkan bu değişim, üretim ilişkisinde ortaya çıkan ve bir zincirin halkaları gibi birbirini etkileyen siyaset, hukuk ve kültür gibi alanlardaki değişimlerin sonuçlarından biri olarak ortaya çıkmaktadır (Plehanov, 1991: 66).

Ortaya çıkan yapısal değişimler, kaçınılmaz olarak sinemayı da etki alanına almıştır. Buna karşın, 1930'lu yıllardan itibaren egemen üretim biçimine muhalif olan bazı sanatsal yaklaşımlar da ortaya çıkmıştır. Sovyet Etkileyici Gerçekçiliği, Fransız Yeni Dalgası ve İtalyan Yeni Gerçekçiliği gibi sinema hareketleri bunlardan bazılarıdır. Sinema sosyalist devletin temel ilkelerine göre eğitime işi için harika bir araç olarak görülmüş; ayrıca bundan da fazlası olarak kamusal alanın politik yaşamın temelini oluşturan tarihsel olarak var olan dünyaya dair ortak bilgi alanının dönüştürülmesine katılmış ve özne-aracı, kaynak-etki, aygıt-katalizör olarak sinema bu dönüşümü hem yansıtmış hem de desteklemiştir (Chanan, 2011: 222). Muhalif sinema hareketlerinin her biri, belirli toplumsal kaynakların ve örgütlenme tarzlarının bir araya gelmesine elverişli bir politik ve ideolojik ortama ve onları biçimlendiren özel sanatsal geleneklere bağlı olmuşlardır. Politik bir film üretmenin ise belli koşulları bulunmaktadır; bunlardan biri hareketin ideolojisine yardımcı olan bir örgütlenme tarzının olmasıdır. Diğer koşul ise, politik rejimin filmlerin hem ideolojisine hem de tarzına hoşgörülü olması veya onlardan yana olmasıdır (Chanan, 2011: 220).

Bu çalışma, kamusal alan ve proleter kamusal alan kavramları çerçevesinde sanayi devrimi sonrası Avrupa'da ve özellikle 1960'lı yıllardan başlayarak 2010 yılına kadarki süreçte Türkiye'de işçi sınıfı hareketlerini ve işçi sınıfı örgütlenmesini ele alırken, ulusal politikalar ve uluslararası siyasal konjonktür ekseninde işçi sınıfının siyasetle ilişkisini ve bu doğrultuda proleter kamusal alanın daraldığı veya genişlediği dönemleri tarihsel koşullarla ele almayı amaçlamaktadır. Bu koşullar çerçevesinde 1960'lardan 2010 yılına kadar Türkiye'de işçi sınıfı filmleri incelenmekte ve değişen koşullar ekseninde işçi sınıfının sinemadaki izdüşümü proleter kamusal alan kavramı ekseninde tartışılmaya çalışılmaktadır. Burada işçi sınıfı filmlerinden kasıt sınıfsal bir bakış açısı sunan, emek ve sermaye arasındaki çatışmayı anlatımında barındıran ve tarihsel süreçlerle birlikte işçi sınıfının koşullarını ortaya koyan filmlerdir.

Çalışma, Türkiye'de 1960-1980 yılları arasında proleter kamusal alanın genişlemesi ile Türkiye'de işçi sınıfı filmlerinde proleter kamusal alandan bahsedebilmenin mümkün

olması ve 1980'lerden itibaren proleter kamusal alanın daralması sebebiyle bu durumun ortadan kalkması hipotezine dayanmaktadır. Belirlenen hipotezin sınanması adına, çalışmanın "Proleter Kamusal Alan ve İşçi Hareketleri" başlığı altındaki ilk bölümü kamusal alan ve proleter kamusal alan kavramlarından bahsetmekte ve bu kavramlara yönelik çalışmalar ve görüşler ele alınmaktadır. Bu yolla bu araştırma için gerekli olan kavramsal çerçeve çizilmeye çalışılmaktadır.

İlk bölümde Jürgen Habermas, Hannah Arendt, Richard Sennett ve Charles Taylor gibi düşünürlerin burjuva kamusal alanı üzerindeki düşünceleri araştırılırken, özellikle Habermas'ın tarihsel perspektifle ele aldığı kamusal alan kavramının hem ekonomik hem siyasal hem de toplumsal açıdan gelişim süreci incelenmektedir. Habermas'ın kavramsal yaklaşımının ayrıntılı olarak ele alınmasının sebeplerinden biri çalışmanın dayandığı kavram olan proleter kamusal alan kavramının anlaşılmasına destek vermesidir.

Yukarıda adı geçen önemli düşünürler dışında, bu araştırmanın da yapılabilmesine olanak sağlayan önemli bir yazın alanını besleyen Oskar Negt ve Alexander Kluge 1972 yılında "proleter kamusal alan" kavramını inceledikleri "Kamusal Alan ve Tecrübe" isimli eseri yazmışlardır. Paris Komünü, Alman Devrimi ve işçi konseyleri gibi toplumun büyük bir kesiminin somut tecrübelerine dayanan toplumsal olaylara dayanarak, "muhalif kamusal alan" olarak değerlendirilebilecek bu kavramı incelemişlerdir. Proleter kamusal alan kavramı, toplumun birbirinden ayıramayacak olan tüm tecrübe alanlarını (özellikle emek alanını) ve burjuvazi dışındaki tüm diğer sınıfları içine alması yönüyle bu çalışmanın ele aldığı meselelerden biri olan işçi örgütlenmesi ve siyaset ilişkisine yönelik oluşacak çerçevenin anlaşılır olmasına büyük katkı sağlamaktadır. Bu sebeple birinci bölümde Negt ve Kluge'nin kavramsallaştırdığı proleter kamusal alan kavramına değinilmektedir.

Oldukça geniş bir literatüre dayanan bu kuramsal tartışmanın önemi, toplumların gelişim sürecindeki temel unsurların anlaşılması için gerekli görülen kavram ve durumları incelemesinden ileri gelmektedir. Kamusal alan kavramı, tarihsel süreçler içinde üretim biçimindeki dolayısıyla siyasetteki ve egemenlik biçimindeki değişimleri kaydedebilme özelliği ile oldukça önemli görülmektedir. Ortaya koyulan bu tartışma içinde genel olarak sanatsal yaklaşımların, özelde ise sinema yapımının dönemlere göre değişimlerinin anlaşılmasının da önemi büyüktür.

Bu dönemin ortaya çıkan koşullarının anlaşılması için öncelikle, yapısal değişimlerin ve tarihsel olarak Türkiye'de işçi örgütlenmesinin ele alınması önemli ve

gerekli görülmektedir; fakat bunun öncesinde sanayi toplumuna geçiş sürecinin yaşandığı ilk toplum olan batı toplumunun örgütlenme biçimleri ve proleter kamusal alan kavramının varlığının dayandığı belli başlı devrimler ve olaylar ele alınmaktadır. Böylece kavramsal çerçevenin çizildiği çalışmanın ilk bölümünün devamında, öncelikle Avrupa'daki örgütlenme biçimleri sonrasında da Türkiye'de işçi hareketleri ve işçi örgütlenmesinin koşulları ele alınmaktadır. Araştırılan ve tartışılan bu meselelere geniş bir perspektif sunmak adına, işçi örgütlenmesinin cemiyet veya dernek adı altında ortaya çıktığı Osmanlı dönemi ve Cumhuriyet'in ilk dönemleri ile sendikal ve eylemsel düzeyde yeni yeni kimlik kazanmaya başladığı 1946 ve 1960 yılları arasındaki gelişmelere de kısaca değinilmektedir. Bununla beraber bu bölümde çoğunlukla 1960 yılından 2010 yılına kadarki süreçte Türkiye'de siyasal, ekonomik, hukuki değişimler ve bu yıllar içindeki işçi hareketleri incelenmektedir. Çalışmanın incelediği dönemler içinde (1960-2010) ortaya çıkan değişimlerin ayrıntılı biçimde ele alınmasının sebebi, sinemanın toplumla, ekonomik yapıyla ve siyasetle yakın ilişki içinde olduğunun düşünülmesidir. Sinemanın konusunun değişimindeki ana hatların ortaya koyulması için dönemlerin tek tek incelenmesi gereğinin doğduğu düşünülmektedir.

Çalışmanın “Toplumcu Gerçekçilik ve İşçi Sınıfı Filmleri” adını taşıyan ikinci bölümünde, kamusal alanın dönüşüm süreci ile birlikte sanatta ortaya çıkan değişimler gerçekçilik kavramı üzerinden ele alınmaktadır. Burjuvazinin, sanatta gerçekçilik akımını bırakması doğrultusunda ortaya çıkan gelişmeler ve sosyalizmde gerçekçilik kavramının temel yaklaşımları incelenirken politik sanat ve ideoloji arasındaki bağlantılar ve ilişkiler araştırılmaktadır.

Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde Türkiye'de sinema yapımında ortaya çıkan koşullar işçi sınıfı filmleri üzerinden 1960-1980 ve 1980-2010 yılları arasındaki iki dönemin incelenmesi ile ortaya koyulmaya çalışılmaktadır. İşçi sınıfı filmlerinin temel özelliği bazı siyasi dertlerinin olmasıdır. Sistem eleştirisine dayanan işçi sınıfı filmlerinin toplumsal sorunlarla ilgili olduğu görülmektedir. Bu filmlerin en önemli ortak özelliği ise, sınıf ve sınıflar arasındaki adaletsizliğin bilincini taşımaları ve mutlaka ve mutlaka sınıflar arasındaki çelişkilere dikkat çekmeleridir. Kitleler merkezde yer almakta ve yaşanan güçlüklerle karşı dayanışma ruhunu uyandırmak ise başlıca amaçlardan biri olarak ortaya çıkmaktadır (Genç, 2008: 38). Bu çalışma kapsamında, yukarıdaki tanım üzerinden işçi sınıfı filmleri belirlenmiştir. Bu doğrultuda, işçi karakterlerin etrafında dönen herhangi bir

hikayeye değinen filmler değil, sınıfsal bir bakış açısı olan ve işçi sınıfı mücadelesine değinen filmler esas alınmaktadır. Diğer filmler kapsam dışında bırakılmıştır. Belirlenen filmlerin analizleri, proleter kamusal alan kavramı içinde belirlenen bazı soruların cevaplarının aranması ve araştırılması şeklinde yapılmaktadır. Ortaya çıkan işçi sınıfı filmlerine, belirlenen dönemler içinde (1960-2010 yılları arasında) çekilen tüm filmlerin konularının araştırılması sonucunda ulaşılmıştır. Çalışmanın kapsamı içinde sadece uzun metrajlı kurmaca filmler incelenmiş, belgesel, animasyon ve kısa film gibi diğer türler kapsam dışı bırakılmıştır.

Bu çalışmada filmler, kavramsal çerçeve olan proleter kamusal alan kavramının ortaya koyduğu tanımlar üzerinden belirlenen maddeler kullanılarak analiz edilmektedir. Bu maddeler ışığında, proleter kamusal alan kavramının en temel özelliklerinden olan aleniyet, kolektif deneyim, toplanma ve sendikal örgütlenme olanakları, empati ve ailedeki toplumsallaşma gibi meselelerin filmlerdeki yansıması ele alınmaktadır.

1. PROLETER KAMUSAL ALAN VE İŞÇİ HAREKETLERİ

1.1. Kamusal Alan Kavramı

Son yılların en çok tartışılan kavramlarından biri olan kamusal alan kavramları, Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü adlı çalışma ile ilk olarak Jürgen Habermas tarafından geliştirilmiştir. Habermas'tan önce bazı düşünürlerin de incelediği bu kavramlar pek çok çalışmanın konusu olmuş, inceleyenlere ait farklı bakış açıları ile kavramın tanımları çeşitlenmiştir. Habermas dışında kavramı inceleyen Charles Taylor, Hannah Arendt, Richard Sennett, John Dewey, Walter Lippmann, Oskar Negt ve Alexander Kluge gibi düşünürler sayesinde geniş bir kamusal alan yazınının varlığından bahsedebilmek mümkün olmuştur.

1960'lardan 1970'lere uzanan kamusal alan çalışmaları özellikle 1980'lerle beraber toplumbilimi ve siyaset bilimi alanları dışında tarih, sinema ve televizyon çalışmaları, sanat eleştirisi, feminizm, sömürgecilik sonrası perspektifleri gibi farklı disiplinlerin ve bağlamların da başvurduğu kavramlardan biri haline gelmiştir. 1980'lerle birlikte ortaya çıkan bu durum, üç muhalefet alanının ortaya çıkmasıyla açıklanmaktadır. İlki, toplumsal cinsiyet ve cinsellik meselesi üzerinden yeniden üretim, çocuk bakımı, cinsel ifade ve mahremiyet biçimlerinin düzenlenmesine dönük sürdürülen mücadelelerdir. İkincisi, kamusal hakların geri çekilmesi, etnik ve ırkçı şiddetin artması ile ayrılıkçılık, milliyetçilik ve kimlik politikası meselelerinin ortaya çıkmasıdır. Üçüncüsü ise, ilk iki mücadele alanını ortak kesen, kaçınılmaz biçimde değişen ve değiştirilen alımlama ve temsiliyet ilişkileridir; bu değişimler, özel ve elektronik tüketim medyasında hızı giderek artan küreselleşmenin ve çokkültürlülük meselesi etrafında ulusal düzeyde süren çatışmaların izlerini taşımaktadır (Hansen, 2010: 143-144).

Habermas kamusal alanı, "öffentlichkeit" kavramıyla açıklamakta, bu kavramın bazı fenomenleri düzenlemek ve onları kategorik bir çerçevenin parçası olarak belirli bağlamlara yerleştirmek için kullanılan bir araç olduğu görüşünü belirtmektedir. Aynı zamanda bu kavramın normatif politik kuramdaki belli koşullarla ilişkili sonuçları olduğuna dikkat çekmektedir (Habermas'tan aktaran Özbek, 2010a: 40). "Öffentlichkeit" kavramının "öffen" kökü ortak alan, açık ve eleştirel olan anlamına gelmektedir. İcadını burjuva toplumunun gelişmesine borçlu olan bu kavram Habermas'ın tanımına göre, bildik gelen kamuoyu fenomenini işaret etmekten öteye giden çok yönlü kapsamını ve farklı politik kuramsal duruşlara izin veren özelliğini ortaya koymaktadır (Özbek, 2010a: 40-41).

Habermas (2010a: 57) kamusal alan kavramının çok yönlü yapısını işaret ederken, hukuk, siyaset ve sosyoloji gibi bilimlerde bile kesin belirlenimlerinin görülmesinin mümkün olmadığını ve kavramın tarihsel birtakım farklılıklardan ötürü kamu, kamusalılık, kamuoyu gibi kavramlardan farklı anlamlar ortaya koyduğunu belirtir. Ayrıca, bilimlerin kavramı açıklamada ya da sınırlamalarını ve belirlenimlerini ortaya koymada kesin bir dil benimseyememeleri kadar günlük hayattaki kullanımların da kavramın tanımlarının ortaya koyulmasında sıkıntı oluşturduğuna dikkat çekmektedir.

Kamusal alan kavramı ile toplumsal yaşantı içinde tüm yurttaşların erişmesi garanti altına alınmış, kamuoyuna benzer bir şeyin oluşturulduğu bir alan kastedilmektedir. Bu çerçevede özel bireylerin kamusal bir gövde oluşturarak toplandıkları her konuşma durumunda, kamusal alanın bir parçası varlık kazanmış olur. Yurttaşlar, genel yarara ilişkin meseleler üzerinde kısıtlanmamış bir tarzda yani toplanma, örgütlenme, kanaatlerini ifade etme ve yayınlama özgürlükleri garantilenmiş şekilde tartışabildiklerinde kamusal bir gövde oluşturabilirler (Habermas, 2010b: 95).

Toplantılar kapalı toplumdakilerin aksine, herkese açık ise “kamusal” olarak adlandırılmakta; toplanılan bu yerler, “kamusal yerler” ve “kamusal binalar” kavramlarına karşılık gelmektedir. Buna karşın, salt “kamusal binalar” lafı herkese açık oluşundan öte bir anlam içermektedir; çünkü bunlar devlet kurumlarını barındırmakta ve bizzat bu niteliklerinden ötürü de kamusal olmaktadır. Kamu kurumları devlet kurumlarının eşanlamı olurken, kamu erki de devlet erki olarak anlaşılmakta; bu niteliği devlete veren şey ise, kamusal selameti sağlama yükümlülüğü olmaktadır (Habermas, 2010a: 58). Günlük konuşmada da “kamu” dendiğinde akla devlet gelmekte; devlet dairesi, organları, kuruluşları, görevlileri ya da etkinlikleri gibi şeyler ve devlete ait veya devlet kontrolünde yürütülen resmi alanlar kastedilmektedir. Sonuçta, kamunun kim olduğu düşünülmeden devlet aygıtıyla birleştirilerek esası ortadan kaldırılmaktadır (Özbek, 2010a: 31).

Kamu alanı üzerine çalışan düşünürlerden biri olan Hannah Arendt (2011: 95), iki görüngenü üzerinden kavramı açıklamaktadır. İlk görüngenü Habermas'ın da işaret ettiği “aleniyet” kavramıyla paralel olarak herkes tarafından “görünebilirlik” ve “duyulabilirlik”tir. Diğer görüngenü ise kamusal alanın herkes için ortak bir dünyayı ifade etmesidir. Buradaki ortak dünya mekansal olarak somut bir varlığı fakat aynı zamanda soyut bir varlığı da içermektedir. Arendt (2011: 96) ortak bir dünyayı ifade eden kamu alanını yaptığı masa metaforuyla netleştirmekte, “ortak dünya olarak kamu alanı”nı

çevresinde oturmakta olanlar tarafından ortak sahiplenilmekte olan bir masaya benzetmektedir. Ona göre, bu masa insanları hem bağlamakta hem de ayırmaktadır. Ortak dünya olarak kamu alanının birbirimizin üzerine yıkılmamızı engellediğini düşünen Arendt, bir taraftan kamu alanının bütünleştirici etkisini işaret ederken bir taraftan da sınırlayıcı olduğunu belirtmektedir. Arendt aynı yerde, kamusal alanın çöküşünü ya da hiç olmaması gibi bir durumun sonucunu masa örneğinden devam ederek açıklamayı sürdürür. İnsanları bağlayan fakat aynı zamanda ayıran bu masanın bir hokuspokusla ortadan kalktığı için düşünülmesini ister; bu durumda karşılıklı oturan iki kişinin artık ayrı değil tamamıyla ilişkisiz iki kişi durumuna düştüklerini söyler. Ona göre böylece yabancılaşmış ve topluma ilgisini yitirmiş bir kitle ortaya çıkacaktır ki, ortak bir dünya olma özelliğini yitirmesiyle kamusal alan Arendt'in tanımıyla görünür olmaktan öteye gidemeyen bir alan olarak ortaya çıkacaktır.

Çalışmalarında sıklıkla başvurduğu Heidegger'in kavrayışındaki “ben”in temel özelliğinin “mutlak kendilik” ve kişinin “kendisiyle aynı olandan radikal biçimde kopartılması” olduğunu gören Arendt (aktaran Gander, 2009: 61), bu kavrayışın kabul edilebilir olmadığını belirtir; çünkü ona göre yaşam insanlar arasında olma halidir, ölüm ise bunun son bulmasıdır (Arendt'ten aktaran Gander, 2009: 61). Arendt için insan olmak, akıl yürütmekle değil eylemde bulunmakla tanımlanır. Bununla beraber, varoluşsal bir anlam kazanan “eylemde bulunmak” ifadesi Arendt için çalışmak ve üretmekten farklı olarak maddi bir aracı olmaksızın insanlar arasında oluşan ve onları birbiriyle ilişki içine sokan edimdir. Kişi konuşarak ve eylemde bulunarak, insanların dünyasına dahil olur. Bu, zaten var olan dünyaya kişinin dahil olması ve başkaları tarafından “görünür” olmasıdır. İnsanlar, tam da bu eylem aracılığıyla kamusal ve bununla birlikte politik uzamı kurmaktadır (Arendt'den aktaran Gander, 2009: 63).

Eylem kavramı, üç karakteristik özelliklerle açıklanır: İlk olarak, aktörün kimliğini görünür kılar ve açığa çıkarır; ikinci olarak, bir nesnenin aracılığına ihtiyaç duymaksızın aktörleri birbirine bağlayan tek etkinliktir; son olarak, eylemle ortak görünürlük alanı inşa edilir (Arendt'den aktaran Sertdemir, 2009: 209).

Modern ekonomi biliminin kökeninde “insanlar eylemez, davranırlar” varsayımı yatmakta ve bu konformizmi beraberinde getirmektedir. Ekonominin bilimsel bir karakter kazanması, ancak insanların toplumsal varlıklar haline gelmeleriyle ve kurallara uymayanların anormal ya da asosyal olarak görülmelerini olanaklı kılacak bir anormallik

düzeyinde belli davranış kalıpları göstermeye başlamalarıyla mümkün olmaktadır (Arendt, 2011: 81). Bu da, “toplumsal olan” ve “kamusal olan” arasında ortaya çıkan ayrıma bir miktar açıklık getirmektedir. Buna göre toplum, “normalleşmelerini” sağlamaya yönelik ve sivilliklerde bulunmayacakları biçimde davranmalarına yönelik kurallar vazederek üyelerinin belli bir tarzda davranış içinde olmalarını beklemektedir. Bu davranışlar ise insan doğasında olmayan, insana “toplumsallaşmış insan” niteliğini veren davranışlardır; tüketime yönelik davranışlar bu davranış kalıplarına örnek olarak verilebilir. Bununla birlikte davranış eylemin, hiç kimsenin yönetimi de kişisel yönetimin yerine geçmektedir (Arendt, 2011: 82-83).

Bunlar, Arendt'e (2011: 86) göre modernite dönemi olarak üzerinde durulan dönemin genel görüntüsünü işaret etmektedir; ona göre, bilim de buna katkı sağlamaktadır. Örneğin, toplum bilimleri de kişiyi “davranan bir hayvan” düzeyine indirgemektedir. Arendt insanların eylemde bulunarak ve konuşarak kim olduklarını gösterdiklerini, benzersiz kişisel kimliklerini etkin biçimde ortaya koyarak açığa çıkardıklarını belirtmektedir. Arendt'e (2011: 259) göre eylem ile söz birbiriyle çok yakın ilişki halindedir, konuşmanın eşlik etmediği eylem açığa çıkarıcı özelliğini yitirir, buna ek olarak da öznesini de yitirebilir. Böylece “eyleyen insanlar” değil “yerine getiren robotlar” ortaya çıkar (Arendt, 2011: 263).

Toplumsalın yükselmesiyle insanların konuşma ve eylem yeteneği kaybolur, böylece kişiler kamu alanında sadece emeğiyle mükemmelleşmeye başlar. Kamusal alan sadece emekle bütünleştirilirken, aynı zamanda çökmeye de başlar; özel alan ise gitgide genişleme eğilimi gösterir. “Küçük şeylerden mutlu olma hali” ile insanlar “pürüpak bir kuytuluğu” temsil eden şeylere, evin dört duvarı içinde hapsolme haline yönelirler. Böylece insanlar özel hale gelir; başkalarını görmek, duymak ve onlar tarafından görülüp, duyulmak olanağını yitirirler. Hepsi, kendi tekil deneyimlerinin öznelliğine hapsolurlar; aynı deneyim tekrar tekrar yinelenmiş olsa da tekil olmaktan kurtulamaz (Arendt, 2011: 95) Sonuç olarak, Arendt'e (2011: 103) göre, sadece tek bir yanıyla görülmeye başlandığında ve kendisini sadece tek bir perspektiften sunmasına izin verildiğinde ortak dünyanın da sonu gelmiş demektir.

Ortaya çıkan kamusal ve toplumsal arasındaki fark, birinin demokratik politikanın temeli ve koşulu olarak söylem ve eylem alanını, ötekini ise modern toplumlarda mahremiyet ve mülkiyet ilişkilerinin özel alanını, temel yapılar olarak aile ve ekonomiyi

işaret etmesinden kaynaklanmaktadır (Hansen'den aktaran Özbek, 2010a: 28).

Kamusal İnsanın Çöküşü adlı çalışmasında Richard Sennett (2010: 16) ise, öncelikle “kamusal” ve “kişisel” sözcüklerinin tarihinden hareket eder. Bunun sebebinin ise, bu sözcükleri Batı kültüründeki temel değişimlerin anlaşılabilmesi için anahtar sözcükler olarak görmesinden ileri geldiğini belirtir. Sennett, Roma'nın çöküş dönemindeki kamusallıkla çağdaş toplumun kamusallık anlayışının benzer olduğunu söyler; her iki dönemde de kamusallık yurttaşların daha az inançla katıldığı formel bir yükümlülüğe dönüşmüştür. Sennett (2010: 20), çağdaş toplumun kamusal sorununun kişisel olmayan davranışlar ve meselelerin heyecan uyandırmamasına ve davranışların ve konuların ancak insanlar yanılıp da onları kişilik sorunlarıymış gibi ele almalarıyla heyecan uyandırdığına bağlı olduğunu belirtir.

İnsanların kendilerine yabancı bir ortamda mahrum edildikleri şeyleri mahrem ilişkiler alanında aramalarının en somut nedenlerinden biri “ölü kamusal alan”dır. Kamusal alanın ölmesi, hem somut olarak mekanların kısıtlanmasıyla, hem de aleniyetin yitilmesiyle ortaya çıkmaktadır. Kamusal görünürlük ortasında yalıtım ve psikolojik etkileşime yapılan aşırı vurgu birbirini tamamlar ve kişiler, kamusal alanda başkalarının gözetimine karşı sessiz kalarak kendini koruma gereği duyduğu oranda, doğan boşluğu ilişki kurmak istediği insanlara kendini açarak doldurmaktadır (Sennett, 2010: 31).

Sennett (2010: 97), “kamu” sözcüğünün İngilizce'de bilinen ilk kullanımının kamuyu toplum çıkarı ile bir tutmaktan ileri geldiğini belirtir. Molar'yın İmparator Lucyas'tan “Roma'nın kamusal iyiliğini sağlayan diktatör” olarak bahsetmesini, buna örnek olarak gösterir. Benzer şekilde Habermas da (2010b: 95), burjuva öncesi toplumlarda kamusal alanın temelinde iktidarın olduğunu belirtir. Yüksek Ortaçağ Avrupa toplumunda “özel” olandan ayırt edilebilen emsalsiz bir “kamusal” alana sahip olduğu konusunda bir kanıt olmadığını ve prensin mührünün “kamusal” mahiyette olduğunu söylemekte ve burjuva öncesi toplumsal yaşamın kalıntısı olan bu kamusallık anlayışının, prensin maddi varlığına bağlı olduğunu belirtmektedir.

16. yüzyılda kamu sözcüğü genel, gözleme açık ve ortada olan anlamına gelirken, özel sözcüğü ise üst düzey devlet erkanından olan, ayrıcalıklı kişi anlamında kullanılmıştır. 17. yüzyılla birlikte ise bu sözcükler, bugünkü kullanımlarına yakın anlamlar kazanmıştır. Buna göre “kamusal” herkesin denetimine açık olan anlamına gelirken, “özel” ise, kişinin ailesi ve arkadaşları ise sınırlanmış bir yaşam bölgesi anlamına gelmektedir. Böylece kamu

sözcüğü, modern anlamını kazanmış ve dolayısıyla artık yalnızca aile ve yakın arkadaş kesimlerinden farklı konumu olan bir toplumsal yaşam bölgesi değil, görece çok çeşitli insanları içine alan, tanıdıklar ve yabancıların oluşturduğu kamusal alan anlamına gelmeye başlamıştır (Sennett, 2010: 33)

18. yüzyıl başlarında Londra ve Paris'te “kamusal alana kimlerin dahil olacağı” ve “kamuya çıkıldığında çıkılan yerin neresi olduğu” meseleleri öne çıkmaya başlamıştır. Kökenini örtbas etme kaygısından sıyrılmış olan burjuva toplumu şehirlerde görünür olmaya başlamış, şehrin her yerinde çok çeşitli grupların etkileşime ve iletişimi geçtiği yeni bir dünya ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Fransa'da her yere girip çıkan, aşına olduğu şeylerle alakası ya da benzerliği olmadığı durumlarda da rahat hareket edebilen kişi anlamına gelen “kozmopolit” dönemin “mükemmel” kamusal insanına karşılık gelmektedir. Kozmopolit, 18. yüzyılda burjuva toplumunca benimsenen genel yaklaşımın işaretidir ve “gönlü neyi çekerse onun peşinden giden kişi”dir (Sennett, 2010: 33).

Sennett (2010: 73-75), modern dönemdeki kamusal alan nosyonunu anlamak için burjuvazinin yükseldiği dönem ile “ancien régime” dönemini karşılaştırır. Sennett, yaygın olarak ancien régime'in feodalizm dönemine yani 800 ile 1800 yılı arasındaki tarih kesitine karşılık geldiği belirtir; fakat kendi çalışmasında, 18. yüzyılda uluslar içinde ticari ve idari bürokrasinin ayak direyen feodal ayrıcalık sahipleriyle yan yana gelişmekte olan dönemi ancien régime kavramıyla incelemeyi tercih ettiğini belirtir. Bu iki kavramı odak noktası olarak almasının sebebini kamusal yaşamın bu iki iktidar alanının mücadelesi doğrultusunda biçimlendiğine dair ortaya koyduğu görüşle açıklamaktadır. Ona göre, merkantilist burjuvanın büyük şehirlere (özellikle Paris ve Londra) doğru gerçekleştirdiği göç ile şehirlerde aslında kamusal mekanlarda, soylu aristokratların karşısında ikinci bir grup görünür olmuştur; biri şehirde egemen hale gelirken, diğer toplumsal yapının aniden ortadan kalktığını söylemek mümkün değildir. Sennett bu sebeple, 18. yüzyılda bu ikili toplumsal yapının birlikte var olduğuna ve böylece şehirlerin içinde ikinci bir şehir ortaya çıktığına dikkat çekmektedir.

Modernizm ideolojisinin ekseninde özellikle 18. ve 19. yüzyıl toplumunun bilinç dünyasını biçimlendiren karşıtlıklar, kamusal ve özel arasında da ortaya çıkmıştır; kültür–doğa arasındaki karşıtlık, kamusal–özel arasındaki karşıtlık yoluyla somut hale gelmiştir. Ortaya çıkan doğa/özel ile kültür/kamusal özdeşleşmesi ile aile de giderek “doğal” bir fenomen olarak görülmekte; aile, tiyatro ya da sokak gibi bir kuruluş değil, “doğanın

kucağı” olarak betimlenmektedir (Sennett, 2010: 128). Sennett'a (2010: 138) göre, kamusal olan “insan yapımı” olarak ortaya çıkarken, özel olan ise “insanlık durumu” olarak tanımlanır hale gelmiştir.

Sennett (2010: 149-150), 18. yüzyıl kamusal aktörünün önemli bir amaca hizmet ettiğini belirtir. Bu amaç, kamusal aktörün duygularını takdim etmesidir. Sennett, sonraki dönemlerde kamusal alan ve kamusal aktörde ortaya çıkan dönüşümün temelinde bu amacın yerini başka bir şeye bırakması olduğunu işaret etmekte, duyguların “takdimine” inanmaktan “temsiline” inanmaya dönük bir kayma meydana geldiğini belirtmektedir. Sennett'a göre, duygularını takdim ve ifade etme amacını yitiren kamusal insan, bir işlev ve kimlik yitirmiş olur. Anlamalı bir kimliği yitirdikçe, ifadenin kendisi giderek daha az toplumsal nitelik kazanır. Sennett (2010: 149), bunu bir örnekle açıklamaktadır:

“Diyelim ki biri bir başkasına babasının hastanedeki son günlerini anlatıyor. Tüm ayrıntıların olduğu gibi aktarılması bile bugün dinleyende merhamet uyandırmaya yeterli olacaktır. Fakat çekilen acıların ayrıntılarıyla aktarılmasının hiç kimseye hiçbir şey ifade etmeyeceği bir toplum ya da bir durum düşünün. Yaşanan anları aktaran kişi, o anları yalnızca canlandırmakla kalmayıp, vurgulamak üzere kimi ayrıntıları seçerek, kimilerini üstün körü geçerek, hatta yanlış anlatarak, yeniden biçimlendirmek zorundaydı, çünkü onları dinleyicinin kafasındaki ölüm anlayışına uygun bir biçime ve modele uydurmalıydı.”

18. yüzyılda kahvehaneler ve ardından kafe ve hanlar sosyal merkezlere dönüşmüş; aristokratlarca paylaşılır olmaktan çıkan tiyatro ve opera salonlarındaki koltuklar, bilet satışlarıyla geniş bir kamu kesimine açılan mekanlar haline gelmişlerdir. İşçi kesiminde de benzer bazı gelişmeler ortaya çıkmıştır; onların da sosyal bazı adetleri benimsemeye başladıkları görülmektedir. Aynı yüzyılda patlayan büyük devrimlerle birlikte, daha modern zamanlardaki ulusal bir sanayi kapitalizminin yükselişe geçmesinin ardından, kamusal ve özel alana dair fikirlerde de bazı değişimler belirmiştir. Kapitalizmin kamusal yaşam üzerindeki başlıca etkilerinden biri, mistifikasyonun yükselişe geçmesidir. Nesnelerin de insani vasıflara haiz olduğuna dair görüşle, kişiler kim olduklarını bu nesnelere üzerinden ifade etmeye başlamışlardır (Sennett, 2010: 33-34).

Burjuva kamusal alanın tipolojisini ortaya koyan ve modernite/modern toplum üzerine çalışan Charles Taylor (2006: 89) ise, öncelikle ekonomik bazı gelişmelerle birlikte

sivil toplumun siyasi yönetimden bağımsızlaşarak kimlik kazandığını işaret eder; burjuva toplumunda kamusal alanın ise bu gelişmenin ardından ortaya çıktığını belirtir. Taylor'a göre kamusal alan “ortak fikir” ve “ortak mekan” üzerine kuruludur:

“Kamusal alan toplum üyelerinin, matbu ve elektronik çeşitli iletişim araçları sayesinde bir araya gelerek ya da yüz yüze görüşerek kamu yararıyla ilgili konuları tartıştığı ve böylece bu konular hakkında ortak bir fikir oluşturduğu varsayılan ortak bir mekandır.”

Taylor (2006: 90) bu noktada, iletişim araçlarıyla kurulan etkileşimi ortak saymasının nedenini, varsayıma dayandırır; bazı müdahaleler gerçekleşse de bu araçların hepsinin birbiriyle ilkesel olarak iletişim içinde olduğunun farz edildiğini belirtir. Bu varsayım, ona göre, kamusal alanın tekil kullanılma nedenini de ortaya koyar; çünkü televizyonda görülen tartışma, sabah gazetelerdeki haberleri dikkate alabilir; gazeteler ise radyolarda bir önceki akşam konuşulan meseleleri yayımlayabilir. Böylece, Taylor'a göre kamusal alan, birbiriyle etkileşimde bulunan araçları içeren ortak mekanı ve bu sebeple, ortaya çıkan bu ortak mekanda oluşan birleşimle tekil bir varlığı işaret etmektedir. Taylor, kamusal alan çalışmalarında yararlandığı kişilerden olan Habermas'ın kamusal alanı, “... aynı fikri paylaşan, geniş bir alana yayılmış insanların bir tür tartışma mekanında birleştikleri, burada birbirleriyle fikir alışverişinde bulunabildikleri ve bu nihai ortak görüşe ulaştıkları alan” olarak tanımlaması ışığında ortak mekânın nasıl bir şey olduğu sorusu üzerine yoğunlaşır. Sonuç olarak, burjuva toplumunun kamusal alanda etkinlik kazandığı 18. yüzyıl ile ondan önceki dönemlerdeki kamusal alan arasındaki önemli ayrım konusunda düşünülmesini sağlar.

Kitle medyasının gelişimi öncesinde yüz yüze münazara yapılan ortak alan, kitle medyasının gelişmesiyle birlikte bambaşka bir boyut kazanmıştır; buna göre, 18. yüzyılda yazılı basın sayesinde, kamusal alana dahil olduğu varsayılan insanlar asla karşılaşmamış olsalar da ortak bir tartışma mekanına bağlı görülmüşlerdir. Ortak mekan bir salonda ya da kahvehanede buluşan ve fikir alışverişinde bulunan topluluk olma anlamından çıkarak, anlam dünyası çok daha geniş bir kavram olarak tanımlanmaktadır; buna göre, medya içeriğine ulaşabilen her birey, onunla aynı içeriğine ulaşan diğer bireylerle birlikte “ortak mekan” ilkesiyle kamusal alanı oluşturmaktadır (Taylor, 2006: 90).

Taylor'a (2006: 91) göre, modern anlamdaki kamusal alan “matbu kapitalizm”e dayanmaktadır; fakat matbaadaki gelişmeler, kamusal alanın ortaya çıkışındaki sadece

maddi koşullardandır. Bunun yanında, kültürel bağlamın da öneminin büyük olduğunu belirten Taylor, tüm kesimleri birleştiren, fikir alışverişinin gerçekleştiği ve sonuçta kamuoyunun oluşabildiği ortak mekan özelliğine de vurgu yapmaktadır.

Ortak mekan fiziksel olarak bir grup insanın bir konserde, operada ya da futbol maçında toplanması olduğu kadar, toplanılan bu yerde yapılan edimle de alakalıdır. Hatta öncelik, ortaya çıkan eylemde gizlidir; çünkü, ortada bir amaç vardır ve bu amaç doğrultusunda kişiler bir mekanda buluşmaktadır. Örneğin, bir tiyatro oyununu izlemek isteyen kişiler, bunun sonucu olarak ortak bir mekanda bir tiyatro salonunda buluşurlar. Burada kurulan ortak mekan sezgiseldir; bu “topikal ortak mekan”dır. Buna mukabil, kamusal alan, bu topikal ortak mekanı aşmakta ve bu türden bir ortak mekan anlayışı yerel kalmaktadır. Bu sebeple, ikinci bir kavram ortaya çıkmaktadır: “metatopikal ortak mekan” (Taylor, 2006: 91-92).

Taylor (2006: 93), kamusal alanın temel özelliklerini iki soru etrafında inceler: “Kamusal alan ne yapar ve nedir?” Öncelikle ilk soruyu ele alan Taylor, kamusal alanın potansiyel olarak, herkesi çeken bir tartışma mahali olduğuna ve burada toplumun önemli meseleleri hakkında ortak bir kaniya varıldığını işaret eder; ona göre bu, eleştirel müzakerelerle ortaya çıkan bir düşünce ürünüdür; bu yönüyle de normatiftir. Ona göre, yönetimlerin de bu düşünce ürünlerine kulak vermesi gerekir; bu, yönetimler açısından hem akıllılıktır hem de ahlakidir.

Antik dönemde kamu işleriyle ilgili tartışmalar pek çok mekanda yapılarak, toplum içinde bir girdap gibi dönerek, tartışmaların karara bağlandığı ekklesia'ya (halk meclisi) ulaşmaktadır. Sonuç olarak, tartışmayı yapan kişilerle, karara bağlayan kişiler aynıdır. Modern toplumda ise, tam tersi olmaktadır; çünkü kamusal alan, bilinçli biçimde iktidarın dışında görülen bir tartışma mekanıdır. Yönetim tarafından dinlendiği varsayılır fakat kendisi siyaset dışı bir konumdadır ve iktidarın bir icrası değildir. Sonuç olarak modern toplumda kamusal alan, yönetimi dışarıdan izleyen bir mekanizmayı ve denetimi de beraberinde getirmektedir (Taylor, 2006: 95).

1.1.1 Habermas'ta Kamusal Alan

Habermas, kamusal alan kavramını belli niteliklere ve tarihsel evrelere göre sınıflandırarak, temsili kamu modeli, edebi kamu ve siyasal kamu kavramlarını tanımlamaktadır. Bu sınıflandırmalar çerçevesinde burjuva toplumunun siyaset alanına girme sürecini ve ekonomik, siyasal ve sosyal koşullardaki değişimleri de dikkate alarak

dönemin haritasını ortaya koymaktadır.

Geç Ortaçağ feodal toplumlarında, sosyolojik anlamda, özel alandan ayrılmış bir kamusal alandan söz edebilmek mümkün görülmemektedir. Kamu, bu dönemde bir statü belirtisi olarak işlerlik kazanmıştır. Egemenliğin vasıfları, örneğin prensin mühürleri, “kamusal” olarak tanımlanmakta ve egemenlik kamusal bir nitelikte temsil edilmektedir. Bu temsiliyet kavramı, anayasa öğretisine kadar intikal etmiştir. Bu öğretiye göre, temsiliyet sadece kamu alanında cereyan edebilmektedir. Bu türden bir temsili kamu modelinin, burjuva kamusal alanındaki temsiliyet anlayışıyla bir ilişkisi bulunmamaktadır. Burjuva öncesi temsili kamu modeli, özgüldür ve “halk adına” değil, “halk önünde” egemenliğin temsil edilmesiyle ortaya çıkmaktadır. Bu temsiliyet, şahısların davranış kodlarına (soylu davranış kodu) ve vasıflarına da bağlıdır: işaretler (armalar, silahlar), kılık-kıyafet (giyim, saç şekli), jestler (selamlama tarzı, edalar) ve retorik (hitap tarzı, konuşmanın resmiliği) gibi özelliklerle erdemin cisimleşmesi ve kamusal olarak sergilenebilmesi fiziksel özelliklere bağlıdır (Habermas, 2010a: 64-66).

Kapitalist döneme geçişle birlikte, temsili kamusal alan çözülmeye başlamıştır. Yeni sınıf burjuvazinin çabalarıyla temsili kamu alanının kurumları (kilise, krallık, soyluluk) dönüşüme uğramıştır (Karadağ, 2006: 26).

13. yüzyıldan itibaren İtalya'dan başlayarak Batı ve Doğu Avrupa'ya yayılan ilk dönem finans ve ticaret kapitalizmi, yeni bir toplumsal düzenin unsurlarını oluşturmuş, bu unsurlar başlangıçta, eski egemenlik düzeni ile kolayca bütünleşmiştir. Kapitalizm, ilk döneminde hem ekonomik hem de siyasal açıdan muhafazakardır. Bu yönüyle erken kapitalist dönem, bir taraftan var olan egemenlik ilişkilerini sağlamlaştırırken diğer yandan da bu ilişkilerin çözülmesini sağlayacak yeni unsurların önünü açmıştır. Bu unsurlar, uzun mesafeli ticaretin yarattığı mal ve haber dolaşımıdır (Habermas, 2010a: 75).

Uzun mesafeli ticaretle birlikte, yeni tarzda pazarlar oluşmuş ve düzenlenen periyodik fuarlarla bu pazarlar pekiştirilmiştir. Ayrıca, bu fuarlar mali sermaye tekniklerinin de gelişmesiyle, kısa sürede borsalar olarak kurumsallaşmıştır. Tüm bu gelişmelerle birlikte, erken kapitalist dönemde mal dolaşımı, siyasal erkin belirlediği kurallar çerçevesinde gelişmiştir. Egemen gruplar, uzun mesafeli ticarete tüketici olarak katılmış ve bu tabaka kendi mahsullerinin önemli bir bölümünü lüks tüketime ayırmıştır. Bu dönemde, eski üretim ve ona dayanan egemenliğin altyapısı, yeni sermayeye henüz bağımlı hale gelmemiştir (Habermas, 2010a: 75-76).

Mal dolaşımının izinden giden haber dolaşımı da aynı dönemde gelişmeye başlamıştır. Ticaretin yaygınlaşmasıyla, uzaktaki gelişmeler hakkında daha sık ve daha doğru bilgi edinme gereksinimi doğmuştur. Özellikle 14. yüzyılla birlikte, özel kuryelerle başlayan haber dolaşımı, profesyonel bir tarza bürünmüştür. Büyük ticaret şehirleri aynı zamanda haber dolaşımının merkezi haline gelmiştir. Haber dolaşımının “sürekliliği”, en az mal ve kıymetli evrak dolaşımının sürekliliği kadar önemli hale gelmiştir. Bu dönemde, yayıncılığın belirleyici olduğu yeni kamunun iletişim alanı, temsili kamunun eski iletişim alanına dönük bir tehdit oluşturmamıştır; çünkü profesyonel olarak dolaşıma sunulan haberler henüz yayınlanmamış ve haber olarak maddileşmemiştir (Habermas, 2010a: 76-77).

Haber dolaşımı, 17. yüzyılla birlikte bir dönüşüme uğramaya başlamıştır. Önceleri haftalık, sonraları günlük olarak “siyasi gazeteler” yayınlanmaya başlamıştır; özel haberleşme ve kamusal haberleşme arasında gidip gelen bu ilk siyasi gazetelerde, saray haberleri, dış haberler ve ticaretle ilgili haberler genellikle sansüre uğrarken, gazetelerin repertuarında afetler, cinayetler, yangınlar gibi olaylar haberleşmiştir. Aynı dönem içinde, haber bir meta haline gelmiş, mektupla iletilen her habere bir bedel koyulmuştur. Bu sebeple elde bulunan haberler düzenli olarak basılarak anonim halde satılmıştır. Sonuçta, basın ortaya çıkışı ve haberin kamulaşması ve aleniyet kazanması bu şekilde olmuştur. Basın ve haber dolaşımı, pazar ile aynı kurallara sahip olmuş ve zaten varlığını da pazara borçlu olmuştur. Bu gazeteler, öncelikle tüccarlar arasında haber akışını sağlayan bir aygıt olarak kullanılsa da, hükümetler, bu araçların önemini kavradıktan sonra kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaya başlamışlardır (Habermas, 2010a: 83-84).

Gazeteler aracılığıyla hükümetin açıklamalarının gittiği adres genel olarak tebaanın tümü olsa da, en nihayetinde bu açıklamalar tahsilli zümrelere ulaşmıştır. Zaten en başından beri okuma topluluğu olarak ortaya çıkan burjuva kamusal alanı, bu yolla kamusal topluluğun esas taşıyıcısı konumunda bulunmuştur. Bu dönemde, kamu erkinin karşısına çıkan burjuva kamuoyu, sadece hükümetler tarafından fark edilmekle kalmayıp, özel alana yönelik kamusal çıkarın tebaa tarafından da göz önüne alınması ölçüsünde gelişebilmiştir (Habermas, 2010a: 86-87).

Kamusal olmaktan çıksa da bu alan içinde önem taşımaya devam eden fakat temelde özelleşmiş olan mal dolaşımı ve toplumsal emek gibi meseleler konusunda mücadele içine giren burjuva toplumunun, bu savaş için kullandığı en önemli araç

“kamusal akıl yürütme”dir. Özel şahıslardan oluşan burjuva kamusu, “egemen” olamayacağının farkındadır ve bu sebeple egemenliğin temel ilkesini esas alır. Bu ilke, aleniyet ilkesidir. Kamusal akıl yürütme bilinci, çekirdek ailenin mahremiyet alanının kamuyla bağlantılı öznelliğinden doğan “özel tecrübeler” tarafından yönlendirilir. Mal dolaşımının ev ekonomisinin sınırlarını aşmasına paralel olarak, devletle toplum arasında da bir kutuplaşma ortaya çıkar. Bu noktada, mal sahibi, aile babasıyla özdeşleşirken, mülk sahibi de “insan” rollerinin “özel” başlığı altında özdeşleşir. Burjuva topluluğunda kamunun siyasal özbilinci de son kertede bu özdeşleşmeye dayanır. Bir bakıma, mahremiyet alanından kaynaklanan “öznellik” kendi kamusunu oluşturur. Böylece, devlet, kamu erkiyle sınırlı kalırken, esas olarak kamu da (çekirdek aile, burjuva ve kamusal akıl) özel alanın içinde yer almaktadır (Habermas, 2010a: 94-96).

Burjuva kamusal alanı, “aleniyet” aracılığıyla devleti topluma karşı sorumlu tutarak, toplumla devlet arasında aracı konumda olmayı amaçlamıştır. Bu, önceleri devletin “kamuoyu” gücüne bağımlı hale gelmesi için devletin işleyişi hakkındaki bilgilerin kamuya açık kılınması anlamına gelmiştir. Sonraları yasal olarak garantilenmiş özgür konuşma, özgür basın, özgür toplanma biçimleri aracılığıyla burjuva toplumuna ait olduğu düşünülen “genel yararı” devlete iletmek anlamına gelmeye başlamıştır (Fraser, 2010: 106).

Bu dönemde, hümanist eğitim görmüş saraylı tipi, şövalyelerin yerini almakta ve İngiliz gentleman'ı (centilmen) ve Fransız honnôte homme'u (kibar adam), sarayda odaklanan yeni toplumu tanımlamaktadır (Habermas, 2010a: 68). Toprak egemenliğine dayanan kırsal soyluluk, temsiliyet gücünü yitirmiş, böylece aristokratik toplum, artık en azından birincil olarak, kendi egemenliğini yani toprak egemenliğini temsil etmemeye başlamıştır. Temsili kamu monarkın sarayına sıkışmış ve artık devletten ayrılmakta olan toplumun içinde istisnaî bir hukuk haline gelmiştir. Bu gelişmelerle birlikte, modern anlamdaki özel ve kamusal alanlar ayrışmaya başlamıştır. Bu, aristokrat beyin somut varlığında temsil edilen kamu gücünün, devletin alanına girmesiyle ve bir bakıma kurumsallaşmasıyla ortaya çıkmıştır (Habermas, 2010a: 70). Bu dönemle birlikte oluşmaya başlayan edebi kamu, henüz kendi içinde dönüp duran kamusal akıl yürütme faaliyetinin deneme alanı; özel şahısların içinde var oldukları yeni “özel”lik alanının gerçek deneyimleri hakkında kendilerini aydınlatma süreci olarak tanımlanmaktadır (Habermas'tan aktaran Karadağ, 2006: 26). Önceleri sadece saraya ve soylulara ait olan

edebi kamusal alan, burjuvazinin gelişimiyle birlikte saraydan özel bireylerden oluşan halka doğru genişlemeye başlamıştır. Byolece, kamusal alana yeni aktörler ve yeni konular dahil olmuştur (Karadağ, 2006: 26).

17. yüzyıl sonrasında bir dizi gelişmeyle beraber, saray gitgide kamusal alan olmaktan uzaklaşmaya başlamış ve şehirler kültürel hayatın ve kamunun merkezleri haline gelmiştir; Paris ve Londra n plana çıkmış ve kamusallık buralarda hayat bulmaya başlamıştır. Saraylar ise bu döneme, adeta mahremiyet havasına bürünmüş; uzakta görülen, resmi vesileler dolayısıyla yaklaşılacak bir yer haline gelmiştir. Kraliyet ailesinin ikametgahından öte bir anlam ifade etmemeye başlamıştır (Habermas, 2010a: 99-100).

Bu dönemle birlikte, kültür, pazar tarafından üretilen ve iletilen bir meta haline gelmiş, “kültür malları” herkes tarafından ulaşılabilir olmuştur. Kültür mallarına herkesin ulaşması demek, özel şahısların bu ürünler üzerinde konuşması ve tartışması anlamına gelmektedir; byolece sanat ve kültür sarayın kısıtlı alanından çıkmış ve kamusal nitelik kazanmaya başlamıştır (Habermas, 2010a: 106-107).

Kamu erkinin kamusallığının özel şahısların siyasal usavurum süreci içinde, bu erkten koparılmak üzere sorgulanmaya başlamasından da önce, bu kamusallığın örtüsü altında, tamamen siyaset dışı görünümlerle bir başka kamusallık oluşmuştur; bu, siyasal işlev gören kamunun edebi nitelikli n biçimidir. Bu, henüz kendi içinde dönüp duran kamusal akıl yürütme faaliyetinin deneme alanı; özel şahısların, yeni “zel”lik alanının sahibi deneyimleri hakkında kendilerini aydınlatma sürecidir. Kamusal olarak girilip çıkılabilir hale gelmiş olan kültürel teşekküllerde, okuma salonlarında, tiyatrolarda, müzelerde ve konserlerde kamusal akıl yürütme faaliyeti gerçekleştirilmiştir (Habermas, 2010a: 96).

“Edebi kamu, elbette burjuvazinin toprağında yetişmiş bir şey değildir; bu kamu, prens sarayının temsili kamusuyla belirli bir süreklilik ilişkisi arz eder. Okumuş orta zümrelerin burjuva öncüleri, kamusal akıl yürütme sanatını; modern devlet aygıtının monarkın şahsi alanından ayrılıp özerkleşmesi oranında saraydan koparak şehirde bir karşı g oluşturarak saraylı-soyulu toplumun “kibar alemiyle” kurdukları iletişim içinde öğrenirler. “şehir”, burjuva toplumunun yalnızca ekonomik hayat merkezi değildir; her şeyden önce, “saray”ın kültürel–siyasal karşıtı olarak, coffe-houses'da (kahvehanelerde), salonlarda ve yemek davetlerinde kurumlaşan ilk edebi kamuyu tanımlar. Hümanist-aristokrat toplumun, burjuva entelektüelleriyle

buluşmalarında giriştikleri ahbapça münazaraları çok geçmeden kamusal eleştiriye dönüştüren varisleri, çökmekte olan saray kamusalının kalıntılarıyla, oluşmakta olan burjuva kamusalının ön biçimleri arasındaki köprüyü kurarlar” (Habermas, 2010a: 96-97).

Habermas'a (2010a: 276) göre, işlevi itibarıyla sadece siyasal kamunun bir ön biçimi olan bu edebi kamu, yine de, toplumsal yeniden üretim alanından muafiyetini sağlayan bir tür “siyasallık” özelliğine de sahiptir.

Edebi kamudan siyasal bir işlevi olan kamuya geçiş ilk olarak 18.yy'da İngiltere'de gerçekleşmiştir. Burjuvazinin, devlet erkinin karar alma sürecine dahil olma niyeti, bu kamunun oluşumunu doğrudan etkilemiştir. Bu yolla, burjuva taleplerini bu yeni toplum nezdinde meşrulaştırmak için, akıl yürüten kamusalığı araç olarak kullanmıştır. Aynı dönem içinde kamuoyu kavramının ortaya çıkması da tesadüfi değildir. Burjuva kamusu kendi özel alanına yönelik çıkarına, kamusalı kazandırmıştır. Tebaanın da bu özel çıkarı, kendi çıkarı olarak görmesi, kamusalığın gelişimini sağlayabilmiştir. Böylece, yasaların çıkarılması sürecinde özel inisiyatif, kamusal düzenleme olarak şekillenmiş ve meşrulaşmıştır. Kabaca, ekonomik sistemdeki değişimler, sermayenin belirleyici rolü ve sınıf ayrımlarının ortaya çıkması siyasetin de dönüşümünü kaçınılmaz olarak tetiklemiştir (Habermas, 2010a: 135-136).

Habermas'a (2010a: 129), göre, siyasal kamuya geçiş döneminin temel itkisi, baştan itibaren burjuvazinin temel niteliklerinden biridir; bu nitelik, burjuvazinin özel karakteri ile birlikte ortaya çıkan “polemiksel” karakteridir; ona göre bu, kamuoyunun belirleyicisi burjuvanın, kamusal erke sahip monarşi otoritesine karşı duruşunda kendini göstermektedir.

18. yüzyılda, burjuvanın polemiksel karakterinin merkezinde ise yasa yer almaktadır; bu yeni polemğin ölçütlerinden biri, sadece müktesep haklar anlamında adalet değil, ayrıca genel ve soyut normlar koymak yoluyla yasallığı da güvence altına alan katı yasa kavramıdır. Polemiksel özelliğin ekseninde yer alan devlet erkinin kararlarını etkileme ve yeni talepleri meşrulaştırma girişimi, ilk olarak İngiltere'de, kamusal akıl yürütme praksisini içine alan siyasal kamu modelinde etkin hale gelmektedir. Avrupa'nın diğer şehirlerinde birbirine yakın zamanlarda ortaya çıkan edebi kamunun, ilk olarak İngiltere'de siyasi meselelerin tartışıldığı yeni bir yapıya evrilmesi, ülkenin sermaye kapasitesinin diğer ülkelere oranla çok daha önce artmasından ileri gelmektedir. Ekonomik

zeminde ticaret ve finans sermayesi ile sanayi ve imalat sermayesi arasında zuhur eden rekabet ve çıkar çatışması, zayıf partilerin siyasal mücadeleyi kamuoyuna taşıması ile siyaset alanına da ve partiler arasındaki çekişme sonucunda seçim hakkından yoksun olan halka da nüfuz etmiştir. Bunda, kapitalizmin bambaşka bir evreye doğru gelişmesinin de payı büyüktür (Habermas, 2010a: 135-137).

Habermas (2010a: 140), 17. ve 18. yüzyıl Avrupası'nda ortaya çıkan siyasal atmosferi değerlendirirken, özellikle basın organlarının gelişimine dikkat çekmektedir. Ona göre, 1735 yılına kadar, basının ürettiği mesajlarda aristokrasiye yönelik bir muhalefet etkisi görülmemektedir ve bu yayın organları doğrudan ve dolaylı olarak hükümetin yayın organları olarak faaliyet göstermektedir. Habermas, bu sebeple yayınlanmak için seçilen haberlerin, kamusal akıl ortaya koymadığı belirtir. Buna karşılık, 1735 yılında, muhalefetin yayın organı olan Craftsman, ilk olarak siyasal akıl yürüten bir kamusal topluluğun sahici anlamda eleştiri üreten ilk yayın organı olarak faaliyete geçmiştir. Böylece, Habermas'a göre, kraliçenin ve hükümetin faaliyetlerini denetlemek ve eleştirmek bir kurum haline gelmiştir.

Siyasi partiler veya dolaylı bir biçimde kamu yönetimi aracılığı ile devletle doğrudan ilintili toplumsal örgütler, siyasal kamusal alan içinde yer almışlardır. Kamusal ve özel alanların iç içe geçmesiyle birlikte, siyasal otoriteler yalnızca mal ve toplumsal emeğin değiş-tokuşunun yapıldığı serbest pazarda siyasal otorite sahibi olmakla kalmamışlar, aynı zamanda toplumsal erkler de yeni siyasal işlevlere sahip olmuşlardır (Habermas, 1995: 65-66). Bu yolla, 18. yüzyılda kamusal toplantıların kapsam ve sıklığında artış olmuş ve pek çok siyasal dernek kurulmuştur; daha sonraki yıllarda da asıl gelişme gerçekleşmiş ve parlamenterler, kamusal toplantılar ve siyasal derneklerin ötesine geçen bir örgütlenme temeli edinmişlerdir. Önceki dönemlerde parti aidiyeti sergilemeyen parlamenterler, yerel komitelerin kurulmasıyla ilk sağlam örgütsel biçimlerine kavuşmuşlardır. İngiltere, bu yeni siyasal zemine hızla ayak uydururken ve kamusal topluluklar etkin biçimde kurumsallaşırken, Fransa'da ise, ancak ihtilaldan sonra, siyasal akıl üreten bir kamusal topluluktan bahsedilebilmiş; ihtilal öncesinde ise basın, uygulanan katı sansürlerden ötürü siyasal alanda aktif rol sahibi olamamıştır. Ayrıca halk temsilciliğine dönüşebilecek bir zümre meclisinin olmaması ve filozofların edebi eleştirilerden öteye geçememeleri bu durumu desteklemiştir (Habermas, 2010a: 148-150).

18. yüzyılın son çeyreğinde, Fransa'da kurulan kulüplerin* faaliyetleriyle ve bazı gazetelerde fikir beyanlarından ötürü, bu kişilerin Fransa'da kamuoyunun ilk mümtaz temsilcileri oldukları belirtilmektedir (Habermas, 2010a: 151).

Siyasal akıl üreten kamusal toplulukların kurumsallaşarak, kulüplerin parti kulüpleri olarak evrilmesi, günlük olarak yayımlanan siyasal gazetelerin ortaya çıkması ve genel zümreler meclisinin müzakerelerin aleniyeti ilkesini hayata geçirmesi gibi gelişmeler kadar önemli olan diğer bir husus, bu yeni siyasal ortamın hukuksal anlamda da düzenlenmesidir. Bu hukuksal düzenlemelerin zemini, Fransız İhtilali Anayasası ile oluşturulmuş ve tüm Avrupa'da temel ülkülere dönüşmüştür. 26 Ağustos 1789 tarihli İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nden alıntılanmış olan 1791 tarihli Anayasa düşünce, fikir ve ifade özgürlüğünü güvence altına almıştır: “Düşünce ve fikirlerin özgürce açığa vurulması, insanın en değerli haklarından biridir. Bu nedenle herkes, yasayla belirlenmiş durumlarda bu özgürlüğün kötüye kullanılmasından sorumlu olmak kaydıyla, serbestçe konuşabilir, yazabilir, basım faaliyetinde bulunabilir.” 1793 tarihli Anayasa ile de özgürlükler arasına, örgütlenme özgürlüğü de eklenmiştir: “Düşünce ve fikirlerini basın yoluyla veya başka herhangi bir tarzda açığa vurma hakkı, barışçıl toplanma hakkı... engellenemez” (Habermas, 2010a: 153-154).

Habermas (2010a: 158), özellikle 18. yüzyılla birlikte ortaya çıkan siyasal kamuyu, sadece siyasal hiciv içeren dergi ve gazetelerle, kurumsallaşmayla veya otoriteyle, aleniyet ilkesinin zıtlaşmasıyla açıklamanın yetersiz ve soyut kalacağını işaret ederek, ekonomik zeminde ortaya çıkan gelişmelerin izini sürmektedir. Temelde bu gelişmeler, sistemin biçimlenmesine sebep olan meta dolaşımı ve toplumsal emeğin devletin buyruklarından çıkıp özelleşmesi merkezinde ortaya çıkmıştır. Habermas'a göre, kamunun bu noktada merkezde yer alması tesadüf ile açıklanamaz; kamu, parlamenter hükümet biçimini içeren burjuva hukuk devletinin örgütlenme ilkesidir.

Sonuç olarak Habermas'ın işaret ettiği mesele, kamu, kamuoyu, kamusal alan kavramlarının ortaya çıkmasındaki temel koşulların ekonomik dönüşümle yakın ilgi içinde olduğu, daha net açıklanırsa, kapitalist sistemin halk bazında benimsenebilmesi açısından kamunun kullanımına ihtiyaç duyulduğu ve ideolojik temelinin liberalleşme olduğu

* Kadınlar tarafından idare edilen Bureaux d'Esprit ve erkekler cemiyeti türündeki Club de l'Entresol. Bkz. Jürgen Habermas, Kamusalın Yapısal Dönüşümü, Tanıl Bora ve Mithat Sancar (Çev.), İstanbul, İletişim, 2010, s. 151.

üzerinde yoğunlaşır. Bu temelin sağlamaştırılmasında kullanılan özel hukukun önemi de büyüktür; örneğin ücretlerin belirlenmesi, devletin elinden çıkmış ve işçi - işveren arasındaki özgür sözleşmeye bağlanmıştır. Hukuksal değişiklikler içinde dikkat çeken bir husus, “laissez faire” ilkesi bağlamında ticari kurallarda özgürleşmenin sağlanması ve sınırlamaların ortadan kalkması karşısında, örgütlenme gibi önemli bir meselenin zıt kutupta yer almasıdır; çünkü İngiltere'de 18. yüzyılda katı örgütlenme yasakları yürürlüğe girmiştir (Habermas, 2010a: 163-164). Tüm bu hukuksal metinlerde görülen temel karakteristik husus, bu yasa metinlerinin burjuva toplumunun çıkarları için çıkmış olmasının çok ötesindedir; çünkü bu yasalar, bizzat burjuva toplumu içinden çıkmıştır. Kamusal topluluk olarak özel şahıslar, çeşitli faaliyetler yoluyla yasama sürecine bilfiil katılmışlardır; hatta yasa değerlendirmeleri sadece uzmanlara değil, kamuoyuna da sunulmuştur. Bu yasa metinleri, hükümetin tahsilli mutemetleri tarafından hazırlanmış ve bu mutemetler, siyasi kamuyu oluşturan burjuva topluluğuyla yakın ilişki içinde olmuşlardır (Habermas 2010a: 160-161).

Habermas (2010a: 253-255), burjuva kamusunun özellikle 19. yüzyılın sonlarına doğru dönüşüme uğradığını işaret eder. Ona göre, bu dönüşümün temel itkisi, ekonomik zeminde ortaya çıkan kontrol edilemez değişimlerdir. 1873 yılında başlayan büyük depresyon, yeni gelişmelerin ve değişimlerin miladı olmuştur; Habermas, bu ekonomik bunalımla birlikte liberal dönemin, ticaret politikalarının altüst oluşuyla birlikte sona erdiğini ve bunun hem sebebi hem sonucu olarak ortaya çıkan tekelci kapitalizmin, kısa zamanda Avrupa'yı ve Amerika'yı sardığını belirtir. Amerika'da tröstlerin ortaya çıkması, yeni yeni gelişmekte olan Almanya'da birleşmelerin ve anonim şirketlerin yoğunlaşması gibi oligopolist eğilimlerle birlikte, hukuksal düzenlemeler ve kısıtlamalarla devlet müdahaleciliği ortaya çıkmıştır. Bu dönüşüm, toplumsal alanla mahremiyet alanının kutuplaşması oranında da gelişmiştir (Habermas, 2010a: 266). Ailenin gitgide daha özel hale gelmesi, çalışma ve örgüt dünyasının da gittikçe “kamusal” nitelik kazanması, kamusal alanın dönüşüm sürecindeki çok önemli değişimlerdir (Schelsky'den aktaran Habermas, 2010a: 266). Meslek alanın özerkleşmesi oranında, aile, kendi içine çekilmiş ve toplumsal emeğin işlevsel bağlamından çözülmüştür (Habermas, 2010a: 269).

Kamusallığın dönüşümü, kamunun yapısının değişmesiyle gerçekleşmiştir; bu da kamunun en önemli kurumu olan basın dönüşümüyle, yani basının örgütlenme biçiminin değişimiyle alakalıdır. Haber basını, kanaat basınına dönüştüğünde ve muharrir

gazetecilik* haber yazıcılığıyla rekabet eder hale geldiğinde, bu ekonomik etmene yeni bir siyasal etmen daha eklenmiştir (Habermas, 2010a: 305-306). Böylece, gazeteler, salt haber yayımlayan müesseseler olmaktan çıkarak, kamuoyunun taşıyıcısı ve yönlendiricisi, parti politikalarının mücadele araçları olmuşlardır (Bücher'den aktaran Habermas, 2010a: 306).

1.2. Proleter Kamusal Alan Kavramı

Kamusal alan üzerine tartışan düşünürlerin ortak noktası, kamusal alan kavramının aleniyet kavramından ayrı tutulamayacağıdır; buradaki aleniyet fikri, hem somut olarak hem de soyut olarak görünür ve duyulur olmaktır. Demokratik ilke olarak kamusal alan, yurttaşların ortak meselelerini, eşit ve özgür katılımı (söz, irade ve eylemle) halletmeye çalıştığı yerdir. O yüzden bir toplumda var olan kamusal alanın genişliğini ve sınırlarını; düşünce, ifade, bilgiye erişme, tartışma, toplanma, örgütlenme ve tanınma özgürlüklerinin gelişmişliği ve ayırt etmeksizin herkesi kapsayıcılığı (eşitlik, çokluk ve farklılık) belirlemektedir (Özbek, 2010a: 32). Aynı zamanda, kamusal alan, kurumsal boyuta indirgenemeyecek kadar çok boyutludur; örneğin politikanın meşrulaştırılma yeridir; politik enformasyona kamusal alan aracılığıyla erişilir. Ayrıca, yurttaşlar sadece yasalara maruz kalan kişiler değil, aynı zamanda iktidar mensuplarını seçerek, yasanın yapıcılarını işlevini de yerine getirirler. Bunun yanında, kamusal alan, kişilerin politik bir topluluk oluşturmak amacıyla kendi aralarında ilişki kurmalarına olanak sağlayan simgesel bir alandır (Dacheux, 2012: 21).

Habermas burjuva kamusal alanının doğuşunu betimlerken, “okuyan bir kamu”ya tahsis edilmiş uzlaşım bir alandan ve “genel yarar”ı devlete ileten bir ara alandan söz etmiştir. Karşıt-kamusal alan üzerine çalışan Oskar Negt ise, burjuva kamusal alanının söz konusu “genel yarar”ı su yüzüne çıkarması yeteneğine sahip olmadığını, yurttaşların somut tecrübelerinin çokluğunu hesaba katmayan soyut bir genellemeye gittiğini belirtmektedir. Negt'e göre, bu somut deneyimlerden bazıları da, Paris Komünü ya da Alman Devrimi ve onun işçi konseylerinin ortak çabalarıdır (Negt'den aktaran Dacheux, 2012: 18).

Fraser (2010: 109-110), Habermas'ın temel yaklaşımlarında bazı problemler olduğuna ve bu problemlerin en önemlisinin de, burjuva kamusal alanını idealize etmesinin de ötesinde, “öteki”, liberal ya da burjuva olmayan, rakip kamusal alanların incelenmesini

*Basının dönüşümü noktasında, yazarlar, pedagojik amaçla yürüttükleri akıl yürütme faaliyetine yayım yoluyla etkinlik kazandırmak için yeni bir araç olan süreli basına başvurmuşlardır. Basının bu evresine “muharrir gazetecilik” denmektedir. Bkz. Jürgen Habermas, a.g.e. s. 306.

ihmal etmesi olduğuna dikkat çeker. Fraser, “Ulusalci kamular”, “popüler köylü kamuları”, “seçkin kadınların kamuları” ve “işçi sınıfı kamuları” dahil olmak üzere birbiriyle çatışan bir karşıt kamular çokluğunun, burjuva kamusuyla hemen hemen aynı zamanda ortaya çıktığını söyler. Böylece Fraser, Habermas'ın tezine karşılık, karşıt kamuların 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyılda değil, en başından beri burjuva toplumunun gelişim süreci ile eşzamanlı olarak var olduğunu savunmaktadır.

Habermas tarafından ihmal edildiği düşünülen karşıt-kamusal alan (gegen-öffentlichkeit), Alexander Kluge ve Oskar Negt tarafından incelenmekte ve karşıt-kamusal alanlardan biri olan, proleter devrimci kamusal alan, “tecrübe” (erfahrung) kavramıyla ele alınmaktadır. Negt ve Kluge (1991: 66), çalışmalarında ulaştıkları proleter kamusal alanın ve bu alana yönelik gerçek çabaların incelenmesi yanında, ileri kapitalist toplumlarda ortaya çıkan çelişki eğilimlerini, karşıt-kamusal alanın oluşma koşullarına yönelik olarak ele almaktadırlar. Ayrıca, “kapitalizmin sömürdüğü, parçaladığı, dışladığı ve tedavülden kaldırdığı toplumsal emek gücünün tecrübe, yetenek, beceri ve ilişki biçimlerinin karşı stratejiler aracılığıyla bağlantılandırılmasının ve güçlendirilmesinin taşıdığı devrimci potansiyel”in incelenmesinin son derecede önemli olduğunu belirtirler. Özbek (2010a: 37), Negt ve Kluge'nin yaklaşımları ışığında, kamusal alanı bir ara alan olarak değerlendiren liberal politik tasarımın ötesine geçen karşıt-kamusal alan modelinin, Marksist sivil toplum eleştirisini temel alan bir tasarı olarak ortaya çıktığını söylemektedir.

Proleter kamusal alanın, Habermas ve Arendt gibi düşünürlerin işaret ettiği burjuva/liberal ve söylemsel modellerden farklılığı, dayandığı sınıfın işçi sınıfı olmasından ve demokrasiyi işçi sınıfı lehine çevirme çabasından ileri gelmekte ve bu türden bir girişim, sosyalizm hedefine yönelik olarak ortaya çıkmaktadır (Yükselbaba, 2008: 228). Üretim ilişkileri üzerinden kamusal alanı tarif eden bu model, proletaryayı kamusala taşımayı ve egemen kamusal alanı ele geçirmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca, sınıflar üzerinden toplumu tarif etmesi ile diğer modellerin tümünün liberal olması ve liberalizmin meşruiyet krizini çözmeye yönelmeleri nedeniyle, onlardan ayrılmaktadır (Yükselbaba, 2008: 258).

Negt ve Kluge'nin çalışmasının önemi ancak tarihsel bağlamına oturtulunca anlaşılabilir. 1970'lerin başı, öğrenci hareketleri, Marksist-Leninist partilerin eylemleri, anti-emperyalist kampanyalar, çevreci anti-nükleer hareketler, kadın hareketleri gibi birçok muhalif harekete sahne olmuştur. Negt ve Kluge'nin çalışması bu gruplar için toparlayıcı bir nitelikte olmuş ve bu grupların kendilerini hem muhalif, hem de kamusal

olarak nitelendirmelerini sağlamıştır. Bu anlayış, bu hareketlerin kendi gruplarının özel çıkarlarını temsilini sağlamış ve de devrim yapmayı düşünen diğer marjinal gruplarla yakın durmalarına alan açmıştır. Böylece, karşı kamular, bağımlı toplumsal grup üyelerinin kendi kimlik, çıkar ve ihtiyaçlarını müzakere edebilecekleri, egemen söylemin dışında muhalif söylem üretebilecekleri alanları sağlamıştır (Yükselbaba, 2008: 258).

Negt ve Kluge, üretim alanında oluşturulan dayanışma tarzlarının ya da denenen yeni gözlem ve özyönetim tarzlarının da kamusal alana dahil edilmesi gerektiğini söylerler; fakat proleter kamusal alan kavrayışları, kültürel ve politik tartışma ve politik eylemle sınırlı olmayıp, çok daha geniş bir perspektifle, dilde, öykülerde ve bellekte taşınan bir tarihsel proleter bilinçaltını, geçmiş ve gelecek hafızası oluşturan ütopyik fantazyaları da içermektedir. Sonuçta, burjuva kamusu modelinde ihmal edilen “endüstriyel aygıtın bütünü” ve “ailedeki toplumsallaşmayla” birlikte tüm kamusal yaşam alanlarını içine alan karşıt-kamusal alan, sosyallik içinde yaşanan tüm pratikleri, kültür de dahil, içine almaktadır; bu kamu modeli ister eleştirel politik tartışma, müzakere olsun, isterse muhabbet ve serbest vezin itibarıyla olsun, isterse de kültürel uyulaşım ve yaşantıları paylaşma aracılığıyla olsun, iletişime, konuşmaya, tartışmaya, dayanışmaya ve “kollektif tecrübe”ye önem atfetmektedir (Özbek, 2010a: 53-54).

Miriam Hansen'e (2010: 148) göre, Negt ve Kluge, 1970'lerin başlarında yazdıkları Kamusal Alan ve Tecrübe adlı çalışmalarıyla pek çok işlevi yerine getirirken, bir bakıma akademik çalışmalar için de bir boşluğu doldururlar. Karşıt-kamusal alan nosyonunu daha kapsayıcı olan “yaşam bağlamları”nda temellendirerek, birbirinden farklı toplumsal hareketlere bir kavramsal çerçeve sunarlar. Bu yolla, yazarlar bir yandan egemen kamusal alanın radikal eleştirisi için bir dayanak sağlarlar, diğer yandan da politik dışlamalar ve ideolojik temellük aracılığıyla sistematik olarak olumsuzlanan geniş toplumsal tecrübe alanlarından türetilmiş empatik bir kamusal nosyonunu korurlar.

Negt ve Kluge (1991: 66), burjuva ve proleter kamusal alanın diyalektiği üzerine kurulu çalışmalarının temel belirleniminin, ortaya çıkan bir probleme aradıkları cevapla oluştuğunu belirtirler:

“Başlangıçta, kamusal alan ve kitle iletişim araçları üzerine bir kitap yazmak niyetindeydik. Özellikle medya birliği dahil, kamusal alan ile kitle iletişim araçlarının en ileri düzeydeki yapısal değişimlerini inceleyecektik. Solun fraksiyonları içindeki kamusal alan kaybı ve işçilerin mevcut kitle örgütleri

içinde ne kadar sınırlı ifade olanaklarına sahip olduğunu görmemiz, bizi hemen şu soruya yöneltti: Burjuva kamusal alanın karşısında etkili başka kamusal alan biçimleri olabilir mi? Böylece, burjuva kamusal alanından apayrı bir deneyimsel anlamı olan, proleter kamusal alanı kategorisine ulaştık.”

Yukarıda değinildiği gibi, Negt ve Kluge'nin karşıt-kamusal alan kavramsallaştırmalarında kilit kavram “tecrübe” kavramıdır. Yazarların Almanca olan metinlerinde bu kavram “erfahrung” olarak geçmektedir; İngilizce'deki “experience” (tecrübe) kavramından daha farklı ve geniş bir anlam ortaya koyan bu kavram, bir yandan tecrübe sahibi olma ve düşünümsellik, ilişkiler ve bağlantılar görebilme, gerçeklik ve fanteziyi el çabukluğuyla birbirine geçirebilme, geçmişini hatırlama ve başka bir geleceği tahayyül edebilme yeteneğine dayanmakta; öte yandan, tam da bu yetenekle, endüstrileşme, kentleşme ve modern tüketim kültürünün saldırısı altında tarihsel olarak parçalanmaya ve dönüşmeyi işaret etmektedir. Böylece diyalektik bir dönüşle ve empatik anlamıyla tecrübe, tarihsel parçalanmanın, kaybın, kopuşun ve değişimin etkilerini kaydedebilme ve bunlarla baş edebilme yeteneğini içeren bir kavram olarak ortaya çıkmaktadır (Hansen, 2010: 149-150). Kluge, kamusal alanı bu işlev üzerinden tanımlamaktadır; ona göre kamusal alan, “mücadelelerin savaş dışı yollarla karara bağlandığı yer”dir (Kluge'den aktaran Hansen, 2010: 141). Aynı zamanda “kamusal alan, ancak içinde toplumsal deneyim örgütlenebildiği takdirde kullanım değerine sahiptir” (Negt ve Kluge, 1991: 73).

Tecrübeleri başkalarına anlaşılır kılmak için, kişinin yaşantılandığı maddi koşulların başkaları tarafından idrak edilebilmesini mümkün kılan toplumsal yapı, ilişkiler ve kültürel biçimler temeli gerektirir. Buradan yola çıkılırsa, Negt ve Kluge için kamusal alan, tecrübeyi hakiki anlamıyla mümkün kılabilen ya da onu sakatlayan toplumsal yapılar bütünüdür (Özbek, 2010b: 452). Onlara göre, zaman ve mekanın tasarım, üretim ve tasarrufu anahtar tartışma alanı olmalıdır; ortaya çıkan maddi koşullar, kendi yaşamımızı ürettiğimiz alanlar olarak deneyim ufkunu genişletebilmelidir; çünkü kamusal alan belli kurumları, faaliyetleri işaret eder; fakat aynı zamanda genel bir “toplumsal deneyim ufkudur”dur (Negt ve Kluge'den aktaran Süalp, 2010: 656).

Negt ve Kluge (1991: 72) bu ufkun, toplumun tüm üyeleri için gerçek veya sözde önemli olan her şeyi kapsadığını; bu anlamda kamusal alanın, kimi zaman az sayıda profesyoneli (politikacılar, redaktörler, dernek yöneticileri gibi), kimi zaman da herkesi

ilgilendiren bir şey olduğunu belirtirler; ayrıca onlara göre bu, insanların ancak kafalarında gerçeklik kazanmakta ve bilinçlerinin bir boyutu haline gelmektedir.

Hansen (2010: 163), Negt ve Kluge'nin kamusal alanı ne şekilde kavradıklarını dört madde etrafında açıklar:

- “(1) Kamusal alan, birbirinden farklı ekonomik, teknik ve politik örgütlenme safhalarına tekabül eden farklı tipteki kamusalılıkların değişken bir karışımıdır;
- (2) Çoklu, çeşitli ve eşsiz katılımcılar arasındaki söylemsel çekişmenin alanıdır;
- (3) Farklı kamusalılık tipleri ve çeşitli kamular arasındaki örtüşmeler ve konjonktürler nedeniyle potansiyel olarak öngörülemeyen bir süreçtir;
- (4) Soyut evrensellik idealleri yerine maddi yapılarda temellenen farklı, çeşitli kamular arasındaki tercümeyle mümkün kılan kapsayıcı bir boyut içeren bir kategoridir.”

1970'lerle birlikte *erfahrung* terimi, parçalanmaya ve farklı anlamlarla birlikte tekrar bir tartışma sahası ortaya çıkarmaya başlamıştır; terimin yeniden tanımlanmasında dönemin egemen ideolojisinin ve dolayısıyla ekonomi politiğinin merkezde yer aldığını söylemek mümkündür. Tüketim toplumunun ortaya koyduğu yeni özelliklerle, *erfahrung*/tecrübe arzulanabilen, özel biçimde “sahip olunan”, tüketilen bir şey gibi; bazı davranış ve olayları meşrulaştırmak için kullanılan bir şey gibi; fetişleştirilebilecek bir şey gibi; ya da kolektif olarak yeniden icat edilebilen ve “yeni” bir ulusal kimlik arayışının parçası haline gelen çalışmalar gibi farklı kesimlerin ihtiyaçlarını karşılamaya dönük bir kavram haline gelmiştir. Bu koşullar altında, Kamusal Alan ve Tecrübe'nin 1970'lerde yaygınlaşmasının ve önemli bir rol oynamasının sebebi de, soyut bir kavram olarak kullanılan *erfahrung*u “tecrübenin maddi koşulları” içinde somutlaştırması ve telekomünikasyon ve kitle iletişiminin hızla geliştiği bu dönemde, kitle kültürü ve tüketici kültürü medyası gibi önemli meseleleri bu somutlaştırma çerçevesinde ele alarak yeni bir tartışma sahası açması üzerinden temellenmektedir (Hansen, 2010: 152-153).

Genel açıdan bakıldığında Negt ve Kluge kamusal alanı devletle toplum arasında kalan “bir ara alan” olarak ele alınmasını eleştirerek bu alanı, maddi yeniden üretim ve toplumsal yeniden üretim zemininden kalkarak ele alırlar. Bu yaklaşımla, sınıfların örgütsüzleştirilmesi ve yeniden proleterleştirilmesi süreci derinleşirken, değersizleştirilmenin sadece emek, üretim ve sınıf mücadelesi ve salt maddi üretim süreçleri

gibi meselelerde değil, aynı zamanda tüm yaşam bağlamında toplumsal üretim süreçlerinde de geçerli olduğunu belirtirler (Özbek, 2010a: 37).

Devrimci burjuvazi, tumturaklı kamuoyu kavramıyla tüm toplumu birleştirme çabasında olmasına ve tözsel yaşam çıkarlarını, yani endüstriyel aygıtın tümü ve ailedeki toplumsallaşmayı dışlıyor olmasına rağmen, yine de toplumun tümünü temsil ettiği iddiasındadır; fakat bu, sadece bir program olarak kalmıştır. Gerçekte politik olarak ifade edilmemiş olsa da meta üretimi üzerine kurulu değer soyutlaması, toplumu bir araya gelmeye zorlamıştır; bu zorlama sebebiyle, kamusal alanın toplumu “gerçekte” ne ölçüde bir arada tuttuğu hiçbir zaman sınınamamıştır (Negt ve Kluge, 1991: 68-69).

Negt ve Kluge'ye (1991: 70) göre burjuva kamusal alanı, tözsel yaşam çıkarlarına yeterince oturmadığı için son kertede, kapitalist üretimin daha elle tutulur çıkarlarıyla müttefik olmaya mecbur kalır. Bu da, Negt ve Kluge'ye göre, Habermas'ın da işaret ettiği, sonraki dönemlerde burjuva kamusal alanının, kendi çıkarlarını “genel yarar” olarak devlete iletilmesiyle sonuçlanmaktadır.

Kendisi zaten kamusal alan görüntüsüne sahip olan ileri üretim süreciyle el ele klasik burjuva kamusal alanını, günümüzde yeni üretim kamusal alanları olarak kaplayan bilinç ve program endüstrileri, reklamcılık, şirketlerin ve yönetim aygıtlarının halkla ilişkiler çalışması gibi eğilimler, kamusal olmayan bir temele sahiptir; bunlar yaşam bağlamını hammadde olarak işleyip, tek tek kişilerin özel alanına dolaysız kanallardan ulaşmaya çalışırlar. Dolayısıyla, etkileme güçlerini doğrudan doğruya kapitalist üretim çıkarından alırlar (Negt ve Kluge, 1991: 69).

Habermas'ın *öffentlichkeit*'i dağıtımsal yani bölüştürücüyken, Negt ve Kluge'nin *gegen-öffentlichkeit* kavramı ise üretimseldir. Bir işçi bir şey üzerinde çalışıyorsa, o şey kendisine aittir; birinin elinden üzerinde çalıştığı bir şeyi almak haksızlıktır. Negt ve Kluge üzerinde çalışılması gereken en önemli meselenin, üretim alanı olduğunu, çünkü bu alanın özel yaşamın en mahrem alanlarına bile işlediğini belirtirler (Liebman, 2010: 630).

Kamusal alanın merkezinde yer alan ve bu alanın ayırt edilmesini ve incelenmesini sağlayan temel soru, kullanım değerine* ilişkindir; yani mülksüzler (işçi sınıfı) bu alanı ne kadar kullanabilir ve bunun karşısında egemen gruplar (burjuva) bu alan aracılığıyla hangi çıkarları sürdürürler sorularına odaklanırlar (Negt ve Kluge'den aktaran Özbek, 2010c:

*“Kamusal alan ancak içinde toplumsal deneyim örgütlenebildiği takdirde kullanım değerine sahiptir.” Alexander Kluge ve Oskar Negt, Kamusal Alan ve Deneyim, 1991, s. 73

182). Negt ve Kluge (1991: 69), tüm kamusal alan araştırmaların bu iki temel soru etrafında çerçevesi gerektiğini söylerler. Onlara göre, söz konusu olan işçi sınıfının politik deneyimidir: “Burjuva kamusal alanıyla nasıl başa çıkacağını oradan kendisine gelebilecek zararları bilmeli ama kendi deneyimlerini bu kamusal alanın sınırlı deneyim ufkuyla bağımlı tutmamalıdır.”

Habermas'ın işaret ettiği kamusal alan kavramı, olgusal ve normatif kutuplar arasında gidip gelirken, ortaya çıkan dönüşümle beraber kavramın burjuva tarihsel temelleri parçalanmış, kamusal fikri hiçbir zaman gerçekleşmemiş olsa da, kavram yine de politik eleştiri için nesnel bir standart sağlamayı sürdürmüştür. Negt ve Kluge'nin Habermas'tan ayrıldığı temel noktalardan biri de burasıdır; çünkü onlara göre, burjuva kamusal alanının çelişkileri sonradan ortaya çıkmaz, bizatihi kamusal alanın içinde zaten yer alır. Burjuva kamusal alanını, genel iradeyi temsil etmemekte ve toplumun büyük kesimini, işçiler, kadınlar, hizmetliler gibi, başından beri dışlamaktadır (Hansen, 2010: 161).

Negt ve Kluge (1991: 65), bu türden bir kamusal alanın toplumun farklı kesimlerini dışlaması yanında, yaşam bağlamında ortaya çıkan deneyimleri de dışladığını söylerler:

“Genel seçimler, olimpiik törenler, bir keskin nişancılar birliğinin eylemleri, bir tiyatro galası, bunlar kamusal sayılan olaylardır. Çocuk eğitimi, fabrika çalışması, kendi evinin dört duvarı arasında televizyon seyretme gibi yine belirgin bir kamusal öneme sahip başka bazı olaylar ise özel sayılır. Oysa insanların hayat ve üretim bağlamında üretilen gerçek kolektif deneyimleri bu bölümlenmeleri aşıp geçer.”

Habermas ve Charles Taylor gibi “sivil toplum” kuramcıları, kamusal alanın politik işlevini, devlet siyasasının gidişatını sorgulamak, belirlemek ve eğip bükme olarak görürler. Buna karşılık, kamusal alan kavramına daha geniş bir perspektifle bakan Negt ve Kluge ise, bu tür bir işlev üzerinde durmaz ve politika nosyonunu, üretim ve yeniden üretimin tüm toplumsal alanlarını kapsayacak biçimde genişletirler. Onlar, politik randıman imkanının maddi koşullarını vurgulayarak meseleye bakış açısını tersine çevirir ve bakışlarını, neyin nasıl söyleneceğini, neyin söylenmeyeceğini, kimin tecrübelerinin ve hangi tecrübelerin uygun olduğunu, hangilerinin olmadığını kontrol eden yapılara yönlendirirler. Burada Negt ve Kluge için önemli olan mesele, tecrübenin yukarıdan mı (yani yüksek kültürün ötekileştirici standartları ve mülkiyet çıkarlarıyla) yoksa aşağıdan mı

(tecrübenin öznelere tarafından) düzenlendiği veya bozulduğu ve bu tasnifin ne ölçüde gerçekleştiğidir (Hansen, 2010: 165).

Meral Özbek (2010c: 182-183), Negt ve Kluge'nin bu yaklaşımları çerçevesinde, belli kamusal alan tiplerinin oluştuğunu belirtir; bunlar, egemen, alternatif (radikal) ve karşıt (proleter-devrimci) kamusal alanlardır. Egemen kamusal alan, toplumsal mücadelelerin, sistemin (sömürü ve tahakküm yapılarının) yeniden üretimi sağlayacak biçimde denetlendiği, karmaşık yapılar ve araçlar içeren bir alan iken; alternatif kamusal alan, sermayenin yarattığı temel sorunları, ezilenler lehine çözüme ulaştırmaya çalışan söz ve eylemlerin alanıdır. Karşıt-kamusal alan ise, doğrudan sermaye-emek çelişkisi üzerinde yükselen sınıf mücadelesi merkezinde, anti-kapitalist, kolektif ve kurucu nitelikteki söz ve eylemlerin oluştuğu alandır. Özbek, alternatif ve karşıt-kamusal alanları, birbirine zıt yönde olan alanlar olarak değerlendirmemekle birlikte, tam aksine bu alanların birbirine ihtiyaç duyduğunu da vurgulamaktadır.

1.3. İşçi Sınıfı Hareketleri

19. yüzyılla birlikte, birbiriyle rekabet eden çeşitli karşıt-kamusal alanlar ortaya çıkmıştır; çok sayıdaki bu kamusal alanlardan biri de proleter kamusal alan olarak tanımlanan, çalışan sınıflara ait olandır (Liebman, 2010: 632). Proleter kamusal alan, kapitalist değerlenme (valorization) çıkarı tarafından hiçbir zaman tam anlamıyla kapsanamayan ve hızı giderek artan metalaşmanın tehdidi altında olsa dahi, onu gayrimeşrulaştırıcı çelişkiler yaratan, emek gücünün tarihsel olarak birikmiş tüm (kültürel, politik, zihinsel, bedensel, psikolojik) yetenek, eğilim ve güçlerini içeren yaşam bağlarının üretimine dayanmaktadır (Özbek, 2010b: 487). Önceki bölümlerde değinildiği gibi, bu yaşam bağları, değersizleştirilen ve dışlanan tüm tecrübeleri içermektedir.

İşçi hareketlerinin ve sendikaların var olma ve örgütlenme olanakları büyük ölçüde barajlar ve sınırlamalar içeren yasal düzenlemeleri yapmak ve uygulamak durumunda olan siyasi iktidarların elindedir. Sendikaların kamu otoritesi olarak devlet veya devlet olarak kamu ile girdikleri ilişkiler, onların hareket alanını da belirlemektedir. Sendikal hareketlerin gelişimine bakıldığında, sendikaların kamu alanıyla ilişkilerinin her dönemde belirleyici olduğu görülmektedir (Koçak, 2010: 389-390).

Bu bölümde, özelden genele giden bir yöntemle, öncelikle Batı Avrupa ve

sonrasında Türkiye ekseninde siyasal sistemde ve üretim ilişkilerinde meydana gelen değişimler, karşıt-kamusal alan olan proleter kamusal alan kavramı üzerinden ele alınmaktadır. Böylece, başat ideolojinin karşısında yer alan, tüm üretim alanını kapsayan ve yukarıda değinildiği gibi burjuva kamusal alanı ile “rekabet” halinde bulunan proleter kamusal alan kavramının incelenmesi ile bu çalışma için belirlenen dönemler üzerinden tarihsel bir perspektif sunulmaya gayret edilmiştir.

İşçi sınıfı, bir işverene emek gücünü satarak aldığı ücret karşılığında yaşamını sürdüren insanların oluşturduğu toplumsal bir sınıftır; esas olarak kapitalist üretim biçiminin ürünüdür ve “mülksüzleşme” sonucu ortaya çıkmıştır. Buradaki kilit kavram olan “mülksüzleşme”, doğrudan üreticilerin tarlalarını ve dükkanlarını satmak zorunda kalmaları süreci ile ilgilidir. Örneğin, kamuda veya özel eğitim-öğretim kurumunda ücret karşılığında çalışan öğretmen, işçi sınıfındandır; eğer yaşamını özel ders vererek sürdürüyorsa küçük burjuvadır; bir dershanesi veya okulu olması durumunda ise, işverendir. Kişinin mesleği aynıdır, fakat üç ayrı durumda üç farklı toplumsal sınıfa mensuptur. İşçi görünümündeki kişinin, işçi sınıfına mensup olup olmaması onun üretim araçlarına sahip olup olmamasıyla doğru orantılıdır (Koç, 2010a: 19-20).

Özel mülkiyetin gelişmediği ve henüz çalışanlar ve çalıştıranlar arasında bir sınıf ayrımının belirmediği insanlığın ilk çağlarında, her insan bir işçi insan olarak hayatını sürdürmüştür; insanlar çeşitli ihtiyaçlarını sağlama adına çalışmak zorunda kalmışlardır. Zamanla sosyal ve ekonomik koşulların değişmesi özel mülkiyetin ortaya çıkmasına yol açmış, böylece, hiçbir iç çatışma tanımayan bir toplumdaki, varlığının ekonomik koşulları yüzünden, hür insanlar ve köleler, zengin sömürücüler ve fakir sömürülenler şeklinde kümelenmiş yeni bir toplum türü ortaya çıkmıştır (Sencer, 1969: 9-10). Sonuçta denilebilir ki, işçi sınıfı kapitalist üretim biçimi ile ortaya çıkmıştır; bu süreçte, ekonomik, siyasal ve sosyal yapılara etki eden işçi sınıfı, “özgürleşmiştir”. Bu özgürleşme iki yönlü gerçekleşmiştir; ilki, emeğin kölelik veya serflik bağımlılığından kurtularak özgürleşmesi ve işgücünün yani emeğin metalaşması ile gerçekleşmiştir. İkinci yönüyle de, işçiler üretim araçları mülkiyetinden “özgürleşmişlerdir” yani “mülksüzleşmişlerdir.” Sonuçta işçi, geçimini sağlayabilmek adına emek gücünü satmaktan başka yolu olmayan, işgücünü satabilme özgürlüğüne sahip bulunan ve üretimi kendi başına sürdürebilecek başka olanaklara sahip olmayan “proleterleşmiş ücretli” olarak tanımlanmaktadır (Koç, 2010a: 19).

İşçi hareketi ise her şeyden önce, ücretli emekçinin, işçinin ve işçi sınıfının doğmuş olmasını gerektirir. Tarihin çeşitli dönemlerinde ve çeşitli toplumlarda güçlü bir işçi hareketinin temelinde, güçlü ve yaygın bir sanayileşme olduğu gözlenmektedir. Sanayi devrimine ve bu oluşuma eşlik eden yeni üretim ilişkilerine geç katılan toplumlarda ise, işçi sınıfının ve dolayısıyla işçi hareketinin doğuşu ve gelişimi de tabiatıyla aynı oranda geç olmuştur (İşikli, 2003: 50).

1.3.1. Avrupa’da İşçi Sınıfı Hareketleri

19. yüzyılda işçi sınıfının bir sınıf olarak tanımlı hale gelmesini sağlayan sürece kadar işçiler çeşitli eylemlerde bulunmuşlardır; fakat kapitalizmin gelişiminin başlarında henüz işçi sınıfı “kendinde sınıf” iken burjuva hareketi içinde yer almış; daha sonra da “kendisi için sınıf” bilincine ulaşarak siyasal sistemden taleplerde bulunmuştur. Taleplerin karşılanmadığı koşullarda, ilk dönemlerde, işçi sınıfı Ludizm eylemlerine yönelmiş, daha sonra da Çartist hareketi inşa etmiştir. 19. yüzyılın başlarında kiliseden medet uman işçi sınıfı, hükümetlerin işçi sınıfına yönelik yok edici tutumları karşısında hem kiliseden, hem de orta sınıftan uzaklaşmıştır. Bu noktada işçi sınıfının kamusalılığının başladığı tespiti yapılabilmekte ve sıfırdan üretilmiş bir kamusalılıktan bahsedilebilmektedir. Kendisi için sınıf haline gelen işçi sınıfı hem siyasal, hem de sendikal örgütlenmeler yoluyla kendini ifade edecek araçlar yaratmıştır. Kapitalizm hakim olduğu sürece işçi sınıfının yarattığı kamusalılık, karşıt-kamusal alan olarak kendini gösterecektir (Yükselbaba, 2008: 269).

Karl Marks (aktaran Lozovsky, 1975: 19-21), sendikaların henüz yeni yeni ortaya çıktıkları çağda politik olarak düşünmeye başlamış; sendikaların bazı ülkelerde çeşitli yardımlaşma derneklerinin içinde yeni yeni billurlaşmaya başladığı, ekonomik bazı haklar yanında genel oy hakkı için mücadelelerin ortaya koyulduğu bir dönemde komünist olmuştur. Marks sendikaları herşeyden önce, işçilerin kuvvetlerini topladıkları merkezler olarak, sınıfsal bir ilköğrenimi veren örgütler olarak ve sonuçta örgütlenme merkezleri olarak görmüş; bu noktada, birbirleriyle rekabet durumunda olan dağınık işçi safları yerine, müşterek hareket etmeye başlayan, yani sınıf bilinciyle hareket eden bir örgütlenme ortaya koyulması en önem verdiği şey olarak ortaya çıkmıştır. Marks'a göre sendikalar, sosyalizm okullarıdır ve aynı zamanda sosyal bir güçtür; fakat bu sosyal gücün, reelde de bir güç olarak ortaya çıkması ancak ve ancak rekabeti ortadan kaldırıp birlikte hareket etmekle gerçekleşir. Ona göre sendikalar, sadece ekonomik örgütlerin odak noktası olması ötesinde,

sisteme karşı yürütülen mücadele için bir silahtır; Marks, sendikalara büyük bir politik önem atfeder ve onların kendilerini apolitik olarak konumlandırmasını şiddetli biçimde eleştirir.

Marks (2008: 79-80), işçi örgütlenmelerinin sadece ekonomik odaklı, yani ücretin belirlenmesi odaklı olamayacağını, ayrıca sermaye ve emek arasındaki ilişkilerin de sonsuz olamayacağını belirtir; böyle bir durumun ortaya çıkması ile işçiler arasındaki birleşmelerin, eşyanın zorunluluğu karşısında güçsüz kalarak başarısızlığa uğrayacağına dikkat çekmektedir. Fakat durum böyle değildir; Marks, “düşmanını savaşta yenmek isteyenler, savaşın giderlerini onunla tartışmayacaktır” der; ilk dernekleri kuran işçiler, kendilerini yoksun etmek pahasına ücretlerinden artırdıklarının hepsini, siyasi ve sınıai dernekler yaratmak ve bu hareketlerin giderlerini karşılamak için kullanmışlardır; tüm bun örgütlenmelerin ortak amacı da devrim eylemlerini gerçekleştirebilmektir. Marks ve Engels Komünist Manifesto'da da (2010: 91-92), komünistlerin, siyasi ve toplumsal düzene karşı her devrimci hareketi destekleyeceğini belirterek, işçilere “Bütün ülkelerin işçileri, birleşin!” diyerek seslenmişlerdir.

Avrupa'da, yeni ve büyük ölçekli ticarete ve üretim süreçlerine yapılan yatırımlar yoluyla ekonomik yapı 16. yüzyıldan itibaren değişmeye başlamış; Rönesans, Reform hareketleri ve ulus-devletlerin ortaya çıkmasının ardından ekonomik yapıda ortaya çıkan dönüşüm, sonraki dönem modern toplumların gelişmesinde temel olarak kabul edilmiştir (Wiesner-Hanks, 2009: 279).

Hükümetlerin kendi ulusal sanayi kuruluşlarını teşvik etmek amacıyla bazı önlemlere başvurdukları merkantalist dönem ve manüfaktüre dayalı üretimin etkin hale geldiği dönemden önce, Avrupa'da ilk temel değişim tarımda yaşanmıştır. Buna göre, tarımda çalışan köylüler, toprak sahibine aynı ödemeler yaparken, 15. yüzyılın ortalarından itibaren nakdi ödeme yapmaya başlamışlardır; bu da serf sisteminin ortadan kalkmasına yol açmış; ayrıca toprakta çalışanların yasal olarak toprağa bağlılıklarını ortadan kaldırmış ve çalışanları kiracı durumuna getirmiştir (Wiesner-Hanks, 2009: 284-285) Sonuç olarak, 15. yüzyılın sonuna kadar köylüler her ne kadar maddi varlıklarını korusalar da, 16. yüzyıldan itibaren yoksullaşmaya başlamışlardır; zengin toprak sahibi köylüler ise kiralari ve toprak kullanım bedellerini artırıp, aynı zamanda orta halli ve yoksul köylülerin topraklarını satın alarak, köylülerin elinde toprağa ait hiçbir mal kalmamasına yol açmışlardır, böylece tarımda topraksız köylü sayısı artmıştır (Wiesner-Hanks, 2009: 290).

Avrupa'da ortaya çıkan bu süreç, daha sonraki bölümlerde inceleneceği üzere, 1950'lerden sonra Türkiye'de de görülmüştür.

Fransız İhtilali'ne kadarki dönemde kapitalist üretim manüfaktüre dayanmaktadır; manüfaktürün ilk dönemlerinde değişik mesleklerden zanaatçılar, sermaye sahibinin denetimi altında vasıfsız işçilerle birlikte çalışmışlardır. İşçiler arasında örgütlenme hareketliliği ise manüfaktür döneminin sonraki yıllarında ve Fransız İhtilali öncesi ve sonrasında görülmüş ve işçi hareketi çerçevesinde verilen mücadele uzun yıllar devam etmiştir. Manüfaktüre dayanan üretim sonraki zamanlarda yaşanan değişimle, her işçinin tüm üretime katkısının mekanik eyleme indirildiği, bu yolla üretim giderlerinin azaltıldığı bir döneme girmiştir. Böylece, sonraki dönem ekonomi politikasının temel karakteristik özelliği ortaya çıkmıştır bu da emeğin bölünmesi ya da iş bölümü olarak adlandırılan durumdur. Toplumsal işbölümü ile sürecin tamamından koparılan, hatta tamamen yalıtılmış olan ve üretimin belirli bir parçası için emeğini satan işçi, sert bir disiplin ve egemenlik altına alınmaya başlamıştır (Abendroth, 1992: 9).

Alpaslan Işıklı'ya (1972: 9) göre, sanayi devriminin ortaya çıkardığı teknik başkalaşım, üretim ilişkileri bakımından, emek ile üretim araçlarının mülkiyeti arasında ayrılmaya sebep olmuş; üretim ilişkilerindeki bu değişim, diğer toplumsal değişimlerin yanı sıra, sendikalaşmanın da temel değişkeni olmuştur. Sendikalaşmanın temelinde yer alan toplumsal sınıflaşmaya yol açan Sanayi Devrimi, ilk olarak İngiltere'de patlak vermiştir; aynı dönemde, Marks'ın “modern sanayinin ilk yaratıkları” olarak tanımladığı İngiliz işçi sınıfı ortaya çıkmış ve genel nüfus içindeki oranı artmıştır.

Abendroth (1992: 10), kapitalist üretim sürecinin geldiği bu noktanın ve sürekli biçimde yayılan devrimin kökeninde makine olduğunu belirtir; çünkü tek bir aleti kullanmaya yetenekli olan işçi, aynı anda bir dizi benzer aletin yerini alabilen bir mekanizmayla yer değiştirmiştir. Abendroth'un deyişiyle “makinenin zaferi”, işgücünün uzamasına ve emeğin yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Ona göre, manüfaktürün ilk evresinde, toplumsal gruplar arasındaki çıkar farklılıklarına karşın, işçiler sisteme katlanmışlardır; Abendroth bunun sebebinin ise, toprak sahiplerinin sistemli kuşatmaları ile topraktan uzaklaştırılan köylülerin tek geçim kaynağının endüstri olması ile açıklamaktadır.

İşçiler, manüfaktürün ilk aşamasında, iş saatleri ve ücretler konusunda işverenle çatışmışlar; bu çatışmalar sayesinde de aradaki toplumsal çıkar farkını hissetmeye

başlamışlardır. Bu arada, işçileri işsiz bırakan makineler, kullanıldıkları her yerde yedek bir endüstri ordusu yaratarak işçilerle rekabet halinde olmuştur. Bu noktada, Avrupa'da 17. yüzyılda, işçiler ilk tepkilerini makineleri tahrip etme (ludizm) yolunda göstermişlerdir; öncelikle İngiltere'de dokuma tezgahları ve yün biçme makineleri işçiler tarafından parçalanmıştır. Bu dönemde, bu tepkinin önüne geçmek için hükümet devreye girmiş ve makineleri tahrip edenlerin idamla yargılanacağı hususunda yasa çıkarmıştır; kaldı ki 18 işçi 1813 yılında idam edilmiştir. Sonuç olarak işçiler, 19. yüzyılın ortalarına kadar bu isyanlara devam etseler de, en sonunda işçilerin, tepkilerini makinelere değil sermayenin onları kullanım biçimine yönlendirmeleri gerektiğini öğrendiklerini belirtilmektedir (Abendroth, 1992: 11-12).

Özgürlük ve eşitlik söylemlerinin güçlendiği Fransız Devrimi öncesi ve sonrası, işçiler de “kendinde sınıf” olarak, devrimin toplum nezdinde yerleşmesi adına mücadele vermişlerdir. Abendroth, Avrupa koalisyonuna karşı demokrasi ve insan hakları mücadelesinde, uluslararası dayanışma ideolojisinin toplumsal temelini sağlayanların, Fransa dışında, İngiliz çırakları ve işçileri olduğunu işaret eder ve bunun aslında bir çelişkinin sonucunda ortaya çıktığını belirtir; çünkü ona göre, işçiler özgürlük ve eşitlik söylemlerinin içinde kendi beklentileriyle radikal burjuva sınıfının beklentileri arasında bir ayırım görmemişlerdir. Bu dönemin şartları altında, İngiltere'de 1792 yılında işçiler ve zanaatçılar ilk olarak, İletişim Dernekleri'nde örgütlenmişler ve sadece iki yılda, on bin İngiliz işçisi bu derneklere üye olmuştur. İşçiler arası örgütlenmenin aktif hale geldiği 1792 yılından, devletlerin örgütlenmeye ve sendikalaşmaya karşı tavır alması arasında geçen süre oldukça kısa sürmüştür; İngiltere'de 1799'da Tartışma Kulüpleri yasaklanmış ve sendika kurma hakkını ortadan kaldıran Uzlaştırma Yasaları (Combination Act) kabul edilmiştir. Uzlaştırma Yasaları'na benzer şekilde, Fransa'da da Jironen Kararnamesi, işçilerin ihtilalden umdukları ile buldukları arasındaki farkı belirginleştirmiştir; özgürlük ve eşitlik beklentisi içinde olan ve bu söylemlere destek veren işçi ve zanaatçı birlikleri, özgürlük ve İnsan Hakları Bildirgesi'ne tehdit oluşturdukları gerekçesiyle yasaklanmışlardır (Abendroth, 1992: 13-14).

İngiltere'de ve Fransa'da kabul edilen ve sendikal faaliyetleri yasaklayan yasalar ve kararnameler, Adam Smith, David Ricardo ve John Stuart Mill'in biçimlendirdiği klasik doktrin esasına göre belirlenmiştir. Adam Smith'in deyişiyle “görünmeyen el”, toplumsal çıkar amacıyla gerçekleştirilen çabaların bir fayda sağlamayacağına ve bu yöndeki

çabaların eninde sonunda kişisel bir amaca hizmet edeceğine dair ortaya koyduğu görüş doğrultusunda sunduğu çözüme dayanmaktadır. Smith aynı zamanda, “görünmeyen el”in işini zorlaştıracak ve onun hükmünde işleyen düzeni bozabilecek müdahalelerden kaçınmak gerektiği fikrini benimsemiştir. Klasik doktrinin bireysel çıkarı ve rekabeti kutsayan bakış açısı hem “doğal ayıklama” kuramı ile Darwinizm çerçevesinde, hem de yoksulluğu ilahi adaletin tecellisi olarak gören Püritanist Hıristiyan ahlaki doğrultusunda doğallık ve kutsallık kavramlarını dayanak olarak kullanmıştır. Sonuç olarak bu varsayım çerçevesinde, “kaçınılmaz” ve “doğal” gibi anlam kodları yüklenen klasik liberalizm, devlet müdahalesi kadar sendikalaşmayı da içine almayan bir sistem olarak kuramsallaştırılmıştır; çünkü sendikalaşma, liberalizmin temelini oluşturan bireycilikle bağdaşmayan bir bilinç üzerine temellenmektedir. Bu, dayanışma bilincidir. Son kertede, İngiltere’de 1799 Uzlaştırma Yasaları ve Fransa’da Jironen Kararnamesi ile Chapelier Yasaları bu görüşe dayanılarak gerekçelendirilmiştir (Işıklı, 2003: 20-21).

Ardı ardına gelen yasaklara karşın işçiler, yeraltı örgütlenmeleri ile mücadelelerini sürdürmüşlerdir. Fransız Devrimi ile de, işçi sınıfı hareketinin daha sonraki gelişimi için, insan hakları savaşımında hem politik demokrasi hem de uluslararası dayanışmanın gerekliliğinin bilincine varılması gibi önemli gelişmeler de yaşanmıştır. Bununla beraber, asıl gelişme 1819’da İngiltere’deki kitle gösterilerinde gerçekleşmiştir; bu gösterilerle işçiler, kendi politik ve toplumsal istemlerini ortaya koymuşlardır. 1824’te de Uzlaştırma Yasaları’nın kaldırılmasıyla, o güne kadar varlıklarını yeraltı örgütleri olarak sürdüren işçi birliklerinin yasal olarak mücadele edebilmelerinin önü açılmıştır. Yine de sendikalaşmaya temkinli yaklaşan yönetici sınıflara karşın 1825’teki genel grev dalgasıyla işçiler, uygun bir biçimde işleyen sendikalara sahip olmanın önemini anlamışlardır (Abendroth, 1992: 15).

1830’lu yıllarda ise, özellikle uluslararası boyutta işçi örgütleri arasında dayanışma önem kazanmıştır. Uluslararası sendikal örgütlenmenin ilk görüldüğü yer Fransa’nın Lion kenti olmuştur; Lion’lu işçiler 27 Mayıs 1832 tarihinde İngiliz işçilerine hitaben bir çağrı yayımlanmışlardır ve bu girişimi, İngiltere ve Belçika’da faaliyette bulunan sendikal örgütler izlemiştir (Işıklı, 2003: 113). Aynı dönemlerde, William King ve Robert Owen’in kuramlarıyla işçi hareketi kararlılık kazanmıştır; Owenizm, işçi sınıfı hareketinin başlıca kuramsal ayaklarından biri haline gelmiştir (Abendroth, 1992: 16).

Kurucusu Robert Owen’in adından yola çıkarak Owenizm adıyla anılan hareket, İngiltere’de sosyalizmin ilk önemli örneğini teşkil etmekte ve ütopyacı bir nitelik

taşımaktadır. Owen'in temel yaklaşımı olan, malların değerinin onlar için sarf edilen emeğe bağlı olduğuna dair görüş, İngiliz sosyalist ve işçi hareketleri içinde büyük bir yankı uyandırmıştır; ilgi çekmesinin en önemli sebebi ise, Owen'in ileri sürdüğü hayalci metotların, dönemin şartlarına uygun olması ve işçilerin özlemlerine kestirme bir cevap vermiş olmasından ileri gelmektedir (Işıklı, 1972: 18-20).

Owen'in çalışmalarından biri “emek pazarı” olarak adlandırılan, malların kooperatiflerde çalışılan iş saatleri değeriyle eşdeğerli mübadelesini olanaklı hale getirmeyi amaçlayan plandır. Owen, bu yeni ekonomik düzenin kapitalizmle rekabet edeceğini ve onu yavaş yavaş ortadan kaldıracığını düşünmüştür; bu planın temel amacı, sermaye sahibini emek gücünden yoksun bırakmaktır. İşçilerin sendikalaşma yönündeki savaşımına karşın işverenler de şiddetli karşı önlemlere başvurmuşlardır. Bu önlemlerle Genel Emek Sendikası ile kooperatif ideolojisi çöküşe uğramıştır; bunun yanında işverenler sendikalı işçi çalıştırmayı reddettikleri için, zorda kalan sendikalar işçileri gizli üyeliğe ikna etmeye zorlamışlardır; gizli üyeliğe dayanmak zorunda kalan bu sendikalar, devlet tarafından “gizli örgüt” olarak nitelendirilip, saldırıya uğramışlardır. Son kertede, ortada sadece kalifiye işçilerin küçük sendikaları kalmış; kalifiye olmayan ve düşük ücretle çalıştırılan işçiler dağılmıştır. Ayrıca, toprak sahipleri ve devletin çıkarlarına karşı tüm üretici ve endüstriyel sınıfların ortak çıkarını esas alan Owenizm ideolojisinin işçi sınıfı üzerindeki etkisi ortadan kalkmıştır (Abendroth, 1992: 17).

Thompson (2006: 954-955), işçi hareketinin bir dönem kuramsal merkezi haline gelen Owenizmi irrasyonel olarak nitelendirmektedir. Ona göre Owenizm, bakış tarzı açısından geriye dönük olmakla birlikte, kitlelerin hayal gücünü yakalayan büyük toplumsal doktrinlerin ilkidir; bunun sebebi Thompson'a göre, Owenizmin fazla iyimser ve ütopyacı olmasının yanında, tartışma merkezine makineyi ve endüstriyel girişimin büyüklüğünü alıp, kar ve endüstriyel girişimin arkasında yer alan toplumsal sermaye kontrolünü yadsımasıdır. Sonuç olarak Thompson, Owenizmin temel sorunlarından en önemlisinin toplumsal sistemin çarpıklıklarından çok spesifik meseleler üzerinde yoğunlaşmasından ileri geldiğini belirtmektedir.

19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar işçiler sadece ekonomik alanda haklar talep etmişler ve henüz işçi sınıfı bilinci yerleşmemiştir: bunda Owenizmin de etkisi büyüktür; çünkü Owen, işçiler bakımından siyasal eylemi reddetmiştir (Işıklı, 1972: 19) Owenizm sonrası dönemde İngiliz işçi hareketi, Çartizm etrafında kuramsallaşmış; 1838 tarihli

Halkın Bidirgesi (People's Charter) esasında şekillenmiş ve Çartistler, herkes için demokratik oy hakkı, eşit parlamenter temsil, gizli oy, parlamento üyelerine ücret ödenmesi gibi talepler için mücadele etmişlerdir ve bu talepleri içeren dilekçe 1 milyon 200 bin imzayla parlamentoya sunulmuştur. Demokratik dönüşümü işaret eden Bildirge, Avam Kamarası'nca reddedilmiştir. Buna mukabil, Çartist talepleri, bu sefer 3 milyondan fazla imzayla 1842 yılından yeniden yöneticilere sunulmuştur; yeniden reddedilince büyük bir grev dalgası başlamıştır (Işıklı, 1972: 19, 21-23). Sonuçta, Parlamento, 1842 Maden Yasası'nı ve toplumsal hakları kabul etmek zorunda kalmıştır. Maden Yasası'ndan sonra işçi sınıfı hareketinin diğer büyük kazanımı 1847 Yasası kabul edilmiştir; bu yasayla işgücü on saatle sınırlanmıştır. İngiliz işçi hareketinin 19. yüzyılda kazandığı bu haklar, Fransa başta olmak üzere kıta Avrupa'sındaki proletaryaya örnek oluşturmuştur. Böylece işçiler, devleti ekonominin işleyişine müdahaleye zorlayabileceklerini; sendikalarca yürütülen doğrudan savaşım ile ücretler politikasında söz sahibi olabileceklerini; proletaryanın yaşam standartları ile kültürel düzeyinin yükselmesini sağlayabileceklerini ve son olarak yığınsal yoksulluğa sürüklenmeye karşı koyabileceklerini kanıtlamışlardır (Abendroth, 1992: 19).

1830'larla birlikte, Fransa'da da devrimci gizli örgütler burjuvazi çıkarlarına karşı halkın çıkarlarını bilinçli olarak savunmaya başlamış ve Halkın Dostları Derneği, Aileler Derneği ve Çağdaş Dernekler'in tümü ortak bir amaca yönelmişlerdir. Bu amaç, işçileri ücretli kölelikten kurtarmak için yüksek disiplinli bir grup tarafından politik iktidarın silahla fethedilmesine yöneliktir; bu amaç işçileri komünist toplum yaşamına hazırlamak üzerine inşa edilmiştir. Fransa'da kurulan bu dernekler, enternasyonalizm aracılığıyla, sürgündeki Alman devrimcileri ve çıraklarıyla birleşmişlerdir; sonuçta, Almanya'da da Yoksullar Derneği ve Haklılar Birliği kurulmuştur. İşçilerin çıkarlarını savunmak ve komünist devrimi hazırlamak amacı üzerine kurulan bu birliklerin İngiltere'ye ulaşması ise 1840 yılını bulmuştur; Karl Schapper, Heinrich Bauer ve Joseph Moll İngiltere'ye kaçarak, İşçi Eğitim Derneği'ni kurmuşlardır. 1917'ye kadar faaliyetini sürdüren ve diğer uluslardan göçmen işçileri ve demokratları da içine alan bu dernek, sonraları adını Komünist İşçi Eğitimi Derneği olarak değiştirmiş ve uluslararası işçi hareketinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır Engels ve Marks'ın da* ilişkide olduğu bu dernek, 1847'de yapılan Londra

*Karl Marks, Engels ile birlikte bu dernekle beraber işçi hareketine ve mücadelesine büyük destek vermiş ve Şubat Devrimi'nden bir yıl önce, Komünist Manifesto'yu yayımlamışlardır; manifesto, sonraki yıllarda da işçi hareketinin programı haline gelmiştir; Marks ve Engels de tüm dünyada işçi hareketinin kuramcıları olmuşlardır. Bkz., W. Abendroth, Avrupa'da İşçi Hareketleri Tarihi, 1992, ss. 26.

Kongresi ile darbeci gizli bir dernek olmaktan çıkmıştır (Abendroth, 1992: 20-22).

1847 On Saat İşgücü Yasası ile aynı dönemde kıta Avrupa'sında zuhur eden ekonomik bunalımı takiben 1848 Kıta Devrimleri patlak vermiştir*. İşçi sınıfının, “sınıf” olarak tarih sahnesine çıktığı 1848 devrimlerinden, iktidarı alarak komünizm kuruculuğuna giriştiği 1917 Ekim Devrimine kadar olan tarihsel dönemi; (1) 1848 devriminden 1871 Paris Komünü'ne; (2) Paris Komünü'nden 1905 Rus devrimine; (3) Rus devriminden 1917 Ekim Devrimi'ne kadar olmak üzere üç dönemde incelemek olanaklıdır. Birinci dönemin başlangıcı olan 1848 Devrimi, hem dünya tarihi ve hem de komünizm teorisi ve sınıf mücadelesinde önemli bir dönüm noktası olarak görülmektedir (Köymen, 2011: 9).

İlk olarak Ocak 1848'de İtalya'da başlayan ayaklanmalar, Şubat ayında Fransa'ya yayılmıştır. 1848 Devrimlerini hazırlayan koşullar dışında, bu döneme gelene kadar Fransız işçileri arasında da sınıf bilinci ve siyasal mücadele bilinci oluşmaya başlamıştır; Buna mukabil, verilen mücadelelere ve politik eylemlere rağmen, 1848 Devrimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır; 1850'deki ekonomik refahla, yeni bir devrim için tüm umutlar yok olmaya başlamış, sonraki aşamalarda birlik üyeleri dağılmış ve birlikler yok olmuştur. Ayrıca, Almanya'da komünistler yargılanmış ve 1854'te işçi birlikleri yasaklanmıştır; böylece işçi sınıfı hareketinin ilk aşaması sona ermiştir (Abendroth, 1992: 26-27). Devrim umutlarının yok olduğunu söylese de Abendroth (1992: 29), işçi sınıfı hareketinde uluslararası dayanışma bilincinin sağlam kaldığını işaret etmektedir:

“Kapitalistlere karşı savaşımın işçilerin yaşam düzeylerini iyileştirmek ve sınıfsız bir toplum ile tüm sınıf ayrıcalıklarını kaldırmak olan toplumsal demokrasi amaçları, tüm işçi sınıflarının ortak bir özelliği haline geldi. Uluslararası işbirliği bunun açık sonucuydu. (...)Böylece devletlerarası rekabet büyüdükçe artan burjuva milliyetçiliğine koşut olarak gelişen bir işçi enternasyonalizmi söz konusuydu.”

Sonuç odaklı bakıldığında 1848 Devrimi başarısızlıkla sonuçlansa da, kısa süreliğine bazı sendikal haklar elde edilmiştir; bu tarih, bir dönüm noktası olmakla birlikte, kısa süre sonra sendikal örgütlenme tekrar engellenmiştir. 1860'tan itibaren ise işçi örgütlerinin faaliyette bulunmaları açıkça olmasa da serbest bırakılmıştır (Sezer, 2008: 23);

* Devrimlerin ekonomik bunalımın hemen ardından görülmesinin sebebi, işçilerin pek çoğunun işsiz kalması veya işsiz kalma tehlikesi altında olmalarıdır; bu nedenle de 1848 Şubat Devrimi'nde Fransa'da işçiler, *le droit du travail* (çalışma hakkı) ve *l'organisation du travail* (çalışma örgütü) gibi sloganlarla çağrıda bulunmuşlardır. bkz., Wolfgang Abendroth, a.g.e., 1992, syf. 22.

çünkü 1857 yılında patlak veren ekonomik ve siyasal bunalım ile işçiler arası dayanışma yeniden canlanmıştır; İngiltere'de tüm ülke sendikalarının bir grev fonu kurarak dayanışma göstermesi sayesinde, 1859'da Londra inşaat işçileri dokuz ay greve gitmiştir; işverenlerin lokavtları ve birleşme hakkının ertelenmesine rağmen, işçiler arası dayanışma gösterileri sendikalar arası birleşmeye yol açmıştır. İşçilerin dayanışma ile yeniden güç kazanması ve birleşmesi, İngiltere'de 1867 Reform Bildirgesi'nin ve 1884 Üçüncü Reform Yasası'nın kabul edilmesini sağlamıştır; sonuçta kent ve kır işçilerinin çoğunluğu oy hakkı kazanmıştır (Abendroth, 1992: 33).

Benzer şekilde, Fransa'da da 1857-58 bunalımı işçileri yeniden harekete geçirmiştir; birleşme karşıtı yasalara karşın, işçiler grev kararı almışlardır. Birleşme ve grev tehdidi sebebiyle, Fransız hükümeti, 1862 Londra Dünya Sergisi'ne 550 kişilik işçi delegasyonunu göndermeyi kabul etmiştir. Burada Londra Meslek Konseyi üyeleri ile buluşan Fransız işçi delegasyonu, Polonya Devrimi'ne destek vermek amacıyla bir gösteri düzenleyecekleri yönünde anlaşmışlardır. Bunun önemi, işçi örgütlenmesinin uluslararası düzeye ulaşması konusunda işçi delegasyonlarını düşünmeye davet etmesidir. Bu tartışmalar sonucunda, İngiliz ve Fransızlar ile, birçok göçmen grubunun, İtalyanların ve Komünist İşçi Eğitimi Derneği üyeleri ile Almanların katıldığı 1. Enternasyonal, 28 Eylül 1864'te Londra'da St. Martin Salonunda yapılmıştır (Abendroth, 1992: 33-34).

Birleşik bir işçi sınıfı savaşımının gerçekleşmesinin temel amaç olduğu Enternasyonal'in açılış konuşması, bu tarihlerden itibaren işçi hareketinin kuramsal tabanını meydana getiren ve yol haritasını şekillendiren Karl Marks tarafından yapılmıştır. Karl Marks konuşmasında özetle, işçi sınıflarının kurtuluşunun kendileri tarafından elde edilmesinin ve her türlü sınıf egemenliğinin kaldırılmasının gerekliliğinden; her politik hareketin bu savaşımında bir araç olarak kullanılmasının gerekliliğinden; kardeşçe bir birlik oluşturmanın ve dayanışmanın gerekliliğinden; tüm ülke işçilerinin bir araya gelmesi için birlik çağrısı yapılmasının gerekliliğinden bahsetmiştir. Sonuç olarak işçi hareketinde önemli yeri olan Enternasyonal, pek çok ülkede sosyalist işçi partilerinden destek almış, demokratik oy hakkı için reform birlikleri ile birlikte çalışmıştır (Abendroth, 1992: 35-37).

Destek veren en önemli partilerden biri, 1869'da Marksist ilkeler üzerinde kurulan ve işçiler Wilhelm Liebknecht ve August Babel önderliğindeki Alman Sosyal Demokrat İşçi Partisi'dir; böylece, işçi sınıfının sosyalizm mücadelesi teorik, siyasal ve örgütsel bir bütünlük ve belirgin bir form kazanmıştır. İşçi sınıfı, ilk kez Alman Sosyal Demokrat

Partisi (ASDP) önderliği altında etkili bir sendikal ve merkezileşmiş bir siyasal mücadele olanağını elde etmiştir. ASDP, öncü işçileri bu partide kendi öncüsü olarak örgütleyerek ve sınıf mücadelesinin farklı biçimlerini (teorik, siyasal ve ekonomik) uyumlaştırıp merkezileştirerek işçi sınıfının geniş kesimleriyle bağ kurma ve onları mücadeleye çekme olanağına kavuşmuştur ve o güne kadar büyük ölçüde ayrı kanallardan yürüyen bilimsel sosyalizm ile işçi hareketi, ASDP önderliğinde birleşmiştir (Köymen, 2011: 45).

Abendroth'a (1992: 41-46) göre, I. Enternasyonal'in işçiler arasındaki saygınlığı ve otoritesi Paris Komününün yenilgisine kadar sürmüştür. Komün, Fransa-Prusya Savaşı sonucu hoşnutsuz olan ve yaşama koşulları kötüleşen esas olarak Fransız işçi sınıfı ayaklanmasından kaynaklanmıştır (Mısır, 2011: 114). Fransa ve Almanya savaşı sonrasında, Almanların destek verdiği Prusya'nın Paris'i kuşatma yolunda ilerlemesi üzerine Fransız işçilerinden ve küçük burjuvalardan oluşan Ulusal Muhafızlar, direnişe geçerek önce Prusya ordusunu küçük bir bölgeye sıkıştırmayı başarmış; sonrasında da kısa bir süreliğine de olsa (Mart-Mayıs 1871 arası) iktidarı ele geçirerek Paris Komününü kurmuşlardır. Paris işçilerinin tümüyle verdiği destek ile hükümetin yönetsel aygıtı ve personeli Paris'ten sürülmüş ve halk kendi yerel temsilcilerini yani Komün'ü seçmiştir (Abendroth, 1992: 42-44).

Donny Gluckstein (2011: 13), büyük düzene yönelik yapılacak radikal bir değişimin her koşulda başarısız ve “gerçekdışı” olacağı fikrinin benimsendiğine dikkat çekmekte ve bu anlayışa göre, gerçek olanın sadece, mevcut ekonomik sistemin eşitsizliğinin ve adaletsizliğinin tolere edilmesine devam edilmesi anlamına geleceğini belirtmektedir. Bununla beraber, Gluckstein'e göre, Paris Komünü radikal bir değişikliğin hayal olmadığını göstermiş ve bunu gerçekleştirmiştir.

Komün'ün yaptığı ilk iş, kendisini ortaya çıkararak koşulları anlamlandırması ile doğrudan ilgili olmuştur; sürekli ordunun kaldırılması kararı alınmış ve yerine silahlı halk getirilmiştir*; devamında Komün, manevi baskı aleti olan “rahiplerin iktidarı”nı kaldırmaya girişmiş ve varlıklı kurumlar oluşturan tüm kiliselerin dağıtılıp mülksüzleştirilmeleri kararlaştırılmıştır. Adalet teşkilatı da, profesyonellerin elinden alınarak diğer kamu görevlileri gibi, yargıçlar da seçimle belirlenmeye başlanmıştır.

* Komünün gerçekleştirdiği ilk reformun bu olmasının sebebi, ordunun emperyalizmin ve ülke içerisindeki baskıların temel sebebi olduğu görüşünden ileri gelmektedir. Bkz. Donny Gluckstein, *The Paris Commune A Revolution in Democracy*, 2011, s. 13

Komün'ün yaptığı önemli işlerden biri de, egemen sermaye sınıfı dışında kalan işçi sınıfı harici halk tabakalarını da özellikle mülkiyet üzerinde aldığı tedbirlerle kazanmaya yönelmiş olmasıdır. Sovyet Demokrasisi de Kasım 1917'de aynı temel ilkeler üzerinde yükselmiş, daha sonra tarihsel koşullar içinde farklı biçimlenmiştir. Sovyet Demokrasisi de, kurulurken köylülüğü ve küçük burjuvaziye kazanmaya, en azından tarafsızlaştırılmaya yönlendirilmiştir. Komünün, bu konuda oldukça başarılı kararlar aldığı yorumları yapılmaktadır (Mısır, 2011: 115-116).

İktidarı döneminde Paris Komün'ü çalışma hayatını düzenleyen bazı reformları da yerine getirmiştir; bu reformlar daha çok, gece çalışmanın yasaklanması, kiraların düşürülmesi gibi meseleler üzerinedir. Küçük burjuvalar dışında burjuva sınıfının karşısında yer alan Paris Komün'ü, 21 Mayıs 1871'de Fransız hükümeti tarafından devrilmiştir. Ulusal Muhafızların ve işçilerin direnişine rağmen, Versay'dan Paris'e gelen eski yönetim komünü ele geçirilmiştir. Ölümlerin ve sınır dışı edilenlerin sayısı hiçbir zaman tam olarak belirlenememiş; fakat on binlerce ölüden ve kayıptan bahsedilmiştir. 1848 Devrimi'nden sonra, bir kez daha Fransız işçi sınıfı etkin önderlerini yitirmiştir (Abendroth, 1992: 45-46). Bununla beraber, Komün, tiranlığa ve yoksulluğa karşı, halkın kurtuluş umudunu sürdürmesi sebebiyle çok önemli ve iddialı bir hareket olduğu kabul edilmektedir. Genel açıdan bakıldığında, Komün'ün karşılaştığı en büyük zorluk, yeni sistemin inşası sırasında, eskisinin üstesinden gelmenin getirdiği zorluklardır; çünkü, aynı anda her ikisinin de başarılmasına yönelik karmaşa çözülememiştir (Gluckstein, 2011: 147).

Toplantılarını sürdüren I. Enternasyonal, Bakunin'in Enternasyonal Demokratik İttifakı'nın eski üyeleri ile Marks'ın önderliğindeki Genel Konsey arasında ilk çatışmalara tanık olmuştur. Hareket, başlangıcından itibaren siyasal ve ideolojik açıdan Marks'tan geniş ölçüde etkilense de muhalif görüşler I. Enternasyonal bünyesinde Marksizm'e karşı amansız bir kavga sürdürmüşlerdir. Marksizm'e karşı oluşan bu muhalefetin başında, Proudhon'un izleyicileri ve daha sonra da bunun bir devamı olarak Bakunin'in öncülüğündeki anarşistler bulunmaktadır. Çatışmanın ekseninde, işçi sınıfının siyasal parti olarak örgütlenmesi gereğine ilişkin farklı görüşler bulunmaktadır; Marks'ın siyasal parti ve siyasal mücadele yanlısı görüşlerine, anarşistler anti otoriter sendikal örgütlenme modeliyle karşı çıkmışlar ve tek mücadele aracı olarak genel grevi benimsemişlerdir. Enternasyonal'in 1872 Lahey Kongresi'nde Bakunin ve yandaşları örgütten ihraç edilmiştir;

Marks ve Genel Konsey ise çoğunluğu oluşturmalarına rağmen, oy alamamışlardır. Sonuçta, Genel Konsey Avrupa'daki çekişmelerden uzak kalınması amacıyla Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'ne taşınmıştır; fakat burada da örgütün ömrü 1876 yılına kadar sürdürülebilmiştir (Işıklı, 2003: 114-115). Abendroth (1992: 45-47), Enternasyonal'in sona ermesiyle, modern Avrupa işçi sınıfı tarihinin ilk döneminin sona erdiğini belirtir; fakat bununla birlikte Enternasyonal'in, işçi hareketinin sonraki dönemlerdeki stratejisini ve işçi sınıfı parti ve sendikalarının inşasıyla, sonraki dönemlerin koşullarını yarattığına da dikkat çekmektedir.

Bu dönemlerde sendikalaşma girişimleri hem ulusal hem de uluslararası düzeyde meslek esasına dayalı olarak kurulmuşlardır. Ulusal düzeydeki işkolu sendikaların birleşmesinden meydana gelen ve I. Enternasyonal ile başlayan ve önem kazanan uluslararası örgütlenme, önceleri Uluslararası Meslek Sekreterlikleri adıyla, günümüzde ise Küresel Sendika Federasyonları adıyla faaliyetlerini sürdürmektedirler. Federasyonların başlıca amacı ise, çeşitli ülkelerin işçileri arasında özellikle grev durumunda dayanışma sağlamaya yönelik olmuştur. Böyle bir dayanışma biçiminin oluşmasında, bir ülkede başlayan grevi etkisizleştirmek için komşu ülkelerden işçi getirme ve gelen işçilerden yararlanma yolundaki uygulamalara karşı koyma gereksinimi önemli bir rol oynamıştır (Işıklı, 2003: 116-117).

Birinci Dünya Savaşı öncesi dönemde başlayan üretim yapısındaki değişimle, belli sektörlerde birkaç büyük şirket ekonomi piyasasına hakim olmuş; sermayenin yoğunlaşması, üretim araçlarındaki gelişim ve merkezileşme bazı endüstrilerde oligopolleşmeyi ve monopolleşmeyi beraberinde getirmiştir. Bu dönem, üretim araçlarındaki dönüşümü sağlayan elektrik ve kimya şirketlerinin ortaya çıktığı, yeni dev endüstrilerin dönemidir. Sonuç olarak, 1890'lı yıllardan önceki liberal, rekabetçi kapitalizm yerini serbest pazarın ikincil rol oynadığı modern oligopolist kapitalizme ve emperyalizme bırakmıştır (Abendroth, 1992: 62-63). Ekonomi politikteki bu değişimlerle aynı dönemde, II. Enternasyonal'in çağrısıyla uluslararası toplantılar düzenlenmiştir. II. Enternasyonal'in kuruluş aşamasında bazı yeni koşullar ortaya çıkmıştır; işçi hareketinin siyasette merkezi bir yapıya kavuşması ve işçi hareketinin en etkin kuramsal tabanını oluşturan Marksizm üzerindeki fikir ayrılıkları, Enternasyonalin bölünmesine ve farklı mekanlar ve zamanlarda toplantılar düzenlenmesine yol açmıştır. Buna göre, İşçi Partisi içinde merkezi siyasal yapılanmaya ve Marksist doktrine karşı olan Posibilistler ve siyasette etkin mücadele için

işçi partilerinin birleşmesinden yana olan ve Marksist eğilim gösteren Guesdistler*, Fransız İhtilali'nin yüzüncü yılında iki ayrı konferans düzenlemişlerdir. Posibistler'in konferansına, çoğunlukla sendika başkanları katılırken, Marksist Guesdistler'in toplantısına ise işçi partilerinin temsilcileri katılmıştır. II. Enternasyonal'in kuruluşunu başlatan Guesdistler düzenledikleri toplantıda, 1 Mayıs 1890'da bütün ülkelerde gösteri düzenlenmesini kararlaştırmış ve amaçlarının da sekiz saatlik işgününün kabul edilmesine dönük olduğunu belirtmişlerdir. Belirlenen tarihte, yani 1890'ın 1 Mayıs'ında toplanan gruplar, polisin misillemeleriyle karşılaşmışlardır; fakat polisin bu müdahalesi, Fransız işçilerinin gösteriye katılmasını pekiştirmiştir. Sonuçta, bir yıl sonraki 1 Mayıs'a neredeyse tüm işçi örgütleri katılmıştır; buna karşılık, hükümet askeri birlikler yollamış ve mitinge katılan 10 kişi öldürülmüştür (Abendroth, 1992: 60, 71). Birinci Dünya Savaşı'nın patlak verdiği yıllarda, Enternasyonal'in savaş karşıtı uyarı ve bildirimlerine rağmen işçi grupları ülkelerinin savaş politikalarına destek vermişler; sonuç olarak da, Ağustos 1914'te II. Enternasyonal çökmüştür. Fakat yine de savaş yıllarında, sayısız uluslararası sosyalist konferans gerçekleştirilmiştir (Abendroth, 1992: 78-80). II. Enternasyonal'in en önemli kararlarından biri, 1889 yılında 1 Mayıs'ı İşçi Sınıfının Uluslararası Birlik Mücadele ve Dayanışma Günü olarak, 1910 yılında da 8 Mart'ı Dünya Emekçi Kadınlar Günü olarak ilan etmesidir.

Avrupa'da işçi hareketlerinin tarihsel süreçler içerisinde nasıl biçimlendiği ortaya koyulurken, toplumların üst ve alt yapılarını da biçimlendiren, dönüştüren ve yeniden tanımlanmasına sebep olan meselelerin neden ve sonuçları da ortaya çıkmıştır. Bu neden ve sonuçlar, siyasi ve ekonomik yapıda ortaya çıkan değişimleri anlamlandırmayı sağlarken aynı anda ve dolayısıyla, işçi örgütlenmesinin sendikal ve siyasi süreçte nasıl yollar izlediğini de ortaya koymakta ve belirlemektedir. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla ve II. Enternasyonal'in sona ermesiyle uluslararası işçi örgütlenmesi duraklama dönemine girmesine rağmen, ulusal işçi hareketleri ve uluslararası örgütlenmeler, düzenlenen toplantılar ve konferanslarla kısmen devam edebilmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan en önemli gelişme, uzun yıllar özellikle Avrupa'da ve daha sonra ABD'de hem ekonomi politikası belirlemiş, hem siyasi hem de toplumsal yapıdaki

* Guesdistler isimlerini, Fransız sosyalist siyasetçi Jules Guesde'den almaktadırlar; Guesde, Birleşik Sosyalist Partinin kuruluşunun öncüsü olmuştur. Ayrıca, Guesdist Marksizm, Fransız işçi hareketinin temel yaklaşımlarından biri olmuş ve politik alanın kullanılması ile işçi hareketi içinde birliğin sağlanması yönünde reformist bir bakış açısını bünyesinde barındırmaktadır. Bkz. George Ross, *Workers and Communists in France*, 1982, ss. 2

dönüşüm sürecinin temelini atmıştır. Bu önemli gelişme, 1917 Şubat'ında Çarlık Rusya'sının çökmesi ve aynı yıl içinde tüm Avrupa'da görülen kitle grevlerinin dönüm noktası olarak nitelendirilebilecek Ekim Devrimi'nin gerçekleşmesidir. 20. Yüzyıl siyasi tarihinin en önemli devrimlerinden biri olan Ekim Devrimi'nin etkisi, daha sonraki yıllarda dünyanın değişik bölgelerine de sıçramıştır. Özellikle fakir olan Doğu ve Uzakdoğu toplumlarında, yerel iktidarlara karşı gelen grupların Sovyet Rusya'ya özenerek isyan ettiği, hatta bazı devletlerde Komünist yönetim sisteminin kurulduğu görülmüştür (Sadıkov, 2010: 117).

Devrimin tüm Avrupa'ya ulaşması ve özellikle Almanya ve Avusturya'da 1918 yılının Ocak ayında yaşanan grevler, Rus Devriminin etki alanı daha da genişletmiştir. Almanya ve Avusturya'dan sonra İngiltere ve Fransa'da da grevler ve savaş karşıtı eylemler düzenlenmiştir; fakat tüm Avrupa'da ortaya çıkan Rus Devrimi etkisi, en azından kısa vadede işçi sınıfı örgütlerinden destek bulamamıştır; örneğin, Almanya'da oluşturulan koalisyonda yer alan Çoğunluk Sosyalistleri, Rus devriminin sosyalist sonuçlarını engellenmek için sanayicilerle, yüksek kademedeki askerlerle ve monarşik bürokrasiyle işbirliği yapmışlar, işçiler de bu koalisyona destek vermiş, 1918 yılının sonlarında Komünist Parti'yi oluşturmak için birleşen radikal sol muhalefete destek vermemiştir. Sonuç olarak, Çoğunluk Sosyalistleri ile ittifak kuran egemen sınıflar yaptıkları anlaşmayla kısmen işçi haklarını güvence altına alırken, asıl amaç olan Rus Devrimi'nde yaşanan gelişmelerin Almanya'da da olmasını engellemişlerdir (Abendroth, 1992: 82-85).

Hızla endüstriyelleşen bir ülke olarak Almanya'da egemen sınıflar karşısında işçi sınıfının mücadelesi, egemen kamusal alan ve karşıt-kamusal alanın mücadelesini de belirlemektedir. Almanya'da Çoğunluk Sosyalistleri ile ittifak halinde olan egemen sınıfların hükümet ve ordudaki eski mevziilerini korumaları ve bu ittifak çerçevesinde kurulan Toplumsallaştırma Komisyonu'nun görevini yapamayacak duruma gelmesi, işçi sınıfında yeniden bir uyanışa sebep olmuştur ve Çoğunluk Sosyalistlerinin hükümetten ayrılmasını talep etmişlerdir. Bu noktadan sonra, Berlin'de radikal işçiler eski subayların oluşturduğu bir grubun saldırısına uğramıştır ve Alman işçi sınıfının önemli liderleri öldürülmüştür. Ardından bu saldırıyı protesto eden işçiler, birbiri ardına gelen saldırılarla yenilgiye uğratılmışlardır. Sonuç olarak, Almanya'da Mayıs 1919'da Münih Sosyalist Cumhuriyeti çökmüştür ve çoğunluk sosyalistlerinin kurmuş olduğu cumhuriyet, yine bir çoğunluk sosyalist bakanın emrindeki ordu ile kanlı biçimde ezilmiştir (Abendroth, 1992:

85-86).

Almanya'da yaşanan bu gelişmeler, Rus Devrimi'ne karşı Avrupa'nın aldığı önlemlere bir prototip oluşturmuştur; sonuç olarak İtalya, Polonya gibi ülkelerde de benzer gelişmeler yaşanmıştır. Buna mukabil, sadece İskandinavya'da reformist işçi sınıfı hareketi, kapitalist toplumun ekonomik yapılarında bir tehlike oluşturmaksızın başarı kazanmış ve devlet üzerinde kalıcı bir etki yaratmıştır (Abendroth, 1992: 90).

Avrupa'da yaşanan bu gelişmelerle birlikte III. Enternasyonal, diğer adıyla Komintern, Vladimir Lenin tarafından 1919 Mart'ında Moskova'da kurulmuş ve ilk toplantısını da burada gerçekleştirmiştir. 1921 yılının başında Komintern Almanya, Fransa, İtalya, Norveç, Bulgaristan, Çekoslovakya, Finlandiya ve Polonya'daki yasal, yarı-yasal ve yasa-dışı kitle partilerini Enternasyonal çatısı altında birleştirerek sağlam bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Komintern'in önceki iki Enternasyonal'den farkı ve önemi ise, pek çok sosyalist partinin desteğini almasının yanı sıra, Avrupa merkezli yapıyı ortadan kaldırmasıdır. Ayrıca, yapılan toplantılar, alınan kararlar ve bu kararlar doğrultusunda elde edilen başarılar, Dünya'nın çoğu sömürge ve yarı-sömürge ülkesini komünist grupların oluşması hususunda yöreklendirmiştir (Abendroth, 1992: 90-93).

Her ne kadar büyük bir güçle tüm Avrupa'da ve hatta diğer ülkelerde de etkin olsa da Komintern, önceki Enternasyonallerle benzer biçimde bir dönemden sonra üyelerinin bir bölümünü kaybetmiştir; özellikle 1924 yılından sonra ekonomik refahın yükselmesiyle ve Avrupa'da başta İngiltere ve Fransa işçi hareketindeki bölünmelerle, Enternasyonal'in gücü sınırlanmıştır. Lenin'in ölümüyle birlikte, SSCB'nin lideri olan Stalin'in ideolojik olarak daha farklı bir bakış sunması Rusya'da da halihazırda olan kafa karışıklığını desteklemiştir. Yine de, sınırlı bir şekilde de olsa Komintern 1943 yılına kadar devam etmiştir (Abendroth, 1992: 95, 98). I. Enternasyonal'in kuruluşuna temel teşkil eden uluslararası örgütlenme; Birinci Dünya Savaşı yıllarında ve sonrasında Avrupa'da kurulan bazı örgütlerce de önemsenmiştir. Bu örgütlerden biri de, Uluslararası İşçi Sendikaları Federasyonu (UİSF)'dur*. Savaş öncesi dönemde faaliyetlerini sürdüren federasyon, savaş sırasında çatışan devletlerin sendikaları arasında ortaya çıkan kopukluktan dolayı faaliyetlerini bir süre askıya almıştır. Savaş yıllarında Amerikan Emek Federasyonu (AEF)'nun çağrısıyla Leeds ve Bern konferanslarında toplanan Fransız, İngiliz, İtalyan ve

*Birinci Dünya Savaşı öncesi dönemde ismi Uluslararası Sendika Sekreterliği'dir; savaştan yaklaşık bir yıl önce bu ismi almıştır.

Belçikalı işçi hareketi temsilcilerinin aldıkları kararlar ve çalışmalar doğrultusunda, Temmuz 1919'da Amsterdam'da yapılan konferansla UİSF yeniden faaliyete geçmiştir. UİSF, tüzüğünün 8. maddesinde amaçları belirlenirken önemli meseleler vurgulanmıştır; bunlar, işçi sınıfının uluslararası birliğinin sağlanması, ulusal ve uluslararası sendika hareketlerinin geliştirilmesi, uluslararası iş mevzuatının geliştirilmesi, işçi eğitimi çabalarının teşviki, savaş tehlikesinin önlenmesi, gericiliğe karşı mücadele gibi amaçlardır (Işıklı, 2003: 119-120).

Savaş sonrası Avrupa'da kapitalizmin yeniden canlanması, ABD'den alınan borçlar ve sermaye ihracı ile gerçekleşmiştir; bununla birlikte bu dönemde işçi sınıfı arasında mavi yakalı ve beyaz yakalı ayrımı keskinleşmiş, bu ayrım işçi hareketinde birbirine destek vermeyen grupların oluşmasına, kısacası bölünmeye yol açmıştır. Bu yeni sistemin ilk örneği İngiltere'de görülmüştür; buna göre, ilk olarak siyasal alanda kendini gösteren dönüşüm, Bolşevik karşıtı grupların ve bu karşıtlığı kışkırtan basın icraatlarıyla, 1923 seçimi ile zafer kazanan İşçi Partisi'nin hükümetten düşürülmesiyle ortaya çıkmıştır. İngiltere'de adım adım 19. yüzyılın sonlarından itibaren yaşanan bu dönüşümün temelinde, modern oligopolleşme yer almaktadır. Değişimlerin çalışan kesime yansması ise, iş bölümünün keskinleşmesidir; buna göre ücretli çalışanlar kesiminde, özel ve kamu sektöründe beyaz yakalı işçilerin sayısı artarken, endüstri işçilerinin yüzde olarak oranı değişmemiştir. Hiçbir sınıf savaşımı geleneğine sahip olmadıkları için daha az hak ve ayrıcalık elde etmelerine rağmen beyaz yakalılar, daha yüksek bir konum elde etmeye istekli olmalarından ötürü, endüstri işçilerine yani mavi yakalı işçilere oranla daha kolay yönetilmişlerdir. Beyaz yakalıların, mavi yakalılarla dayanışma içinde olmamasının başlıca nedeni de, bu “yükselme yanılsaması”dır. Sonuç olarak, her ne kadar sosyalistler ve komünistler, ulusal ve uluslararası düzeyde örgütlenmenin yeniden canlanması için toplantılar düzenleseler de, 1920'lerde ve 1930'ların başında, hem işçi hareketindeki bölünme, hem ekonomik şartların katılaşması ve hem de iş bölümünde ortaya çıkan keskin ayrımlar, işçi hareketinin önünü tıkamıştır. 1929 yılında patlak veren ekonomik bunalımla ortaya çıkan faşist karşı devrimler dalgası karşısında, işçiler savunmasız kalmıştır; sonuç olarak, bu da Avrupa'da uzun yıllar devam eden faşist yönetimlerin önünü açmıştır (Abendroth, 1992: 118).

İşçi hareketlerinin yükseldiği, durakladığı ve geriye gittiği dönemlerin ortaya koyduğu koşullar, siyasal, ekonomik ve toplumsal yapıdaki değişimlerle yakından ilgilidir.

Batı'nın siyasal tarihine bakıldığında, ekonomi politikteki sistem dönüşümlerinin takibinde siyasal yapıdaki radikal değişimler, muhalif görüşleri ve işçi hareketini de doğrudan etkileyerek örgütlenmenin duraklamasına ve hatta imkansız hale gelmesine sebep olduğu görülmektedir. 1929 yılındaki Büyük Bunalım ve ardından 1930'larda Avrupa'nın pek çok ülkesinde güç kazanan faşist yönetimler, proletaryanın kamusal alanını yani karşıt-kamusal alanı oldukça daraltmıştır. Bu yılların siyasal ikliminin egemen ideolojisi faşizm, Almanya, İtalya, Portekiz ve Avusturya'da genel seçimler yoluyla; Macaristan, Polonya ve Balkanlar'da ve daha sonra İspanya'da ise otoriter ve askeri diktatörlükler yoluyla iktidardadır. Bu faşist karşı-devrimler, sadece bu ülkelerdeki iktidarlarla değil, aynı zamanda İngiltere ve Fransa'da kurulan faşist birliklerle de etki alanını tüm Avrupa'ya yaymıştır. Bu dönemde faşizm, sadece iç politika ekseninde değil, aynı zamanda uluslararası eksende de işçi hareketini hem kısa hem de uzun vadede etkilemiştir. Örneğin, işçi hareketleri içinde birliği organize ederek güç kazanılmasını sağlayan, önemli kararlar alan ve geliştiren UİSF, Uluslararası Çalışma Örgütü (Internation Labour Organization, ILO, UÇÖ) gibi uluslararası örgütler, İngiltere'de 1926 genel grev yenilgisi ile başlayan, 1929 ekonomik bunalımıyla devam eden ve 1932'de Hitler'in seçimi kazanması ve faşizmin Avrupa'da etki alanını genişletmesiyle birlikte gerileme dönemine girmiştir. Zira seçimi kazanan Hitler'in ilk yaptığı işlerden biri, sendikalara uzunca bir süre için tümüyle yok olmaları sonucunu doğuracak ağır bir darbe indirmek olmuştur. Alman sendikalarının silinmesi UİSF için büyük bir boşluk yaratmıştır; sonuç olarak federasyonun üye sayısı hızla düşmeye başlamıştır. 3 milyondan fazla üyeye sahip olan AEF, UİSF'ye katılsa da, İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle federasyonun kongreleri sona ermiştir; son kertede 1945 yılında toplanan kongre ile federasyon fesh edilmiştir (Işıklı, 2003: 121-122).

Faşizm, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) için de bir tehdit oluşturmuştur ve başta Almanya olmak üzere Avrupa devletleri için açık hedef haline gelmiştir. Ortaya çıkan bu tehdit doğrultusunda, Stalin'in yönetiminde olduğu SSCB'de komünist işçiler, komünist parti liderlerinin tüm işçi sınıfıyla işbirliği yapması yönünde isteklerini dile getirmişlerdir. Buna mukabil, Stalin'in politikalarıyla 1929'dan sonra SSCB, ekonomik, toplumsal ve politik yapıda bir dönüşüme uğramıştır; kooperatifleşme teşvik edilerek, tarımla geçinen küçük üreticiler birleşmiş, iş gücü artmış ve makineleşmeye duyulan gereksinimle Sovyet Rusya hızlı bir endüstriyelleşme dönemine girmiştir*

*Ekonomi politikte benimsenen bu dönüşüm Yeni Ekonomi Politikası (Rusçada NEP kısaltmasıyla) ismiyle

(Abendroth, 1992: 119-121). Ekonomik alanda ortaya çıkan bu değişimin yanında, siyasal iktidarı elinde bulunduran Stalin, toplumsal yapıyı uzun yıllar etkileyen ve işçi hareketinin de sonraki yıllardaki kaderini belirleyen yeni politik anlayışı egemen kılmıştır; bu yeni siyasal dönem, faşizm üzerine kurulmuştur (Abendroth, 1992: 122).

Sovyet Rusya'nın ulusal sınırları içinde ortaya çıkan dönüşüm, özellikle Batı Avrupa devletlerindeki işçilerin sosyalist taleplerini kendiliğinden sınırlamıştır. Örneğin, Fransa'da 1936 genel seçimlerinde oy oranını iki katı artıran komünistler, patronlarla yaptıkları Matignon Anlaşmasıyla 40 saatlik iş haftasını, 2 günlük hafta tatilini, keyfi uzaklaştırmalara karşı korumayı ve ücret artışlarını kabul ettirseler de, kazandıkları politik gücü tam bir toplumsal zafere dönüştürmeyi reddetmişler ve hiçbir özel sosyalist talep önermemişlerdir (Abendroth, 1992: 124-125).

1930'ların ikinci yarısında işçi hareketini sekteye vuran ve Avrupa'da işçi örgütlenmesini uluslararası boyutta sınırlayan en önemli durumlardan biri de savaş tehdididir. Bu tehdidin işçi örgütlenmesine yönelik etkisi, İspanya iç savaşında gözlemlenmektedir; çoğunlukla işçi sınıfı tarafından desteklenen İspanya Cumhuriyeti'ne, Fas'ta toplanan generaller emrindeki ordu tarafından darbe yapılması sırasında Fransız işçileri hükümetten, Cumhuriyet üzerindeki silah ihracatı yasağının kaldırılmasını talep etmişlerdir. Bu talep, Almanya ve İtalya ile savaşa sürüklenme endişesiyle sosyalist radikallerce reddedilmiştir. Fransa hükümetinin, İspanya Cumhuriyeti'ni darbe karşısında yalnız bırakması, sonraki yıllarda faşizm karşısında sosyalistlerin aldığı pozisyona da bir örnek oluşturmuştur; bu doğrultuda, Avrupa'daki tüm Halk Cephesi hükümetleri faşist devletlerin baskısı karşısında sürekli biçimde geri çekilmişlerdir. Bir taraftan da Fransız Halk Cephesi hükümeti işçi sınıfının desteğini yitirirken, diğer taraftan da SSCB'de bazı işçi partisi liderlerinin öldürülmesi, idam edilmesi veya sürgüne gönderilmesiyle işçi sınıfının Komintern'e karşı duyduğu güven tamamıyla ortadan kalkmıştır (Abendroth, 1992: 126-130). İspanya iç savaşı ile başlayıp, diğer ülkelerde de devam eden işçi hareketindeki bölünme ve güvensizlik 1930'ların sonlarına kadar sürmüştür. Sonuç olarak da, bir dönem genel seçimlerle ve politikalarla güç kazanan işçi hareketi, özellikle 1938 yılından itibaren enerjisini yitirmiş, Avrupa hükümetlerinin üzerinde etki sağlamaktan

adlandırılmıştır; NEP döneminde bağımsız köylüler yerine kolektivite ve kooperatifleşme benimsenmiş; hatta bu yeni ekonomik yapı, askeri baskı kullanılarak ve propaganda yoluyla SSCB'nin yeni üretim yapısını belirlenmiştir. Bkz. Wolfgang Abendroth, a.g.e., 1992, ss. 120-121.

uzaklaşmıştır ve en önemlisi komünizm ve sosyalizm arasında belirgin karşıtlıklar ortaya çıkmıştır (Abendroth, 1992: 136).

Avrupa'da yeni liberal ideolojinin özellikle yirminci yüzyılın ikinci yarısında sendikalara yönelik taarruzunu artırması, sendikaların içinde büyüdüğü iklimin değişmesine sebep olmuştur. Sendikaların iş gücü tekeli yaratarak piyasanın etkinliğini ve istihdamı azaltan ve genel olarak çalışanların gelirlerini daha da eşitsiz hale getiren kurumlar olarak suçlanmışlardır. Sendikaların yaşadığı krize yeni liberallerin önerisi ise, “uyum ya da ölüm” şeklinde ortaya çıkmıştır (Çelik, 2005: 58)

1980'lerin ortasından itibaren güç dengesi, artan bir biçimde emeğin/sendikaların aleyhine dönmüştür. Birikim modelinin 1970'lerde çökmesi, neo-liberal iktisat politikalarının artan egemenliği, esnekleşme ve kuralsızlaşma yaklaşımlarının çalışma ilişkilerinde yaygınlaşması, ekonomide devletin rolünün zayıflatılması ve işgücünün bileşiminin ve beklentilerinin değişmesi gibi faktörler nedeniyle sendikalar 1980'li yıllarla birlikte ciddi bir üye kaybına uğramaya başlamışlardır (Friedman'dan aktaran Çelik, 2005: 57).

1970'lere kadar devam eden işçi sendikacılığı ile siyasi iktidarlar arasındaki toplumsal uzlaşma makro ekonomik istikrarsızlıklarla zayıflarken, kamu sektörüne bağlı ekonomik büyüme sürecinin dinamiğini kaybetmesi, özelleştirme uygulamaları ve işgücü piyasasının esnekleştirilmesi arayışları örgütlü hareketi olumsuz yönde etkilemiştir. 1980 sonrasında büyük oranda siyasi tercihlere bağlı olmaksızın, hemen hemen her siyasi iktidar sendikal hareketle olan ilişkisine mesafe koymuştur. Bu bağlamda siyasal desteğini kaybeden işçi sendikacılığının kamu ve özel sektörde temsil gücünün de zayıfladığını ileri sürmek yanıltıcı olmayacaktır (Selamoğlu, 2004: 44).

1.3.2. Türkiye'de İşçi Sınıfı Hareketleri

17. yüzyılda başta İngiltere'de olmak üzere Batı'da yükselen sermayeye dayalı üretim ilişkileri, ücretli emekçiler arasında örgütlenme gereğini doğurmuştur; sonuç olarak da Avrupa'da işçi hareketlerine ve örgütlenmeye dönük verilen mücadeleler, ekonomik bakımdan dönüşüme uğrayan diğer ülkelere de model oluşturmuştur. Bu nedenle, örgütlenme biçiminden, ideolojik yapının özelliklerine kadar pek çok alanda, Batı işçi hareketinin uzun yıllar verdiği mücadele sonucunda benimsemiş olduğu bazı özellikler, Türkiye işçi hareketi için de hazır bir model olarak kullanılmıştır. Buna mukabil, bir

yandan kolaylık oluşturan bu durumun diğer yandan ise Türkiye'de işçi hareketinin üzerinde sıklıkla durulan bir özelliğini de belirlemiştir; bu özellik, “tepeden inme haklar edinmiş olma” ve “kitlesele bağdan yoksun olma” gibi ifadelerle açıklanan zaafılardan ileri gelmektedir (Işıklı, 2003: 49).

Türkiye'de uzun zamanlar boyunca, sanayi kesiminde çalışan işçiler, yarı-mülksüzleşmiş olmalarından ötürü, yeniden işyerini açmak veya kendi tarlasından kendi geçimini sağlamak düşüncesiyle, sanayi işçiliğinin kendisi için kalıcı olmadığı görüşünü benimsemiştir. Bu sebeple, işçi olmaları nedeniyle yaşadıkları sorunları aşmak için örgütlü işçiler olarak mücadele etmektense, işçilikten kurtulmak için mücadele etmişlerdir. Diğer yandan, Türkiye'de sanayinin geliştiği 1950'ler sonrası dönemin soğuk savaş dönemine rastlaması ve yaklaşık 50 yıl boyunca da sürmesi, örgütlenmeye ve sınıf bilincinin gelişmesine doğrudan etki etmiştir. Dönemin siyasal ve ekonomik koşulları içinde ortaya çıkan komünizm fobisi, işçilerin sorunlarının anti-komünist siyasal partiler tarafından çözülmesine neden olmuş ve bu çözümler de sınıf kimliğinin ve bilincinin gelişmesine engel teşkil etmiştir. Ayrıca, kamu kesiminde çalışan işçilerin memur olarak adlandırılması, işçi sınıfı örgütlenmesinde önemli görülen bütünlüklü yapının oluşmasını engellemiştir; kaldı ki, kamuda çalışan işçiler, ancak 1989 yılından itibaren sınıf kimliğiyle hareket etmeye ve 1992'den sonra “işçi sınıfı” kavramını kullanmaya başlamıştır (Koç, 2010a: 24-25).

Işıklı'ya (2003: 53-54) göre, demokratikleşme ve işçi hareketleri arasındaki ilişkinin de önemi bu noktada büyüktür. Ona göre, demokratikleşme ve işçi hareketi arasındaki bu ilişki iki yönlüdür; bir taraftan işçi hareketinin varlık kazanması demokratikleşmeye bağlıken, diğer taraftan demokratikleşmenin gerçeklik kazanması da işçi hareketinin etkinliğine bağlı olarak gerçekleşmektedir. Batı toplumlarında demokrasi doğrultusunda ortaya çıkan gelişmelerin ve demokrasinin doğuşunun temelinde işçi hareketi ve buna bağlı olarak ortaya çıkan siyasal mücadele yer almaktadır. Işıklı (2003: 54) bu durumla bağlantılı, önemli bir noktayı vurgulamaktadır:

“Batı toplumlarında demokrasi, kapitalizmin doğuşunun kaçınılmaz ve doğal sonucu olarak veya kendiliğinden ortaya çıkan bir uzantısı olarak doğmamıştır. Demokrasi, kapitalist gelişmenin ürünü olan işçi sınıfına dayalı toplumsal ve siyasal hareketlerin, kapitalizme rağmen ve kapitalizmin bünyesinde mevcut temel eğilimlerle çelişen kazanımlarının bir ifadesi olarak doğmuştur.”

Işıkılı (2003: 54), bu noktada İngiltere'deki Çartist hareketi ve Fransa'daki 1848 Devrimi'ni işaret etmektedir; İngiltere'de Çartist hareket, tüm yurttaşları kapsayacak bir seçme-seçilme hakkı yolunda verdiği temel mücadelesiyle, demokrasinin burjuvazi malı olmaktan çıkmasına ve herkesi kapsamına yönelik büyük katkı sağlamıştır. Benzer şekilde Fransa'da 1848 Devrimi, demokratikleşme açısından dönüm noktalarından biri olmuştur; seçme-seçilme hakkının güvence altına alınması yanında, sosyal devlet anlayışının temel ilkeleri hükme bağlanmıştır; bu sadece Fransa için değil, evrensel açıdan demokratikleşmeye yönelik büyük bir gelişme sağlamıştır. Türkiye'de ise değinildiği gibi demokratikleşmenin koşul ve evreleri, Batı'daki gelişmeye göre farklılık göstermektedir. Işıkılı'ya (2003: 54) göre Türkiye'de demokrasi, nüfus içinde ağırlığı giderek artan ve işçi kitlelerinin örgütlü mücadeleleri sonucu doğmamıştır; demokrasi, Batı'da elde edilen kazanımların ilhamıyla asker-sivil aydın kadroların eseri olarak tepeden inmiştir. Osmanlı döneminde demokrasiye yönelik atılan adımlara ve Kurtuluş Savaşı sonrasında İzmir İktisat Kongresi'nde işçi hakları yönünde alınan bazı kararlara rağmen, işçi hareketi ve dolayısıyla demokrasi yeterince etkinlik kazanmamıştır.

Türkiye'de işçi hareketinin gecikme sebebi, iki koşulun gecikmiş olmasına bağlanmaktadır. İlki, işçi hareketlerinin ortaya çıkmasını sağlayacak sanayi gelişiminin gecikmiş olmasıdır. Türkiye'de sanayide çalışan kesim toplam işgücüne oranla ancak 1960'lardan sonra artmıştır. Sonuçta, sanayi üretimine dayalı ekonomi politiğin ve işçi sınıfının ortaya çıkış sürecinin gecikmiş olması Türkiye'de sendikalaşma ve işçi hareketini de doğrudan geciktirmiştir. Bu koşula bağlı olarak, işçi hareketi için gerekli olan dayanışma bilincinin oluşumuna ortam sağlayacak oranda çok sayıda işçinin bir arada çalıştıkları büyük işyerlerinin ortaya çıkmaması da örgütlenmeyi geciktiren diğer bir etkidir. İkinci koşul ise, cumhuriyetin kurulması ile demokratik yönetime geçiş sürecinin, demokrasinin temel itkisi olarak kabul edilen işçi sınıfının belirgin bir varlık ve etkinlik kazanmadığı bir döneme tekabül etmesidir; örgütlü işçi sınıfının mücadelesi olmaksızın varlık kazanan bu türden bir demokrasi anlayışı alttan değil, tepeden inme bir özellik ortaya koymaktadır. Sonuçta, demokrasinin gelişme süreci ile işçi hareketinin varlık kazandığı süreç eşzamanlı gerçekleşmediğinden, birbirini geliştirme ve birbirinin itkisi olma niteliğinden uzak kalmışlardır (Işıkılı, 2003: 55-56).

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında oldukça zayıf şekilde faaliyet gösterebilen ve az sayıda işçinin bir araya gelmesiyle oluşturulan cemiyetler, Cumhuriyet'in ilanı sonrasında

da benzer faaliyet alanlarında, sayıları nispeten artarak, Türkiye'de işçi hareketinin kökenlerini oluşturmuşlardır. Türkiye'de işçi hareketlerinin gelişim süreci, cumhuriyetten günümüze kadarki süreç içinde genellikle 4 bölüme ayrılarak incelenmektedir:

(1) İlk dönemde, 1923 ve 1946 yılları arasında cemiyetleşme özelliği öne çıkmakta; (2) 1946 ve 1960 yılları arasındaki ikinci dönemde sendikaların kurulmaya başlandığı görülmekte; (3) üçüncü dönem olarak nitelenen 1960 ve 1980 yılları arasındaki dönemde sendikaların kişilik kazandığı ve gelişme yönünde hareket ettiği gözlenmektedir; (4) bu ayrıma göre, son dönem olan 1980'den günümüze kadarki süreç ise “değişen koşullar süreci” olarak tanımlanmaktadır (Mahiroğulları, 2005).

Işıklı'nın işaret ettiği işçi örgütlenmesinin demokrasi ile olan karşılıklı ilişkisi, Mahiroğulları'nın ve daha pek çok araştırmacının işaret ettiği bu ayrımla da ortaya çıkmaktadır; İlk dönem, Cumhuriyetin ilanından, çok partili döneme geçiş süreci arasındaki dönemi işaret ederken, sonraki dönemler, askeri darbelerin gerçekleştiği ve yeni Anayasaların kabul edildiği yıllarla birlikte başlamaktadır.

Osmanlı Devleti'nin son yüzyılı içinde sanayi üretimi Batı ülkelerinin oldukça gerisinde bir seyir izlemiştir; altyapı ve sermaye eksikliği ve bilgi birikimin olmayışı sebebiyle kendi üretimini oldukça sınırlı biçimde gerçekleştiren Osmanlı, Kırım Savaşı sonrasında yapılan ticaret anlaşmaları sebebiyle de Batı ürünü sanayi mallarının istilasına uğramıştır; 1870'li yıllara gelindiğinde de fabrikaların çoğu kapanmıştır (Çadircı, 1997: 352-353). 1908 yılına kadarki dönemin temel mali durumunu belirleyen ana çizgiler, mali iflas, dış borçlar, ticaret hayatının, bütün yatırımların ve genel olarak ekonomik hayatın tümüyle emperyalist ülkelerin eline geçmesidir (Sencer, 1969: 118).

Bu koşullar çerçevesinde, işçi hareketleri Osmanlı İmparatorluğunun son yıllarında oldukça zayıf da olsa varlık göstermeye başlamıştır; fakat bu örgütlenmeler bilinçli bir örgütlenme düzeyinde gerçekleşmemiştir. 1866 yılında kurulan ve ilk işçi örgütlenmesi sayılan Amelperver Cemiyeti, aslında gerçek anlamda bir işçi örgütlenmesinden uzaktır (Mahiroğulları, 2005: 3). Aynı görüşü paylaşan Yıldırım Koç da (2010a: 68), Amelperver Cemiyeti'nin bir “yardımseverler derneği” veya “hayır kuruluşu” olduğuna dikkat çekmektedir. Bununla birlikte Koç, ilk örgütlenmenin, 1894-1895 yıllarında İstanbul'da Tophane fabrikasında gizli olarak kurulmuş ve II. Abdülhamit'in ajanları tarafından ortaya çıkarılınca dağıtılan Amele-i Osmani Cemiyeti olduğunu belirtmektedir.

Bu dönemin en önemli işçi hareketi, 1872 yılında gerçekleşen Kasımpaşa'daki tersane grevidir; bu ilk grev, aylardır ücreti ödenmeyen yaklaşık 600 Müslüman ve Hıristiyan işçinin beraberce giriştikleri bir çaba olarak tanımlanmaktadır. Padişah'a, Sadrazam'a ve Bahriye Nazırı'na sundukları dilekçelerden ve taleplerden sonuç alamayan ve sonuçta “ödeme yoksa iş de yok” sloganıyla iş bırakan işçilerin grevi başarıyla sonuçlanmış ve birkaç gün sonra ücretler ödenmiştir (Lewis, 2010: 643).

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine rastlayan bu yıllarda, demiryolunda, su işlerinde, bazı kamu hizmetlerinde, kibrit, halı, kumaş gibi üretim yapan atölyelerde çalışan işçi sayısı birkaç bini geçmemekte; bu atölyelerde çalışanların büyük kısmını da kadınlar ve çocuklar oluşturmaktadır. Örneğin, 1897 yılında İstanbul'daki bir kibrit fabrikasında çalışan 201 işçiden 121'i kadın; yine İstanbul'daki bir kumaş fabrikasında çalışan 1000 kişinin yaklaşık yarısı da çocuktur (Lewis, 2010: 642). Bu durum, kadın ve çocuk işçilerin ücretlerinin hemen hemen her işkolunda erkek işçilerden daha düşük olmasıyla açıklanmaktadır (Sencer, 1969: 152).

1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı ile ve 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu*'nın sunduğu yasal imkanlar çerçevesinde sanayileşmenin merkezi konumunda bulunan İstanbul, Zonguldak, İzmir, Adana ve Selanik gibi şehirlerde cemiyetler ve yardım sandıkları kurulmuştur. Bu örgütlenmeler, İttihat ve Terakki iktidarının sertleşmesi ve I. Dünya Savaşı'na girilmesiyle faaliyetlerini durdurma noktasına gelmişlerdir (Mahiroğulları, 2005: 15).

1919 seçimlerinden sonra İstanbul'un işgal edilmesiyle çalışmalarına son veren Meclis, 11 Nisan 1920'de kapatılmıştır; aynı yıl 23 Nisan'da ise Kurtuluş Savaşı'na başlamış olan milliyetçi güçler, Ankara'da, Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM)'ni kurmuşlardır. Bu dönemin önemli bir özelliği göze çarpmaktadır; bu yıllarda çok sayıda siyasal kuruluş faaliyete geçmiştir. Bu hareketli ve çok partili ve dernekli siyasal hayat, tek tek ve örgütlenmemiş sol fikirlerin ilk kez örgütlendiği ve siyasal parti niteliği kazandığı bir dönemi belirlemektedir (Sencer, 1969: 165-166). Örneğin, Türkiye Sosyalist Fırkası (TSF), dönemin sosyalist eylemlerinin merkezi olmuştur; TSF, 1920 ilkbaharında

*Uzun müzakereler sonucunda, 16 Ağustos 1909 tarihinde kabul edilen Cemiyetler Kanunu ile dernek kurmak için izin almak ortadan kaldırılmıştır, fakat kurulduktan sonra bildirim şartı gerekli hale getirilmiştir. Buna karşılık, Kanun'da bazı kısıtlamalar da yer almıştır; buna göre, Osmanlı ülkesindeki etnik unsurları siyasal bakımdan bozacak cemiyetler kurulması yasaklanmıştır. Bkz. Zehra Arslan, Ağustos 1909 Tarihli Cemiyetler Kanunu Üzerinde Meclis-i Mebusan'da Yapılan Müzakereler ve Cemiyetlerin Yapılanmasında İttihat ve Terakki Örneği, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2010, s. 3/11, ss. 69-70.

Debbağhane, Tersane ve Tramvay grevlerinin yürütülmesine yardım etmiş; grevlerin işçilerin zaferiyle sonuçlanması üzerine Türkiye Sosyalist Fırkası'na her gün yüzlerce yeni üye kaydı yapılmıştır. 1921, 1 Mayıs törenlerinde bayramlaşma merasiminden sonra bazı girişimlerle fırka reisi sadrazam tarafından kabul edilmiştir. Fakat hareket adına tüm bu olumlu gelişmeler çok kısa bir süre devam etmiş ve 1922 Ağustos ayında Fırka sadece tabeladan ibaret bir duruma düşmüştür (Tunçay'dan aktaran Tekin, 2002: 176). Bununla beraber, 1919 yılı ile Cumhuriyetin ilan edildiği 1923 yılına kadar yaklaşık 20 işçi cemiyeti kurulmuştur. Bu cemiyetlerin büyük kısmı, posta telgraf, tramvay, deniz ve demir yolları işyerlerinde oluşturulmuş; bir kısmı, Cumhuriyetin ilanı sonrasında da faaliyetlerine devam etmiştir (Mahiroğulları, 2005: 15).

1923 yılında Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle birlikte Türkiye, Osmanlı Devleti'nin dış borcunu (duyun-u umumi) devralmıştır; bunun yanında iflas etmiş bir maliye, az sayıda yarı kalifiye insan gücü, tarıma dayalı ekonomik yapı ve sınırlı sayıda küçük ölçekli işletme Osmanlı'dan miras kalmıştır. Bu dönemde, özel teşebbüse dayalı sanayi politikası izlenerek, 1927 yılında çıkan 1055 sayılı Teşvik-i Sanayi Kanunu ile müteşebbislere ayrıcalıklar sağlanmıştır. 1933 yılına kadarki bu dönemde, sermaye yetersizliğinden ötürü özel teşebbüs girişimciliğine dayalı ekonomi politik beklenen seviyelere erişemediğinden, devlet müdahalesi söz konusu olmuştur; bu dönemden itibaren iktisadi politikalar “planlı” ve “devletçi” politikalar ekseninde tanımlanmıştır (Mahiroğulları, 2005: 7-9).

Bu yıllarda, 1929 Büyük Buhran'ın da etkisi ile anti-kapitalist yaklaşımların canlandığı gözlenmiş ve Sovyet Rusya ile ekonomik işbirliği kurulmuştur (Fişek, 1969: 69). 1932-34 yılları arasında yayımlanan Kadro dergisi ile de Marksizm, milliyetçilik ve korporatizmin bir bileşimi üzerinden, derginin yazarları* devletin en önemli görevlerinden birinin sınıf ayrımının önüne geçmek olduğunu işaret etmişlerdir. Aynı zamanda, Türk devrimini kapitalizmden ve emperyalizmden kurtulma mücadelesi olarak tanımlamışlar; devletin de bu noktada hakem rolü üstlenerek, kalkınmış bir ekonomi ve gelişmiş bir teknoloji oluşturulması işini üstlenmesi gerektiğini savunmuşlardır (Lewis, 2010: 634-635).

Dönemin işgücü istatistiklerine göre sanayi, hizmet sektörünün ve tarımın epey gerisindedir; örneğin 1915'te yapılan sanayi sayımında 282 olan işyeri sayısı, 1921

* Kadro dergisinin yazarları arasında ünlü romancı Yakup Kadri Karaosmanoğlu da vardır.

sayımına göre, 33 bine ulaşmıştır; bu işyerlerinde 76.213 işçi çalışmaktadır; işyeri başına düşen ortalama işçi sayısı 2,53'tür (Koç, 2010a: 96). 1927 sayımında ise, işyeri sayısı 65.245'e ulaşırken, bu işletmelerin % 43.59'u tarımsal sanayi, % 23.88'i dokuma sanayi, % 22.61'i maden, metal, toprak ve makine sanayi dallarında üretim yapmaktadır. Bu işletmelerde istihdam edilen toplam işçi sayısı 256.855'dir. Nüfusun sadece % 5.59'u sanayide çalışmaktayken, % 81.63'ü tarımda, % 12.78'i ise hizmet sektöründe istihdam edilmektedir. Aynı yıllarda, bu işletmelerin sadece % 0.23'ü 100'den fazla işçi çalıştırmaktadır: sonuç olarak, bu dönemde sendikalaşmayla doğrudan ilgili olarak büyük ölçekli işletme sayısının az olması işçilerin örgütlenmesini geciktirmiştir (Mahiroğulları, 2005: 8, 32-33).

1923 ve 1946 yılları arasındaki dönemde, işçilerin talep ettiği meseleler, ilk olarak İzmir İktisat Kongresi'nde ele alınmıştır. Görüşmeler, hükümet, işçi ve işveren temsilcilerinin yer aldığı “üçlü komisyon” etrafında incelenmiştir; böylece kongre, sadece teknokratların yer aldığı bir toplantı olmanın ötesine geçerek, işçileri, çiftçileri, tüccarları ve sanayicileri bir araya getirmiştir; “üçlü bir sosyal diyalog” örneği ortaya koyan kongrenin bu açıdan önemi büyüktür. Kongre'de işçi kesimini temsilen Aka Gündüz başkanlığındaki İstanbul Umum Amele Birliği'nden bir grup hazır bulunmuştur; bunun yanında kongreye katılmayan Aydınlık Grubu da hazırladığı öneri maddeleriyle katkı sağlamıştır. Kongrede her grup, kendi menfaatlerine uygun talepler bildirmişlerdir; örneğin İşçi Grubu “İşçi Grubu'nun İktisat Esasları” adlı metin ile 34 maddelik taleplerini sunmuşlardır; işçiler, 8 saatlik işgünü, maden ocaklarında çalışan işçiler için 6 saatlik işgünü, 18 yaş altındaki çocukların ve kadınların çalıştırılmamasını, ücretlerin zamanında ödenmesini ve sendikalar kuruluncaya kadar ücretlerin işçi temsilcilerinin bulunduğu Belediye Meclisleri'nce belirlenmesini, iş kazası geçiren işçilerin işverenler ve müesseseler tarafından hayatlarının emniyet altına alınmasını, yılda bir ay ücretli izin verilmesini, toplu görüşme ve grev hakkını (Mahiroğulları, 2005: 13-14); sendika kurma, grev hak ve hürriyetlerinin kanunla teminat altına alınmasını, 1 Mayıs'ın işçi bayramı olarak kabulünü, günlük ve fazla mesai müddetlerinin tespitini ve “amele” yerine “işçi” teriminin kullanılmasını talep etmişlerdir (Ağralı, 1967: 35)

Toplantılarda, 8 saatlik işgünü, maden ocaklarında 6 saatlik işgünü ve 18 yaş altındaki çocukların çalıştırılmaması, işçilere haftanın bir günü istirahat verilmesi, 1 Mayıs'ın Türkiye İşçileri Bayramı olarak kabul edilmesi, dernek ve sendikaların kurulması,

iş güvenliğinin sağlanması talepleri oybirliği ile kabul edilmiştir; buna karşılık, örgütlenmeye yönelik temel araçlar olarak kabul edilen toplu görüşme ve grev hakkı kabul edilmemiştir (Centel, 1981: 134-135). Işıklı (2003: 58), bazı sendikal hakların kabul edilmesine rağmen, özellikle 1925'ten itibaren işçi ve sendikacılık hareketinin sessizliğe itilmesi yönündeki gidişin hiçbir engelle karşılaşmamış olmasına da dikkat çekmektedir.

Cumhuriyet'in ilanı arifesinde ve sonrasında kurulan cemiyetler, 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu'nda ve 1924 Anayasası (Teşkilat-ı Esasiye)*'nda belirlenen esaslara göre kurulmuşlardır. Sonraki yıllarda, Takrir-i Sükun Kanunu (1925) yürürlüğe girmiştir. Temel hak ve hürriyetlerin çerçevesini de belirleyen 1924 Anayasası, cemiyet kurma hak ve hürriyetini tanımıştır; bunun üzerine, mesleki kuruluşların sayısı birden bire çoğalmıştır. Bir yıl sonra kabul edilen Takrir-i Sükun Kanunu ile ise, sendika kurma hürriyeti kısıtlanmıştır (Ağralı, 1967: 35-36). Şeyh Sait ayaklanması gerekçe gösterilerek “Ülkenin sosyal düzenini, huzur ve asayişini bozan ya da bozmaya kalkışan tüm örgüt, yayın ve gösteri eylemlerini yasaklayabilme” yetkisi hükümete verilmiştir. Doğrudan sendikalara yönelik bir düzenleme getirmemesine rağmen, hükümete verilen bu yetkiyle, bazı işçi örgütleri kapatılmıştır (Koç, 2010a: 121). Başlangıçta iki yıl yürürlükte kalması öngörülen yasa, 1927 yılında iki yıl uzatılmıştır; böylece 1929 yılına kadar yürürlükte kalan kanun, işçi örgütlerini ister istemez etkilemiş ve sindirmiştir (Mahiroğulları, 2005: 29).

Devletin çalışma alanına yönelik kapsayıcı ilk müdahalesi, 1936'da kabul edilen İş Kanunu ile olmuştur (Fişek, 1969: 72). 1937'de yürürlüğe giren 3008 sayılı İş Kanunu ile kıdem tazminatı, iş sağlığı ve iş emniyeti gibi önemli meseleler yeniden düzenlenmiş ve grev yapan işçilere para cezası getirilmiştir (M. 127/1). 1946 yılına kadarki bu süreçte, çalışma mevzuatı genel açıdan bakıldığında, işgücü ve özellikle ücretli vasıflı işgücü yetersizliğine çözüm bulma ve bir “işçi aristokrasisi” kurarak toplumsal sorunların önüne geçme amaçlarını taşımaktadır (Koç, 2010a: 123, 127).

1946 yılına kadarki süreçte işçi sendikacılığı, cemiyet adıyla ortaya çıksa da ve sendikal faaliyetler sınırlı olsa da bu dönem, sendikacılığın yasal hale geldiği 1946 yılından sonraki döneme prototip oluşturması açısından önemli görülmektedir

*Kişi dokunulmazlığı, vicdan, düşünme, söz, yayım, yolculuk, bağıt, çalışma, mülk edinme, malını ve hakkını kullanma, toplanma, dernek kurma, ortaklık kurma hakları ve hürriyetleri Türklerin tabii haklarından (Md. 70) 1924 Anayasası, TBMM İnternet Sitesi, tbmm.gov.tr

(Mahiroğulları, 2005: 4). 1946'dan başlayarak yerleşen yeni politikaların çerçevesinde, sendikaların yasal bir kimlik içinde kurulmaya başlamasından ve kurumsallaşma gayretlerinden söz etmek mümkün olmuştur. Bu dönemin siyasal açıdan en önemli gelişmesi, Cumhuriyet'in tek partili döneminin kapanmış olmasıdır; özellikle II. Dünya Savaşı öncesinde güç kazanan ve savaş sırasında da gücünü koruyan tek parti iktidarlarının yenilgisi ve demokratik kazanımların yeniden önem kazanmasıyla çoğulcu parlamenter rejimlere bağlılık döneminin başlaması, Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasal alanını da etkilemiştir. Dış politika ekseninde ortaya çıkan bu siyasi konjonktürün yanında, iç siyasette de iktisadi sıkıntıların körüklediği muhalif görüşler, çok partili parlamenter sisteme geçiş sürecini hızlandırmıştır. Özellikle 1945 yılının ortalarında başlayan bu yeni sürece dönük adımlar, 1946 yılında Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)'nden kopan bazı milletvekillerinin kurduğu Demokrat Parti (DP) ile ivme kazanmıştır (Mahiroğulları, 2005: 45).

II. Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan soğuk savaşta iki kutuplu dünya düzeni içinde, Batı Bloğu'nu tercih eden ve Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) ile Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD) gibi askeri ve iktisadi oluşumlara katılan Türkiye'nin bu yıllardan itibaren, Cumhuriyet sonrası benimsenen ekonomi politiği de değişime uğramıştır. ABD'nin demokratik Avrupa ülkelerine yaptığı karşılıksız yardım olan Marshall Yardımı'ndan istifade eden Türkiye, yeni dönemle birlikte, devletçi, korumacı ve içe dönük ekonomi politiğini gevşeterek, ithalatın serbestleştirilmesi, dış yardım, yabancı sermaye yatırımlarının artırılması gibi hususlarda adımlar atmaya başlamıştır. Çok partili dönemin ilk genel seçimleri olan 21 Temmuz 1946 seçimleri sonucu kurulan Recep Peker Hükümeti, devlet girişimciliği yanında, özel sektörün desteklenmesine ve yabancı sermayenin gerekliliğine dikkat çekmiştir. Bu hedefe dönük olarak, 1947'de Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu çıkarılmıştır; bununla birlikte, Ekonomi Bakanlığı başdanışmanı Kemal Süleyman Vaner başkanlığında “Vaner Planı” devreye sokulmuştur. Bu planın önemi, bundan sonraki ekonomi politiğin temel bazı kurallarını belirlemesinden ileri gelmektedir; buna göre, özel teşebbüse dayalı yeni ekonomik sistem ile, belirli sektörler dışındaki faaliyetlerin özel sermaye tarafından yürütülmesi ve devlet kuruluşlarının zamanla özel kesime devredilmesi ilkeleri benimsenmiştir (Mahiroğulları, 2005: 45-46).

Türkiye'de Cumhuriyet'ten sonra liberal serbest pazar ekonomisine geçiş, 1947 yılında CHP iktidarı ile başlamıştır; fakat DP'nin kuruluşundan itibaren partililer, serbest

pazar ekonomisinin sesi en sık duyulan savunucuları olmuşlardır (Zürcher, 2011: 327).

14 Mayıs 1950 Genel Seçimlerinden başlayarak, 1954 ve 1957 seçimlerinde de birinci parti olarak, 1950'ler boyunca iktidarı elinde tutan Adnan Menderes başbakanlığında DP Hükümeti de, 1940 sonlarında başlayan liberalleşme politikalarını 50'lerde de yoğun biçimde sürdürmüştür. Bu doğrultuda, 1951 ve 1954 yıllarında Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu genişletilerek, yabancı sermaye girişinin artırılması hedeflenmiştir (Mahiroğulları, 2005: 47).

Yukarıda değinildiği gibi Türkiye'nin yeni iktisadi politikasının belirlenmesinde itici güç olarak etki eden Marshall Yardımı, tarım işçiliğini de doğrudan etkilemiştir. Amerika ve Türkiye arasında imzalanan anlaşmadan iki yıl sonra gelen ilk traktörlerle başlayan yardım, esas olarak siyasi konjonktürün ortaya koyduğu soğuk savaş döneminin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. II. Dünya Savaşı'nın getirdiği büyük yıkım sonrası, SSCB'nin yükselişe geçmesi sebebiyle ve böyle bir dönemde, Sovyet yayılması karşısında, Avrupa'nın maddi ve manevi olarak güçlendirilmesi için ABD'nin, İngiltere, Almanya ve Fransa ve sonra tüm Avrupa'da artan bir biçimde siyasal ve ekonomik işbirliği içine girmesi, böylece bütünleşmiş bir Avrupa yaratılması niyetinin arkasında büyük oranda Sovyet ilerlemesinin durdurulması amacı yatmaktadır. (Ertem, 2009: 390).

Kısa zamanda hayata geçen plan ile Türkiye, yardımın büyük kısmını tarıma aktarmıştır; özellikle 1950'lerden itibaren, traktör, biçerdöver alımlarıyla tarımda makineli üretime geçilmiştir. Bu dönemde sadece Marshall Planı değil, hükümetin ekonomi politikası doğrultusunda verilen krediler ile de, çok sayıda traktör tarım alanına girmiş ve böylece ekim alanı iki misline çıkmış, toprak dağılımı ise büyük çiftçiler lehine bozulmuştur. Sonuçta, her traktör 9 tarım işçisini işsiz bırakmış, özellikle yarıcılık ve ortakçılık biçiminde çalışanlar işsiz kalmıştır. Üretimin büyük oranda artması ve dolayısıyla büyük toprak sahibi ağaların giderek güçlenmesi, bölüşüm oranlarını da değiştirmiştir (Çavdar, 1996: 56).

“Modern makinelerin tarıma girmeye başlamasıyla, ağa, köylüyle ürünü bölüşme oranını değiştirmektedir. Eskiden yarı yarıya ürün paylaşılırken, köylünün payı önce üçte bire, makinelerin çoğalmasıyla sekizde bire düşürülmüş, giderek ‘ücret’ şeklini almıştır” (Cem, 2007: 406).

Özel sermayenin belirleyici unsur olmasının yanı sıra bu dönemde, bir sonraki aşama olan ve günümüzün en önemli meselelerinden küreselleşmenin de tohumları

ekilmiştir. İthalat serbestleştirilmiş, dış açıklar kronikleşmeye başlamış ve dolayısıyla, dış yardım, kredi ve yabancı sermaye yatırımlarıyla ayakta duran ekonomik yapının yerleştiği bu dönem, bundan böyle Türkiye ekonomisinin kalıcı yapısını oluşturmuştur (Boratav, 1989: 74).

Boratav (1989: 76), bu dönemde dış ticaret açığı vermeden yaşayamaz duruma gelen bu yeni ekonomik sistemin, kapitalist dünya ekonomisinin savaş sonrası konjonktürü tarafından belirlenen bir dönüşüm olduğunun da görülmesi gerektiğini belirtir.

II. Dünya Savaşı sonrasında siyasal konjonktür çerçevesinde ortaya çıkan demokratikleşme dalgasıyla çok partili döneme giren Türkiye için, bu süreci her alanda destekleme gerekliliği doğmuştur; bu yönde, bazı temel demokratik hak ve özgürlüklerin hayata geçirilmesi ve uluslararası örgütlere taahhüt edilen yükümlülüklerin yerine getirilmesi gibi unsurlar bu dönemde sendikacılığın da yasallık kazanmasını hızlandırmıştır. Bu kapsamda, 1938 Cemiyetler Kanunu'nun değiştirilmesi yönünde adımlar atılacağı sinyali verilmiştir. Bu işaretin ilk olarak verildiği CHP Kurultayı'nda yaptığı açıklamayla İsmet İnönü, özetle, sınıf mücadelesi kavramı yerine kullandığı “sınıf menfaatleri arasında ahenk sağlamak” sözleriyle yeni dönemde CHP'nin ve dolayısıyla hükümetin sendikacılık meselesi eksenindeki temel yaklaşımını ortaya koymuştur (Mahiroğulları, 2005: 49).

Çalışma mevzuatı ve çalışma hayatının düzenlenmesi yönünde gerçekleştirilen ilk çalışmalar, bazı önemli kurumların kurulması ve kanunların çıkarılması yönünde olmuştur; öncelikle, 1945 yılında Çalışma Bakanlığı kurulmuştur; hükümet, işçi ve işveren temsilcilerinden kurulu bir Çalışma Meclisi oluşturulmuştur; takiben, İş ve İşçi Bulma Kurumu ise 1946 yılında çalışmaya başlamıştır. Bununla beraber, 1945 yılında iki önemli kanun maddesi yürürlüğe girmiştir; ilki, 27 Haziran'da kabul edilen İş Kazalarıyla Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortaları Kanunu; diğeri ise 9 Temmuz'da kabul edilen İşçi Sigortaları Kanunu'dur (Koç, 2010a: 141). İşçileri ilgilendiren asıl önemli değişim ise, Cemiyetler Kanunu ile ilgili olarak komisyonlarca yapılan çalışmalar sonucunda 5 Haziran 1946 tarihinde Madde 9'un h bendindeki “Sınıf esasına dayalı cemiyet kurulamaz” hükmünün kaldırılmasıdır (Mahiroğulları, 2005: 49-50).

1946'da yasal olarak kurulmasına olanak sağlanmasıyla, İstanbul, İzmir ve Zonguldak gibi sanayi kuruluşlarının daha yoğun görüldüğü ve dolayısıyla işçi nüfusunun fazla olduğu kentlerde, sendikacılık faaliyetleri başlamıştır. “1946 Sendikacılığı” olarak

literatüre geçen bu dönemde, özellikle sosyalist görüşlü partilerin ve kişilerin öncülüğünde kurulan sendikaların yanı sıra, hiçbir siyasi kuruluşla ilişkisi olmayan örgütler de kurulmuştur (Mahiroğulları, 2005: 51).

1945 öncesindeki tek partili dönemde illegal örgütler arasında olan sosyalist görüşlü partiler, bu dönemde yasallık kazanarak siyasal alana girmişlerdir. Bu partiler içinde özellikle ikisi işçi örgütlenmesine büyük destek sağlamışlardır; bunlardan ilki, Türkiye Komünist Partisi (TKP)'nin ileri gelenlerinden Esat Adil Müstecaplıoğlu'nun kurduğu Türkiye Sosyalist Partisi (TSP) ve diğeri, Şefik Hüsnü Değmer başkanlığındaki Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi (TSEKP)'dir. Partilerin verdiği destekle birlikte ve TSP'nin önerdiği sendikalaşma modeli ile birçok işkolu sendikası kurulmuştur; öncelikle kurulanlar, “Türkiye Deniz İşçileri Sendikası”, “Türkiye Tekel İşçileri Sendikası”, “Türkiye Mensucat İşçileri Sendikası”, “Türkiye Demir ve Çelik İşçileri Sendikası”, “Türkiye Basın ve Basın Makinistleri Sendikası” ve “Tramvay İşçileri Sendikası” olmuştur. TSP'nin modeline göre öncelikle kurulan bu sendikalar, dikey üst örgüt olan Türkiye İşçi Sendikaları Federasyonu çatısı altında bir araya gelmişlerdir. TSEKP'nin sunduğu sendikalaşma modeline göre ise, iller bazında birlikler kurulmuştur; işkollarına bağlı sendikalar bu birlikler içinde bir araya gelmişlerdir. Öncelikli olarak İstanbul, Ankara, İzmir, Adana ve Kocaeli gibi büyük sanayi kentlerinde kurulan birlikler, her şehrin öne çıkan sanayi kollarına göre kurulmuş sendikaları bir araya getirmişlerdir. Yeni kurulan sendikalar ve birlikler dışında, bu dönemde, işçilerin sosyal hayatlarını, zihinlerini ve bedenlerini geliştirmeleri ve boş zamanlarını değerlendirmeleri adına “İşçi Kulüpleri” kurulmuştur (Mahiroğulları, 2005: 52-55).

1946 yılındaki kısa dönemli örgütlenme özgürlüğü, tabanda ortaya çıkan mücadeleye, işçi sınıfının siyasal alanda yarattığı alana bağlı olarak değil, kanun koyucuların uluslararası siyasal alanın belirlediği demokratikleşme esaslarının yerine getirilmesiyle gerçekleşmiştir (Mahiroğulları, 2005: 51). Yasal çerçevede sendikacılık, ancak bir sene devam edebilmiştir; İnönü'nün, Cemiyetler Kanunu'nun değişmesine yönelik olarak kurultayda yaptığı konuşmaya da paralel olarak, özgürlük ortamında kurulan sendikaların denetim dışına çıkabilecekleri görüşü siyasal alanda yeniden hakim olmaya başlamıştır (Koç, 2010a: 141).

“1946 Sendikacılığı”nın sona ermesindeki nedenlerden biri de, soğuk savaş dönemine girilmesi ve SSCB'nin taleplerinin gündeme gelmesidir (Koç, 2010a: 152).

Ayrıca, sendikalara getirilen bu yasal kısıtlamalar, işçilerin mesleki faaliyet alanları dışına çıkmalarına engel olmak yönündedir; böylece “doktriner sendikacılık” anlayışından uzak tutulan işçilerin, sadece “ekonomik sendikacılık” anlayışı üzerinde örgütlenmelerini benimsetme amaçlanmıştır (Mahiroğulları, 2005: 69).

Sonuçta, hem iç politika hem de uluslararası siyasal koşullar gereği sıkı bir denetim altına alınan sendikaların, gelişmesi yeniden önlenmiştir. Sendikaların kapatılması, işçi örgütlenmesine ağır bir darbe indirdiği gibi sonraki yıllar için de bir bunalıma sebep olmuştur; işçilerin sendikalaşmaya karşı cesaretleri kırılmış, toplumda komünist olarak nitelenmekten çekinmişlerdir. 1947 yılında kurulan sendikalar da, mevcut konjonktür doğrultusunda, tüzüklerinde açık biçimde “faşizm, komünizm ve gericiilik” akımlarını tasvip etmediklerini ve bu ideolojilere karşı olduklarını belirtmek zorunda kalmışlardır (Mahiroğulları, 2005: 57).

“Sendika” biçimiyle burjuvazi, devlet korporasyon örgütlerini meydana getirmiş; bunların başına da devlet tarafından tayin olunan kişiler getirilmiştir. Bu örgütlerin amacı işçileri uysal, ağzı var dili yok bir sürü haline getirmektir. İşveren birlikleri, işçi sendikalarına karşı kurulmuşlar ve devleti de yanlarına almışlardır. Sonuçta, 1947 yılında işçi sendikalarının hareketini baltalayan anti-demokratik bir yasa çıkarılmıştır (Rozaliev, 1974: 249).

Rozaliev'in vurguladığı işveren sendikalarının tutumu, benzer şekilde Kemal Sülker tarafından da vurgulanmaktadır. Sülker'e (1975: 43) göre, varlıklı egemen güçlerin izlediği politika, işçileri politika dışında bırakmak ve işçi meslek örgütlerinin yönetiminde söz sahibi olanları kendilerine hizmet edecek birer araç durumuna düşürmektir; bu yolla da burjuvaziye angaje olmuş sendikacılara “çıkar gruplarının varlığı” salık verilmiştir; Sülker'e göre, demokratik düzen görüntüsü altında işçileri aldatmak için yine işçiler kullanılmıştır. Sonuçta, bazı sendika liderleri, burjuva politikalarının güdümleyicisi haline gelmişlerdir. Sülker, aynı yerde, işçilerin de yeteri kadar bilinçlenmemesi sebebiyle, burjuva partilerine sempati duyduklarını ve buna karşılık, “kötüleme” amacıyla hakkında söylentiler çıkarılan sol partilere karşı bir mesafe koyduklarını da vurgulamaktadır.

Demokrasi düzenine geçilen 1946 yılından itibaren, ekonomik olduğu kadar sosyal bakımdan da kalkınmanın koşulu olan toplu sözleşme ve grev hakkı, siyasi iktidarlar tarafından bir türlü benimsenmemiştir. Seçimden seçime bu hakların savunucusu rolüne girmişlerdir; 1946 ve 50 yılları arasında iktidarda olan CHP, grev yasağını her zaman

desteklerken, dönemin yeni kurulan muhalefet partisi DP, bu yasağa karşı çıkmıştır. 1950'ler boyunca iktidarı elinde tutan DP, bu 10 yıllık süre içinde, ilginç biçimde grev yasağını kaldırmamıştır; DP iktidarı döneminde siyasal tutumlar tamamen yer değiştirmiş, bu sefer de CHP grevin kaldırılması yönünde hükümete teklifler sunmuştur. DP ise, grev hakkının verilmesi için henüz erken olduğunu, bu hakkın verilmeden önce iyi tetkik edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Muhalefet yıllarında işçilerin her türlü hürriyete layık olduğunu savunanlar, sonradan kendi görüşlerine cephe almışlar; grevin memlekete pek çok zarar getireceği fikrini öne sürmüşlerdir (Ağralı, 1967: 59).

Sonuç olarak, işçilerin temel haklarından olan grev hakkı, siyasal partiler arasında oy kapma yarışı için kullanılan bir mecra haline gelmiş; bu türden bir politik söylem, iktidarı ele geçirme amacıyla, nüfusun büyük kesimini oluşturan mülksüzlerin desteğinin alınması yolunda bir araç olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte, işçi sınıfı kısa süreliğine örgütlenmiş de, bu örgütlenme sendikalar çerçevesinde gerçekleştiğinden, ekonomik bilinçlenme siyasal bilinçlenmeyle tamamlanmadığından, işçi sınıfının etkili biçimde iktidara ağırlığını koyması sağlanamamıştır (Fişek, 1969: 86-87). Bu noktada, Kemal Sülker (1975: 38-39), işçilerin parlamentoda devlet yönetimine katılması nasıl olmalı sorusuna, bazı seçenekler üzerinden belirlediği 4 soruyla cevap aramaktadır:

“Varlıklı sınıfların yönetiminde ve etkisindeki mevcut siyasal partiler listelerinde yer alarak mı? Çeşitli illerde bağımsız aday olarak seçimlere girerek mi? Bütün çalışan ve emeğiyle geçinenlerin bir araya gelmesini sağlayacak yeni bir parti içinde bütünleşerek mi? Cumhurbaşkanı'nın güvenini kazanarak Senato'ya atanarak mı?”

Sülker (1975: 39) ortaya koyduğu bu 4 koşuldan başka bir koşulun olmadığını belirtmektedir; ama asıl vurgulamak istediği, Meclis'te yer alarak ülke yönetiminde söz ve karar sahibi olmanın, işçiler, köylüler ve tüm dar gelirli emekçi sınıf ve kitleler için o kadar kolay olmadığıdır; hatta ona göre, bunun kolaylaşmasını sağlamak için bile, dev örgütlerle ve yayın araçlarıyla savaşmayı göze almak ve onları yenmek gerekmektedir.

Tüm denetim ve kısıtlamalara rağmen 1950'ler döneminde de çok sayıda sendika ve birlik kurulmuştur; 1948'de 73 olan sendika sayısı, 1952'de 248'e, 1955'te 363, 1960'da ise 432'ye ulaşmıştır. Ayrıca neredeyse, her ilde sendika kurulabilmiştir. Üst örgüt olarak 10 kadar birlik, yine yaklaşık 10 tane federasyon kurulmuştur (Mahiroğulları, 2005: 84).

31 Temmuz 1952 tarihinde de Türkiye işçi hareketinin önemli aktörlerinden

Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Türk-İş) Ankara'da resmen kurulmuştur. Mevcut 240 sendikadan 162'si, İş Kanunu'na bağlı 450 bin işçinin 140 bini Konfederasyona üye olmuştur. Türk-İş'in olağan ilk genel kurulu 6 Eylül 1952'de İzmir'de toplanmıştır; genel başkanlığa İsmail İnan seçilmiştir. İzmir'de toplanan ilk kongrede, Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu (UHİSK)'nu temsilen katılan Irwing Brown,, antikomünist sendikacılık ve bu tip sendikacılığın misyonu hakkında bir konuşma yapmıştır (Mahiroğulları, 2005: 88-89).

İkinci genel kurul, Marshall Yardımı çerçevesinde Amerika'ya gidecek işçilerin seçiminde ortaya çıkan anlaşmazlık sebebiyle, 1953 yılında olağanüstü toplanmıştır; genel başkanlığa Naci Kurt seçilmiştir. Bu genel kurul sonrasında Türk-İş'in yönetimi içinde DP-CHP kavgası yaşanmaya başlamıştır. Bu çekişme, DP yanlısı Naci Kurt ile CHP yanlısı genel sekreter İsmail İnan arasında yaşanmıştır; 1954 yılında Kurt'un DP'den milletvekili seçilmesiyle, Türk-İş merkez yönetimi büyük ölçüde CHP yanlısı olan İsmail İnan, Ömer Ergün ve Burhanettin Asutay'a kalmıştır. Bu yıllardan itibaren, konfederasyon üzerinde hükümet baskısı hissedilmeye başlanmıştır. 1957'de yapılan Genel Kurul'da hükümet baskısı üzerine ve Türk-İş'in kapısına kilit vurulacağı korkusuyla genel başkanlığa DP yanlısı Nuri Beşer seçilmiştir. DP ve CHP arasında Türk-İş'i ele geçirme kavgası 1960'lara kadar sürmüştür. 1960 itibarıyla 432 işçi sendikasıdan 293'ü, 27 birlik ve federasyondan 22'si Türk-İş'e üye olmuş, işçilerin % 72'si temsil edilmiştir (Mahiroğulları, 2005: 90-92).

Kimi görüşler, Türk-İş'in kuruluşunda dış ülkelerdeki kuruluşların da telkinlerinin olduğuna yöneliktir (Koç, 2010a: 169). Dış teşvik sağlayan bu kuruluşlar, AEF, UHİSK, Marshall Yardım Servisi ve Amerikan Hükümeti'ne bağlı Uluslararası Kalkınma Ajansı (UKA)'dır. Bu görüşü savunanların temel argümanı, Soğuk Savaş döneminde, Truman Doktrini ve Marshall Planı'nın bir parçası olarak, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerdeki sendikal faaliyetlerin ABD tarafından yönlendirilmesi faaliyetine dayanmaktadır. Bu yönlendirme politikaları Amerikan sendikal üst örgütleri AEF ve Endüstriyel Örgütler Kongresi (EÖK/CIO) kanalıyla gerçekleşmiştir; söz konusu Amerikan örgütleri, pek çok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de ideolojik olmayan, pragmatik ve anti-komünist sendikacılığın yerleşmesi için çaba sarf etmişlerdir (Mahiroğulları, 2005: 85).

Türk-İş'in de bu projenin bir parçası olduğuna dair öne sürülen bu görüşe karşı, Amerika'nın 1950'ler döneminde Türkiye'nin toplumsal gelişmelerini belirleyebilecek bir güce sahip olmadığı görüşü de benimsenmiştir. Türk-İş'in o yıllarda bağımsız olduğu,

hükümetten gelen para yardımlarını kabul etmemesi gösterilerek vurgulanmıştır (Koç, 2010a: 169).

Bu dönemdeki sendikalaşma verilerine göre, sendikalı ve SSK'lı işçi sayısı özellikle 1950'den başlayarak artış göstermiştir; örneğin, 1950'de yaklaşık % 27 olan sendikalaşma oranı, 1960'a gelindiğinde, yaklaşık % 46'lara kadar ulaşmıştır. Yine benzer şekilde, sendika sayısı 1948'den 1960'a altı kat artarak 432'leri bulmuştur (Mahiroğulları, 2005: 94).

1960'a kadarki bu dönem içerisinde işçi eylemleri, genellikle tahmil-tahliye işleri (10 eylem), dokuma (7 eylem) ve çimento fabrikalarında (6 eylem), fırınlarda, karayolları ve belediye temizlik işlerinde gerçekleşmiştir. Bu dönemdeki eylemler de yine daha öncekiler gibi, büyük ölçüde doğal örgüt yapısı içerisinde kendiliğinden ortaya çıkmıştır. Bu eylemlerin 14'ü İstanbul'da gerçekleşmiştir; ardından İzmir, İskenderun ve Adana gelmiştir. Eylemler genellikle, ücretlerin düşürülmesine, ücretlerde yapılan kesintilere, çalışma koşullarının elverişsizliğine, çalışma saatlerinin düzensizliğine ve işsizliğe tepki olarak düzenlenmiştir (Mahiroğulları, 2005: 101-102).

1947 yılından itibaren gerçekleşen en önemli eylemlerinden biri de, Komünizmi Tel mitingleridir; bu mitinglerin önemi, ideolojik açıdan işçi örgütlerinin yaklaşımlarının sistemle çakışmadığını göstermek ve işçi eylemlerine yönelik olarak iktidar ve kamuoyunda oluşan izlenimi yok etmek amacıyla gerçekleştirilmesinden ileri gelmektedir. Sonuçta, işçi örgütlenmesine antikomünist bir kimlik kazandırmak amacıyla, Türkiye'nin pek çok kentinde, komünist rejimi lanetleyen bir dizi eylem gerçekleştirilmiştir. 1947'de İstanbul'da ve İzmit'te başlayan bu mitingler, 1948'de Adana Ceyhan bölgesinde ve Edirne'de, 1952 yılında ise İstanbul'da ve yine 1952 yılında Eskişehir'de Türk-İş'in öncülüğünde gerçekleşmiştir. İşçiler bu mitinglerde, Türk işçisinin asla komünist olmayacağını vurgulamışlar, ayrıca komünizme karşı mücadele edeceklerine and içmişlerdir (Mahiroğulları, 2005: 99-100). Komünizm fobisi öyle boyutlara gelmiştir ki, örneğin, duvara “Yaşasın komünizm!” yazdığı için Şubat 1952'de lise öğrencisi bir genç tutuklanmış; yine “komünizm propagandası” sebebiyle Eylül 1952'de de tutuklamalar, 8 öğrenciyi bulmuştur (Rozaliev, 1974: 261).

Yıldırım Koç'a (2010: 149-150) göre, Komünizmi Tel mitingleri, işçilerin sınıf bilinci ve dayanışmadan çok, işçilik bilincine sahip olmamalarının ve bunun yanında sınıf aidiyetinin değil, siyasal aidiyetin ön plana çıkmasının bir sonucu olarak gerçekleşmiş

mitinglerdir. DP iktidarı döneminde CHP'li sendikacıların, CHP iktidarı döneminde DP'li sendikacıların baskı görmesi; ayrıca uluslararası siyasi gelişmelerin ve soğuk savaş döneminin koşulları, işçileri sınıf aidiyetinden uzaklaştırmıştır. Kaldı ki, geniş işçi kitlesinin “işçi sınıfı” kavramını kullanabilmesi 1990'lı yılları bulmuştur.

1950'li yıllarda siyasal konjonktürün izin verdiği ölçüde yani kendisini antikomünist olarak tanımlayan sendikaların önünde bir engel oluşmamıştır; aksinde ise sendikalar bir tehdit olarak algılanmış ve kapatılmıştır. Gerek işçilerin ideolojik ve siyasal altyapıya henüz hakim olmamaları ve sınıf bilincinden yoksun olmaları, gerekse dönemin siyasal koşulları, işçilerin komünizme lanet yağdırdıkları Komünizmi Tel eylemlerini gerçekleştirmelerine sebep olmuştur (Koç, 2010a: 163).

Özetlenirse, bu dönemde her ne kadar sendikalaşma oranları artsa da, niteliksel açıdan bakıldığında olumsuz bazı unsurlar sebebiyle sendikacılık gelişim süreci tıkanmıştır. Etkileyen unsurlar, kısaca şu şekilde sıralanabilir (Mahiroğulları, 2005): Yasal olumsuzluklar, örneğin grev yasağı ve 5018 sayılı Kanun, ülkenin ekonomik yapısı, yani hala tarım ekonomisinin ağırlıklı olması, ücretli istihdamın az olması, sınıf bilincinin eksikliği; sendikaların siyaset yasakları, sendikalar için yetersiz mali kaynak, grevli toplu pazarlık hakkının olmayışı, işveren sendika karşıtı tutumları ve işçilerin işlerini kaybetme korkusuyla sendikalı olmamalarıdır.

1.3.2.1. 1960-1980 Yılları Arasında İşçi Sınıfı Hareketleri

Türkiye'de işçi sendikalaşmasında asıl gelişme sanayinin de gelişmesine paralel olarak 1960'larla birlikte görülmüştür. Sendikalaşmaya yönelik hakların edinilmesinde Türkiye, Batı ülkelerindeki gelişmeyle karşılaştırınca çok daha erken aşamada bazı haklarla donatılmıştır; bu hakların tanınmasının, sadece sanayileşmeyle de alakası bulunmamaktadır. Bu haklardan en önemlisi, 1963 yılında elde edilen toplu sözleşme hakkı ve grev hakkıdır; bunun erken bir gelişme olarak yorumlanmasının sebebi, Türkiye'de bu yasanın çıktığı dönemlerde sanayi kesiminin toplam işgücü içerisinde sadece % 9,8'ine karşılık gelmesi ve dolayısıyla sanayi işçilerinin toplum genelinde geniş bir alanı kaplamamasıdır. Buna karşılık, İngiltere'de 19. yüzyılın sonlarına doğru sanayi kesiminin faal nüfusun % 50'sine denk gelmesiyle toplu sözleşme hakkı yasal hale gelmiştir (Işıklı, 2003: 50-53)

1960'larla birlikte başlayan özgürlük ortamının mimarı, hukuk profesörlerinin

desteğiyle, Kurucu Meclis'in çalışmaları sonucu ortaya çıkan 1961 Anayasası'dır. Bu dönemde, Anayasanın tanıdığı özgürlükler ve haklar çerçevesinde sendikalar, kişilik kazanmaya ve gelişmeye ve siyasette daha etkin hale gelmeye başlamıştır; ayrıca demokrasinin yerleşmesinde vazgeçilmez bir unsur oldukları kanısı giderek kökleşmiştir (Mahiroğulları, 2005: 128).

1.3.2.1.1. Ekonomik ve Siyasal Durum

1950'li yıllarda ABD politikalarına teslimiyet ve bu politikalara uyum süreci gözlenmiştir; dolayısıyla sendikacılık da ancak bu politik yaklaşımların çerçevesinde gelişme gösterebilmiştir. Bununla birlikte, bu dönemin sonunda, hükümet ABD'den uzaklaşarak Sovyet Rusya ile ilişkileri geliştirme çabasına girmiş; sonuçta, bu süreç oldukça kısa sürmüş ve siyaset, askeri müdahaleyle karşı karşıya kalmıştır (Koç, 2009: 25). Silahlı kuvvetlere mensup bazı subayların yönetime el koymasıyla başlayan askeri müdahaleye dayanan yönetim, yeni Anayasa'nın kabul edilmesi ve Ekim 1961'de yapılan genel seçimlerle sona ermiş, demokratik yönetime geri dnlmştir. 27 Mayıs'ta radyodan duyurulan darbenin ilk bildirisinde, darbenin yapılma sebebi iki nokta üzerinde odaklanılarak açıklanmıştır; bunlardan ilki, ülkede kardeş kavgasını engellemek, diğeriyse Türkiye'nin dış politika açısından NATO'ya ve Merkezi Antlaşma Teşkilatı (CENTO)*'na bağlı duruma gelmesidir (avdar, 1996: 87). "1954'ten itibaren ekonomik dengelerin disiplin altına alınamaması sonucu giderek artan dış ticaret açıkları, ekonomik durgunluk, toplumda 'demokratlar' ve 'halkılar' şeklinde suni bölünmüşlük, artan ğrenci hareketleri gibi nedenler, askeri müdahalenin gerekçeleri arasında yer almış"; sonucunda sonraki yılların gelişmelerine etki eden bu kısa süreli müdahale, siyasi hayatı yeniden konumlandırmıştır (Mahiroğulları, 2005: 123).

Emre Kongar (2006: 197), 1960 Darbesi'nin sonraki yıllarda karşılaşılan askerin siyasete karışma girişimlerine öncülük ettiğini işaret eder. Kongar, ayrıca, darbeye dair bazı özellikler saptar; birisi, darbenin hiyerarşik değil, genç subaylarca yapılmış olmasıdır; diğerisi ise, demokrasi için yapıldığı ve sonrasında gerçekten de 61 Anayasası ile bunu gerçekleştirdiği halde, Menderes, Polatkan ve Zorlu'nun idam edilmesiyle,  siyasal cinayet sonucu devrimin kana bulanmasıdır.

Darbe sonrası kurulan Milli Birlik Komitesi ve başına getirilen Orgeneral Cemal

* İlk adı Bağdat Paktı'dır, 1958 yılında Irak'ın antlaşmadan çekilmesiyle CENTO adını almıştır.

Gürsel, oldukça fazla yetki ile donanmış şekilde iktidarın başına geçmiştir. Bu ara dönemde MBK, devletin pek çok önemli kurumuna el koyarak totaliter bir nüfuz elde etmek isteyen köktenci subayları ordudan ve yönetimden uzaklaştırmaya çalışarak, bir sonraki adımın demokrasiye yeniden dönüş olacağını işaretlerini vermiştir. Kaldı ki, 13 Kasım 1962'de Gürsel, MBK'nın dağıtıldığını ve aralarında 27 Mayıs Bildirisini okuyan Alparslan Türkeş'in de bulunduğu köktenci 14 subayı dışta bırakan yeni bir MBK kurulduğunu duyurmuştur. Görevlerinden azledilen 14 subay Türk büyükelçiliklerine ataşe olarak atanarak ülkeden uzaklaştırılmıştır (Zürcher, 2011: 351-355).

Halk üzerinde darbenin nasıl bir etki yarattığıyla ilgili olarak Zürcher (2011:351), İstanbul ve Ankara'daki halkın, aydınların ve büyük öğrenci kitlelerinin yönetime el konulmasını sevinçle karşıladığını işaret ederken, diğer şehirlerin önceki dönemde yaşanan karışıklıklara sahne olmamasından ötürü buralardaki halkın ise sessiz kaldığını belirtmektedir.

“İkinci Cumhuriyet” olarak adlandırılan bu yeni dönemde, kurumlar hızlı şekilde yerini alırken, yeni Anayasa çalışmaları da başlamıştır. Bazı fikir ayrılıklarından ötürü beklenenden yavaş ilerleyen Anayasa çalışmaları, Ankara Üniversitesi'nden bazı profesörlerin ısrarlarıyla Kurucu Meclis'e verilmiştir. 6 işçi temsilcisinin* de yer aldığı Kurucu Meclis'e bağlı 20 kişilik Anayasa Komitesi'nin çalışmalarıyla ortaya çıkan ve temel amacı kurumlar arası güç dengesini oluşturmak ve DP'nin sahip olduğu türden bir iktidar tekeli engelleyen yeni Anayasa ile yargı kurumları, üniversiteler ve kitle iletişim örgütlerinin tam özerklikleri güvence altına alınmıştır; bunun yanında Anayasaya aykırı olan yasaların reddedilmesi için bağımsız olarak örgütlenen bir Anayasa Mahkemesi kurulmuştur; tek partinin TBMM'de ezici çoğunluğu elde etme olanağını azaltmak adına nispi temsil sistemi getirilmiştir ve Anayasaya temel hak ve özgürlüklerle ilgili maddeler konulmuştur (Zürcher, 2011: 356).

Sonuçta, çoğunlukçu demokrasi anlayışından, çoğulcu demokrasi anlayışına geçilmiş ve bazı ilkeler saptanmıştır; bunlar, Anayasanın üstünlüğü ilkesi, kuvvetler ayrılığı ilkesi, devlet iktidarının paylaşılması, çoğulcu toplum yapısının geliştirilmesi ve

* Türk-İş Başkanı Seyfi Demirsoy'un başkanlığında yapılan ve tüm işçi federasyon ve birliklerinin yönetim kurullarının katıldığı toplantıda oylama yapılmıştır. Oylama sonucunda Türkiye'de sendikacılığın kuruluş döneminin çekirdek kadrosu olarak nitelenen Ömer Karahasan, İsmail İnan, Feridun Şakir Ögünç, Kerim Akyüz, Bahir Ersoy ve Tekin Çullu, işçi temsilcisi olarak Kurucu Meclis'e katılmaya hak kazanmışlardır. Bkz. Adnan Mahiroğulları, Türkiye'de İşçi Sendikacılığı, 2005, Kitabevi, ss. 128.

temel hakların geliştirilmesi ve güçlendirilmesidir (Yürük, 2003: 18)

1961'den, Ekim 1965 genel seçimlerine kadarki dönemi “geçiş dönemi” olarak adlandırılmaktadır; çünkü 1961 ve 1963 yıllarında CHP ve kendini DP'nin mirasçısı olarak tanımlayan Adalet Partisi arasında kurulan koalisyonlarda çeşitli görüş ayrılıkları sebebiyle yürütme iyi işleyememiştir. Bunun yanında, 1964 yılında AP Genel Başkanı General Gümüşpala aniden ölmüştür. Parti içindeki mücadeleyi ılımlıların adayı olan inşaat mühendisi Süleyman Demirel kazanmıştır; Ekim 1965 seçimlerine Demirel'in başkanlığında giren AP, oyların % 52,9'unu ve Meclis'teki sandalyelerin salt çoğunluğunu elde ederek iktidara gelmiştir ve sonraki 5 yıl boyunca Türk siyasetine egemen olmuştur (Zürcher, 2011: 361-364).

1965 seçimleri öncesi ve AP iktidarı döneminde CHP ise kısa süreli de olsa bir dönüşüm sürecine girmiştir; parti içinde Turhan Feyzioğlu ve Bülent Ecevit sosyal adalet ve sosyal güvenliğe ağırlık veren bir bildiri hazırlamışlardır; Ecevit, CHP'nin bu yeni konumunu “ortanın solu” diye tanımlamıştır. Bu bakış açısı altında Ecevit, partinin geleceğinin proletaryanın oylarını seferber etmekte yattığı konusunda genel başkan İnönü'yü ikna etmiştir. Genel seçimlerde bu açılamdan fayda sağlanamadığı için CHP içinde görüş ayrılıkları çıksa da, 1966 yılında İnönü'nün desteğiyle Ecevit, partinin genel sekreteri seçilmiştir. 1968'teki yerel seçimlerde CHP oy oranını yükseltse de, 1969'da yine hayal kırıklığına uğramış ve oy oranı düşmüştür. Buna karşılık, 1960'lar sol ideolojinin hareket kazandığı yıllardır; hem öğrenci kitlesi büyümüş hem de büyük şehirlere doğru gerçekleşen emek göçüyle birlikte sanayi proletaryası genişlemiştir. Ancak CHP içinde “ortanın solu” kapsamındaki politikaların genel başkanın söylemlerinden ötürü kararsızlık göstermesi sebebiyle, sol ideoloji siyasal alanda sadece İşçi Partisi ve Türkiye Komünist Partisi tabanında karşılık bulmuştur (Zürcher, 2011: 366-368).

1960'ların en önemli olaylarından biri de 1968 Devrimi kapsamında yapılan gösterilerdir. Tevfik Çavdar (1969: 5), 1968 yılı içerisinde tüm dünyada meydana gelen olayların gelişiminin, yüzyılın son çeyreğinde yeni bir döneme girişin habercisi olduğunu vurgulamaktadır; meydana gelen olaylara tek tek bakıldığında aralarında bir ilişki bulunmadığı düşünülse de, Çavdar, ancak yılsonunda tüm yaşananlar bir araya getirildiğinde aralarındaki bağların, ilişkilerin ve anlamların yorumlanabileceğine dikkat çekmektedir. 1960'ların sonlarına doğru ABD'de ortaya çıkan ekonomik bunalım, ülkede bir dizi problemin başlangıcına zemin hazırlamıştır; ekonominin gerilemesine katkı

sağlayan Vietnam Savaşı, Dolar'ın daha da gerilemesine sebep olurken, aynı zamanda siyasal alanda da ABD'yi çıkmaza sokmuştur. Vietnam'da yaşanan bazı gelişmeler, hem dışarıda hem içerde ülkenin itibarını sarsan boyutlara ulaşmıştır. 1968'de başkan adayı Robert Kennedy'nin öldürülmesi, siyasi bunalıma sebep olurken; siyah lider Martin Luther King'in öldürülmesi de, toplumda siyah-beyaz çatışmasını daha da derinleştirmiştir. ABD'de ortaya çıkan bunalım, aynı dönem içinde başta Fransa* olmak üzere Avrupa'ya ve sonra da diğer ülkelere yayılmaya başlamıştır. Avrupa'da ekonomik çıkmazın yanında, siyasal yönden bunalım SSCB'nin Çekoslovakya'ya girmesiyle en üst noktaya ulaşmıştır (Çavdar, 1969: 5-7).

Zürcher'e (2011: 370) göre, işgal solda bilinç bunalımına sebep olmuştur; Türkiye İşçi Partisi (TİP) içinde Mehmet Ali Aybar'ın işgali kınaması ve bunun karşısında partinin diğer önderlerinden Sadun Aren ve Behice Boran'ın Aybar'a destek vermemesi nedeniyle parti bölünmüştür. Aynı sıralarda, Milli Demokratik Devrim grubu da bölünmüştür. Sonuç olarak, Türk solunun tabanını sağlayan bu iki büyük grup içinde ortaya çıkan bölünmelerin, siyasal görüş ayrılıklarıyla alakası büyüktür. Zira Milli Demokrat Devrim içindeki bölünmenin temeli, iki zıt görüşe dayanmaktadır; bunlar, devletin amaca ulaşmada müttefik olarak kullanılabileceği görüşü ile mücadelenin bizzat baskıcı bir devlet ve halk arasında olduğu görüşüdür. Sonuç olarak sonraki yıllarda köktenciler, devrimin ancak silahlı propaganda ve silahlı gerilla mücadelesi ile gerçekleştirilebileceği görüşü çerçevesinde farklı kollardan örgütlenme kararı almışlardır.

Türkiye'nin demokratik yoldan gerçekleştirecek bir sosyalist devrime hazır olduğunu söyleyen Marksist çevrelerde ise dönemin tartışma konularından en önemlisi, bu doğrultuda devrimin gerçekleşme biçimine dönüktür. TİP, işçilerin artan sınıf bilincine ve siyasal uyanışını işaret ederek devrimin tabandan geleceğini umarken, Mihri Belli önderliğindeki diğer grup ise Türkiye'nin feodal özelliklerine ve proletaryanın zayıf olmasına işaret ederek devrimin aydınlar ve subaylar koalisyonuyla gerçekleştirileceğini ileri sürmüştür. Bu ikinci görüş, Milli Demokratik Devrim adıyla ortaya çıkmıştır; 1968'de Fikir Kulüpleri Federasyonu'nun yönetimine hakim olmuştur ve bu federasyonu, Devrimci Gençlik (Dev-Genç) örgütüne dönüştürmüştür (Zürcher, 2011: 370-371).

Bu yıllarda başlayan öğrenci hareketleri, sonraki yıllarda Türkiye'de sosyalizmin

* 1968 Devrimi, öğrenci protestolarıyla ilk olarak Fransa'da başlamıştır.

sembolü haline gelen Deniz Gezmiş, Mahir Çayan gibi isimlerin önderliğinde Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu (THKO), Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu-Cephesi (THKP-C), Türkiye Komünist Partisi-Marksist/Leninist (TKP-ML) gibi gruplar aracılığıyla gerçekleşmiştir. Temmuz 1968'de ve Şubat 1969'da, Amerikan Altıncı Filosu'nun Türkiye'ye gelmesi sırasında gösteriler yoğunlaşmıştır; öğrenci grupları, polis ve askerin müdahalesiyle durdurulmaya çalışılmış, çatışmalar gerçekleşmiş ve ölenler olmuştur (Zürcher, 2011: 373).

Batı ülkelerinde 1968 Devrimi'nin çıkış noktası, ekonomik ve siyasal sorunlarla doğrudan ilişkili olarak endüstri insanının bunalımı olarak görülmektedir. Türkiye'de ise öğrencilerin eğitim sorunlarından gelen bunalımın, devrimin temelini oluşturduğunu ileri sürülmektedir. Bununla birlikte, bu dönemde Türkiye'de her ne kadar siyasal bir bunalımın olmadığı belirtilse de, parti içi bunalımlardan bahsedilmektedir; bu bunalım özellikle TİP' de ortaya çıkmıştır. Türkiye'de 1968'den itibaren Almanya ve özellikle Fransa'daki öğrenci hareketlerinin etkisi altında kalan gençlik hareketi, SSCB'nin Çekoslovakya'yı işgali ile birlikte bölünmeye başlamıştır (Çavdar, 1969: 7-8).

Siyasi alanda oldukça hareketli bir dönem olan 1960'lı yıllarda, ekonomik açıdan önceki yıllardan farklı bir politika izlenmemiştir. DP iktidarı döneminde başlayan ithal ikameci ekonomi politik, 1962'den 1980'lere kadar "İthal İkameci Planlı Kalkınma Dönemi" adıyla sürdürülmüştür. Kısa, orta ve uzun vadeli aşamalarla yayılan ekonomik kalkınmanın uzun vadede hedefleri, her sahada yeter sayıda bilim insanı ve teknik elemanın yetiştirilmesi, % 7'lik bir gelişme hızının sağlanması, istihdam meselesinin çözülmesi, dış ödeme dengesine ulaşılması şeklinde belirlenmiştir. İthalatın azalmasına yönelik olarak ithal ikameci ekonomiyi destekleyen maddelerin üretimine öncelik verilmiştir; sonuç olarak sanayi yatırımlarına öncelik verilmiştir. Özellikle ara mallarda, yani demir-çelik, bakır-alüminyum, petro-kimya ve inşaat malzemeleri üretiminde ithal ikameci süreç devlet eliyle tamamlanmıştır (Mahiroğulları, 2005: 124-125).

Bu dönemle beraber, kamu kesimi yatırımları yapım endüstrisi ve enerji sektöründe yoğunluk kazanmıştır; böylece sanayi teşvik edilirken, üretim için önemli olan enerji sektörü de ihmal edilmemiştir. Sanayi üretimine yönelik olarak verilen teşvik, 1975'lere kadar sürmüştü, bu yıldan itibaren 1980'e kadar ise hizmet sektörü öncülük kazanmıştır. Uygulanan bu ekonomik model sonucunda, 1960'ta çalışan kesimin % 74.8'i tarımda, % 11.5'i sanayide, % 13.7'si hizmet sektöründe istihdam edilirken, 1980'lere gelindiğinde

rakamların özellikle tarım alanında agresif bir düşüşe geçtiği görülmektedir; buna göre, tarımda çalışan kesim % 54.23'ü oluştururken, sanayide % 14.47, hizmette % 31.30 rakamlarına ulaşılmıştır (Mahiroğulları, 2005: 125).

Ekonomik sebeplerle ortaya çıkan ve toplumsal açıdan büyük bir değişime zemin hazırlayan en önemli meselelerinden biri de büyük şehirlere göçün hızlanmasıdır. Makineleşmeyle birlikte, tarım arazilerinden büyük oranda verim ve kar elde edilmesiyle başlayan bu süreç, özellikle 1950-1965 arası dönemde büyük toprak parçalarının, büyük çiftçilere satılmasıyla doruk noktasına ulaşmıştır. Geçim kaynağını yavaş yavaş kaybetmeye başlayan köylü, tefecilere borçlanmış ve gününü kurtarma derdine düşmüştür. Köylüye borç karşılığı para sağlayan tefeciler ise büyük toprak sahibi ağalardır. Köy ağaları, kısa süre sonunda köylülerden borçlarının karşılığı olarak topraklarını almışlardır. Zaten küçük ve verimsiz toprakları olan ve geçimini sağlayamayan köylüler maaş karşılığında ağaların topraklarında çalışmaya başlamışlardır. Nitekim 1950'de 90 bin olan topraksız köylü ailelerin sayısı 1963'te 400 bine kadar yükselmiştir (Cem, 2007:405). Boratav, 1969 yılında yayınlanan 100 Soruda Gelir Dağılımı isimli kitabında, 1963 tarım sayımındaki toprak dağılımı istatistiklerini değerlendirmiş ve bu verilere ek olarak Köy Envanter Etütlerinin verilerini de kullanan Boratav, tarımda, toprak ve gelir eşitsizliğinin şüphe götürmez bir gerçek olduğunu işaret etmiştir (Boratav, 1969: 114-137).

Tüm bu gelişmelerle birlikte, kırsal kesimden binlerce aile büyük kentlere göç etmeye başlamıştır. Göç alan büyük kentlerin başını da İstanbul almaktadır; İstanbul'un nüfusu 1950'de 983 Bin, 1960'da 1 Milyon 466 Bine, 1970'de 2 Milyon 132 Bine, 1980'de 2 Milyon 772 Bine, 1985'te 5 Milyon 475 Bine yükselmiştir. Kırsal kesimden göç edenler ekonomik olarak varlıklarını devam ettirebilmek için sürekli ya da gündelik olarak çalışan işçiler olarak işportacılık ve geçici işçilik gibi iş güvencesi olmayan ve gelir düzeyi son derece düşük alanlarda çalışarak kentte tutunmaya çalışmışlardır (Cem, 2007: 409-413).

Bununla birlikte, bu hızlı göç hareketleri sanayileşme ve kentleşme ile eş zamanlı meydana gelmemiştir. Türkiye'de göç hareketleri kentsel alanların çekiciliğinden çok, kırsal kesimin iticiliğinden kaynaklanmıştır. Oysa Batı Avrupa'da kentleşme süreci kırsal kesimin iticiliği ile kentin çekiciliği eş zamanlı olarak yaşanmıştır. Dolayısıyla Avrupa'da kente göç eden insanları istihdam edebilecek kentsel iş olanakları bulunurken, Türkiye'de sanayileşme yeterli bir gelişme düzeyine ulaşamadığı için kentte göç eden insanların çok

büyük bir çoğunluğu iş bulamamıştır (Esen, 1996: 99-100). Sonuç olarak, bir taraftan büyük kentlerde sanayi proletaryası genişlerken, bir yandan da işsizler ordusuna yeni üyeler katılmaktadır.

Bu yıllarda, Anayasa'nın getirdiği özgürlük ortamıyla sağ ve sol ideolojiler gelişme fırsatı bulmuşlardır; sol ideolojinin gelişme zeminini, yukarıda da kısaca değinildiği gibi, siyasal alanda TKP ve TİP oluştururken; yayın alanını da pek çok sosyalist görüşü bünyesinde barındıran Yön Dergisi ile Devrim ve Aydınlık gibi Marksist dergiler oluşturmuştur. Bununla birlikte, solun kanaat önderlerinin bir araya geldiği ve sonraki yıllarda da çözüm yaklaşımlarının farklılaşmasıyla farklı gruplara bölünen Fikir Kulüpleri de dönemin soluna yön vermiştir. Sol ideoloji bu zeminlerde gelişirken, sağ ideoloji ise Ekim 1965 seçimlerinde % 2,2 oy elde eden zemininde karşılık bulmaktadır. 1965 yılından itibaren Alparslan Türkeş'in başkanlık ettiği komünizm aleyhtarı CKMP'nin adı, 1969 yılında Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) olarak değiştirilmiştir; üyeleri de Bozkurtlar olarak adlandırılmıştır. Bu yıllarda, partinin Gençlik Kolu olan “Ülkü Ocakları”nda solcu öğrencileri, öğretmenleri, yazarları ve siyasetçileri yıldırım üzere planlar yapılmıştır; buradaki temel amaç, solun sokaklarını ve üniversite kampüslerini “fethetmektir”. Sonuç olarak, birbirine karşıt ideolojileri benimseyen bu gruplar, özellikle 1969-1970 yıllarında karşılaşmışlardır; Bozkurtların şiddeti çok daha baskın olmakla birlikte, şiddet olayları, bu dönemde oldukça artmıştır (Zürcher, 2011: 368-373).

1960'ların sonunda ideolojik kökenli çatışmalar ortaya çıksa da, bu dönemin başında kabul edilen Anayasa, dönemin özgürlük zemini sağlaması açısından oldukça önemlidir; 1961 Anayasası, hem sol hem sağ için 1924 Anayasası'na nazaran daha geniş bir siyasal faaliyet yelpazesinin yolunu açmıştır. Bunun en önemli göstergelerinden biri, İngiliz İşçi Partisi'ni model alarak Şubat 1961'de bazı sendikacılar tarafından TİP'in kurulmasıdır. TİP, hiçbir genel seçimde % 3'ten fazla oy alamamasına ve koalisyon hükümetlerinden hiçbirine katılamamasına rağmen büyük öneme sahiptir; Türkiye'de ideolojik temele sahip ilk parti olan TİP, diğer partileri de ideolojik açıdan kendilerini tanımlamaya zorlamıştır. Ayrıca, Türk solu için bir temel oluşturmuş ve birçok genç entelektüelin desteğini almıştır (Zürcher, 2011: 358).

Askeri müdahaleler sonrası dönemin, genel olarak bazı özgürlük ve hakların kısıtlandığı dönemler olmasını işaret eden Mahiroğulları (2005: 123), buna rağmen, 1960 Darbesi sonrası dönemde sendikal hareketlerin kesintiye uğramadığını vurgulamaktadır;

hatta bu dönemde Türk-İş'in bazı uluslararası örgütlere üyelik talebinin kabul edildiğini belirtmektedir.

İsmail Cem (1980a: 29-30), 31 Aralık 1970 tarihinde Milliyet Gazetesi'nde yayımlanan “1971'i Beklerken” başlıklı yazısında, bu yıla dair önemli saptamalarda ve öngörülerde bulunmuştur; hem ülke içinde ekonomik ve toplumsal bazı dönüşüm ve zorlukları ele alarak bunların 1971 senesinde de artarak devam edebileceğini belirtirken, diğer yandan da Batı'nın Ortadoğu'yu paylaşma planlarının devreye girmesiyle ortaya çıkacak konjonktürün Türkiye'yi de etkisi altına alacağına ve tüm bu değişimlerin siyasi müdahalelerle sonuçlanacağını işaret etmiştir. Cem, aynı yazıda, 1971'e büyük şehir burjuvazisinin öncülüğünde girildiğine ve büyük çoğunluğunu sanayi sermayedarlarının oluşturduğu bu sınıfın iktidar partisini ve kararlarını etkilemeye başladığına dikkat çekmektedir. Bunun sonucunda da, o günlere kadar işçi ve köylü kesiminin taleplerini sınırlı biçimde de olsa yerine getiren iktidarın, bu yeni dönemden sonra bu taleplere kayıtsız kalacağı ihtimalini ortaya koymaktadır.

İdris Küçükömer, 15 Şubat 1970 tarihinde Milliyet Gazetesi'ne verdiği röportajda, Hegel'in tarih felsefesinde “dünyayı yöneten aklın kurnazlığı” tanımlamasına gönderme yaparak, hükümetin başındaki Süleyman Demirel'in, ödevi bitmiş bir kimse gibi bir kenara itileceğini belirtmiştir. Bu itilişin sebebinin de, Demirel'in kendine göre deneyleriyle yeni bir denge kurmaya çalıştığında, emperyalizmle uyuşmaz hale gelmesiyle ortaya çıktığına ve bunun sonucunda da Demirel'in ayağının altındaki toprağın kaymaya başladığını işaret etmektedir (Gevgilili, 1970: 2). Sonuç olarak, Türkiye'de ekonomi politikteki bazı değişimlerin ve Batı'ya göre “eksen kaymasının” siyasete müdahaleyle sonuçlanacağı öngörülmüştür.

İsmail Cem'in işaret ettiği müdahale, yazısından bir kaç ay sonra 12 Mart 1971'de gerçekleşmiş, Genelkurmay Başkanı, hükümete muhtıra vermiştir. Muhtırada, anarşi sona erdirilmezse ve reformlar “Atatürkçü bir görüşle” uygulanmazsa, ordunun iktidara el koyacağı belirtilmiştir. Bu gelişmeler üzerine AP Hükümeti istifa etmiş ve CHP de ordunun siyasete karışmasını kınamıştır; fakat kısa süre sonra, Demirel partililerine sakin olunması gerektiğini telkin ederken, CHP'nin sağ kanat mensubu Nihat Erim'in hükümet kuracağı haberi üzerine de İnönü tepkisini geri çekmiş ve yeni hükümeti destekleyeceğini açıklamıştır. Bunun üzerine de sol kanattan Bülent Ecevit, CHP genel sekreterliğinden istifa etmiştir (Zürcher, 2011: 373).

Başbakan'a verilen muhtıra dışında, 2. Muhtıra da dönemin Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'a verilmiştir; ikinci Muhtıra'da dikkat çeken en önemli maddelerden biri, “anarşik hareketlerin ve aşırı sağ-sol akımların önlenmesi için, Anayasanın 'kişinin temel hak ve ödevleri' bölümündeki sekiz maddenin değiştirilmesi” talebidir (Cem, 1980a: 53). Sonuçta sağcı partilerin desteğiyle, 44 madde değiştirilmiştir; Anayasada Madde 11'de belirtilen temel hak ve özgürlükler sınırlanmış, üniversitelerin, radyo ve televizyonun özerkliği sona erdirilirken, basın özgürlüğü ve Anayasa Mahkemesi'nin yetkileri sınırlandırılmıştır. Bu yıllarda ve sonrasında binlerce kişinin yargılandığı, askeri dikta dönemlerinin ürünü olan Devlet Güvenlik Mahkemeleri de bu dönemde kurulmuştur (Zürcher, 2011: 376).

Teknokratlardan oluşan yeni kabinenin ilk icraatlarından biri ekonomik reform yapmak olmuştur; bu reform paketinde, toprak reformu, tarım vergisi, maden sanayinin ulusallaştırılması ve uluslararası girişimlerde Türklerin payının en az % 51 olması yönündeki kararlar yer almaktadır. Siyasi açıdan ise, solun bastırılmasına yönelik eylemler, sağcı sivillerin yeraltı örgütü olan Kontrgerilla ve Milli İstihbarat Teşkilatı (MİT) tarafından planlanmış ve yapılmıştır. Yazarların, gazetecilerin, profesörlerin, TİP'in önde gelen üyelerinin ve birçok sendikacının aralarında bulunduğu 5000 civarında kişi tutuklanmıştır (Zürcher, 2011: 374). Bunun yanında, Behice Boran'ın (aktaran Cem, 1980a: 36) “...bir toplumsal hareketin, bir ideolojik akımın politik örgütlenme düzeyindeki ifadesi” olarak tanımladığı TİP, 4. Kongresinde, “Kürt halkının demokratik özlem ve isteklerini” desteklemeyi dile getiren bir öneri kabul edilince, 20 Temmuz'da kapatılmıştır (Zürcher, 2011: 375). Bu süreç içinde, Cevdet Sunay'ın görev süresinin dolmasıyla 1973'te Fahri Korutürk Cumhurbaşkanı seçilmiş, Nihat Erim ise başbakanlıktan istifa etmiştir; yerine muhtıradan sonra ilk serbest seçime kadar, yönetimi geçici olarak Naim Talu Hükümeti ele almıştır.

Siyasal açıdan bu dönemin en önemli gelişmelerinden biri de, 1972'de CHP kurultayında Bülent Ecevit'in Genel Başkanlığı'na seçilmesidir. Bu gelişmeyle, Ekim 1973'teki genel seçimde Ecevit'in CHP'si % 33,5 ile birinci parti çıkmıştır; fakat buna karşılık, salt çoğunluğu sağlayamadığı için koalisyon kurmak durumunda kalan Ecevit, uzun süren müzakerelerden sonra Erbakan'ın başkanlığındaki Milli Selamet Partisi ile anlaşmıştır. Bir yıl sonra Kıbrıs bunalımında aldığı kritik kararlarla ulusal kahraman olarak görülen Ecevit, erken seçimle salt çoğunluğu elde edeceğini düşünerek istifa etmiştir. Yapılan bazı pazarlıklarla erken seçim önlenmiş ve Milliyetçi Cephe (MC) olarak

adlandırılan AP, Milli Selamet Partisi (MSP), MHP, Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP) ve DP'den ayrılanlarla, Demirel tarafından bir koalisyon hükümeti kurulmuştur. Sonraki yıllarda yapılan genel seçimlerde CHP oy oranını artırsa da koalisyon kuramadığı için İkinci MC Hükümeti kurulmuştur; Ocak 1978'de Ecevit, CHP'nin yanına bağımsız milletvekillerini de katarak bir koalisyon kurmuşsa da, artan şiddet olayları ve MC hükümeti döneminde devlet dairelerindeki kadrolaşmanın ortaya çıkardığı sıkıntılarla birlikte, baskı altında kalan Ecevit, 1979'da istifa etmiştir. Ardından, Süleyman Demirel, sadece bağımsızları yanına alarak hükümeti kurmuş, iktidara gelmiştir (Zürcher, 2011: 376-379).

Siyasal alanda ortaya çıkan istikrarsızlığın yanında, ekonomik bunalımın da etkili olduğu 1970'lerin sonunda, şiddet olayları da artmıştır. 1 Mayıs 1977'de Taksim Meydanı'nda 1 Mayıs gösterisine katılanlar üzerine ateş eden silahlı kişiler, 39 kişiyi öldürmüş, aynı yıl toplamda 230 kişi faili meçhul saldırıların hedefi olmuştur. Sonraki iki yılda da, 1200-1500 arasında kişi öldürülmüştür. Siyasi görüşler arasında çıkan çatışmalar yanında, aşiretler arası kan davalarının da görüldüğü bu dönemde, sol görüşlü Alevilere karşı da katliamlar düzenlenmiştir. Bunun en acı örneği, Aralık 1978'de Bozkurtların, Kahramanmaraş'taki Alevilere karşı düzenledikleri katliam olmuştur; bu katliamda yüzden fazla vatandaş öldürülmüştür (Zürcher, 2011: 380-381).

İsmail Cem (1980b: 170-173), 1978 Sonbaharında yazdığı ve dönemin temel sorunlarına değindiği, “Türkiye Neden Şirazesinden Çıktı?” isimli yazısında, 1978'le birlikte tüm Türkiye'yi saran ağır sorunlar karşısında şaşırılmamak için, sorunların uzun bir birikim sonucu oluştuğunu bilmenin gerekli olduğunu belirtir; çünkü burada bir “enkazdan” bahsedilecekse, bunun beş-on yılda oluşmadığını, on yılların “molozlarıyla” gittikçe büyüdüğünü işaret etmektedir. Bu “molozların” ortadan kaldırılmasının da aynı oranda on yıllar alacağını belirtmektedir. Cem'e göre, faşizme yatkın özellikler, Türkiye'nin kimi kurumlarında ve özellikle eğitim sisteminde çekirdek halinde de olsa uzun yıllardır mevcuttur ve 1970'ler boyunca da hızla gelişmiştir; sonuçta da kıyıma dönüşen siyasi cinayetlerin başlıca nedeni olmuştur. Ona göre, bu dönemde, faşist eğilimler ve şiddet eylemleri doruğa çıkarken ve toplumsal ve ekonomik kargaşa genel bir çürümenin eşliğinde büyürken, bunlar yanında, Türkiye uluslararası düzeyde de yalnızlaşmaktadır.

1960'larla birlikte 1970'lerin sonuna kadar, Türkiye'nin siyaset alanında işçi sendikalarının önem kazandığını söylemek mümkündür; bu doğrultuda sendikal hareketler

ve örgütler aşağıda detaylı biçimde incelenmektedir; fakat bundan önce, bu dönemde sendikalara tanınan hareket alanının genişliğini belirleyen en önemli hususlardan biri olan 1961 Anayasası'nın getirdiği hak ve özgürlükler ile 1963 yılında yürürlüğe giren Sendikalar Kanunu ve diğer çalışma mevzuatlarından bahsetmek gerekmektedir.

1.3.2.1.2. 1961 Anayasası ve Çalışma Mevzuatı

27 Mayıs 1960 sonrası, bireylerin temel hak ve özgürlüklerine sosyal ve ekonomik haklara oldukça geniş biçimde yer veren bir Anayasa hazırlanmıştır; Madde 11 ile temel haklara yaklaşım ortaya koyulmuş, “Temel hak ve hürriyetler, Anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olarak ancak kanunla sınırlanabilir” denilmiştir; maddenin devamında da bazı kamusal meseleler söz konusu olsa dahi özgürlüklerin ve hakların sınırlandırılmasına yönelik olarak sunulacak olası dayanaklar büyük ölçüde ortadan kaldırılmıştır: “Kanun, kamu yararı, genel ahlak, kamu düzeni, sosyal adalet ve milli güvenlik gibi sebeplerle de olsa bir hakkın ve hürriyetin özüne dokunulamaz.”* Bu maddenin ilk fıkrası, 1924 Anayasası'nda da yer almaktadır, fakat ikinci fıkra Alman Anayasası'ndan ilham alınarak yazılmış ve hakların ve özgürlüklerin tahrip edilmesinin önüne geçilmiştir.** Temel sendikal haklar da Anayasa'da Madde 46 ve 47 ile güvence altına alınmıştır:

Madde 46- Çalışanlar ve işverenler, önceden izin almaksızın, sendikalar ve sendika birlikleri kurma, bunlara serbestçe üye olma ve üyelikten ayrılma hakkına sahiptirler.

İşçi niteliği taşımayan kamu hizmeti görevlilerinin bu alandaki hakları kanunla düzenlenir.

Sendika ve sendika birliklerinin tüzükleri, yönetim ve işleyişleri demokratik esaslara aykırı olamaz.***

Madde 47- İşçiler, işverenlerle olan münasebetlerinde, iktisadî ve sosyal durumlarını korumak veya düzeltmek amacıyla toplu sözleşme ve grev haklarına sahiptirler.

* 1961 Anayasası, TBMM İnternet Sayfası, www.tbmm.gov.tr.

** Sendikalar ve Grev, Lokavt Hakları, Türk-İş, 1964, s. 1

*** Sendika kurma hakkına yönelik düzenlenen Madde 46, 1971 muhtırası sonrası değişikliğe uğramıştır: “İşçiler ve işverenler, önceden izin almaksızın, sendikalar ve sendika birlikleri kurma, bunlara serbestçe üye olma ve üyelikten ayrılma hakkına sahiptirler. Bu hakların kullanılmasında uygulanacak şekil ve usuller kanunda gösterilir. Kanun, Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, millî güvenliğinin, kamu düzeninin ve genel ahlâkın korunması maksadıyla sınırlar koyabilir”.

Grev hakkının kullanılması ve istisnaları ve işverenlerin hakları kanunla düzenlenir.*

Anayasa'nın hazırlık döneminde İstanbul Tekstil ve Örme Sanayi İşçileri Sendikası Başkanlığı'nda bulunan ve Kurucu Meclis'te işçi sendikalarını temsil eden Bahir Aksoy, Madde 46 ve 47'nin kabulü sonrasında yaptığı konuşmada, grev hakkının tanımını yapmış ve bu hakkın tamamen iktisadi boyutlarla değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiş ve ayrıca komünizme mesafeli duruşun Türkiye Sendikacılığı için hala geçerli olduğunu vurgulamıştır:

“Türk Sendikaları, Türk işçileri, grevi, her şeyi halleden sihirli bir değnek, efsanevi bir kudret kabul etmezler. (...) Daha açık bir deyimle; biz grevi Lenin'in anladığı manada iktidarları devirmek için bir işçi eğitim ekolü veya üniversitesi olarak telakki etmiyoruz. Bu telakkiyi de şiddetle reddediyoruz. Bizce grev, sanayide sulhu tarsin eden bir faktör, bir kuvvettir. İktisadi manada işçi ve işveren münasebetlerini tanzim eden sosyal bir mesele olarak kabul ediyoruz.”**

Bahir Aksoy, konuşmasının devamında, Madde 47'de yer alan “Grev hakkının kullanılması ve istisnaları ve işverenlerin hakları kanunla düzenlenir” fıkrası için bir öneri getirmiştir; Aksoy, bu ifade yerine “grev hakkının kullanılması, istisnaları ‘demokratik esaslara göre’ kanunla düzenlenir” ifadesinin daha uygun düşeceğini belirtmiş ve bu öneriye Kurucu Meclis'in diğer işçi temsilcileri ve konuşmacılar da destek vermişlerdir. Son kertede, komisyon sözcüsü Muammer Aksoy, öneriye sıcak bakmadıklarını, zaten düzenlemenin demokratik mahiyette olacağını ve “demokratik” ifadesinin özellikle belirtilmesine gerek duymadıklarını ifade etmiştir. Kaldı ki, düzenlemelerin, Anayasa'nın temel hak ve hürriyetlerin özünü ortaya koyduğu Madde 11'in ışığı altında olacağını belirtmiştir.**

Anayasa ile grev hakkı ve sendikalaşma hakkı yanında, düşünce ve bilim-sanat özgürlüğü, Madde 20 ve 21'de koruma altına alınmıştır; Madde 20 ile “Herkes, düşünce ve kanaat hürriyetine sahiptir; düşünce ve kanaatlerini söz, yazı, resim ile veya başka yollarla, tek başına veya toplu olarak açıklayabilir ve yayabilir” ilkesi; Madde 21 ile “Herkes, bilim ve sanatı serbestçe öğrenme ve öğretme, açıklama, yayma ve bu alanlarda her türlü

* 1961 Anayasası Metni, TBMM İnternet Sayfası, www.tbmm.gov.tr.

** Sendikalar ve Grev, Lokavt Hakları, Türk-İş, 1964, s. 18.

*** Sendikalar ve Grev, Lokavt Hakları, Türk-İş, 1964, s. 18-26.

araştırma hakkına sahiptir”^{**} ilkeleri benimsenmiştir.

Yeni Anayasa'nın referanduma sunulma aşamasında, sendikalar ve özellikle Türk-İş “Anayasa'ya Evet” kampanyasına aktif olarak katkıda bulunmuştur (Mahiroğulları, 2005: 128). Sonuçta, 61 Anayasası, % 38,3'e karşı, % 61,7 oyla kabul edilmiştir. Zürcher, Türkiye halkının 27 Mayıs Darbesi'nden sonra, siyasal açıdan kendini ifade etmesi için, referandumu bir fırsat olarak değerlendirmektedir. Ona göre, 27 Mayıs güçleri, bu referandum sonucunda büyük ve beklenmedik bir darbe yemiştir; çünkü Zürcher, Anayasa'nın kabul edilmesine yönelik yapılan tüm propagandalara rağmen, % 38,3 ile “hayır” diyenlerin oranının son derecede yüksek olduğuna dikkat çekmektedir (2011: 357).

1961 Anayasası'nda Madde 46 ve 47 ile bir önceki dönemlerde sendikacılığın gelişim yollarını kapayan “siyaset yasağı”, “grev yasağı” gibi bazı engeller, ortadan kaldırılmış, böylece sendikacılık, temel hak ve kurumlarıyla yeni bir döneme girmiştir. Yasakların kaldırılmasıyla birlikte daha etkin bir sendikacılığın gelişeceği yönündeki görüş çerçevesinde bu yeni dönem, Türkiye'de sendikacılığın “kişilik kazanma” dönemi olarak tanımlanmıştır. Anayasa ile temel özgürlüklerin güvence altına alınmasıyla, sendikalar artık kapanma tehlikesiyle karşı karşıya kaldıkları dönemi geride bırakmışlardır; kaldı ki, 1963 yılında 259.710 olan sendikalı işçi sayısı, 1964'te 338.769'a, 60'ların sonuna doğru ise milyonlu rakamlara ulaşmıştır (Mahiroğulları, 2005: 145).

1961 yılından, 1975 yılına kadarki dönemi, “kapitalizmin altın çağında sendikacılık” ana başlığıyla ele alan Yıldırım Koç (2010a: 187), 1961 Anayasası'nın getirdiği hak ve özgürlüklerin çok önemli olduğunu belirtmekle beraber, bu hak ve özgürlüklerin, 1963 yılında kabul edilen 274 sayılı Sendikalar Kanunu ile 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu ile sınırlandırılmış olduğunu belirtmektedir; grev hakkına getirilen kısıtlamalar ve Anayasa'da yer almayan lokavt hakkının işverenlere verilmesi, Koç'a göre, önemli hak kayıplarıdır. Mahiroğulları'na (2005: 145) göre ise, 274 ve 275 sayılı Sendikalar Kanunu ile yapılan düzenlemeler, çağdaş ve uluslararası normları esas almış, Kanun'da yer alan düzenlemelerin büyük çoğunluğu Uluslararası Çalışma Örgütü (International Labour Organization, ILO, UÇÖ)'nün sendikacılıkla ilgili iki temel sözleşmesine^{**} uygun olmuştur.

* TBMM, 1961 Anayasası Metni, www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa61.html adresinden alınmıştır.

** Bu sözleşmelerden biri, 1948 yılında UÇÖ tarafından kabul edilen, “Sendika Özgürlüğü ve Örgütlenme Hakkının Korunmasına İlişkin Yapılan Düzenleme”dir; diğer sözleşme ise 1949'da kabul edilen ve İLO' nun temel haklara ilişkin 8 sözleşmesinden biri olan “Teşkilatlanma ve Kolektif Müzakere Hakkı Prensiplerinin

Yapılan çeşitli değişikliklerle 1983 yılına kadar yürürlükte kalan Sendikalar Kanunu ile işçi/işveren sendikası üyeliği, üyelikten ayrılma, üyelikten çıkarma ve üyeliği askıya alma, sendika, birlik, federasyon ve konfederasyonların kuruluş şartları ile faaliyetleri, çeşitli yasaklar ve kısıtlamalar yasaya bağlanmıştır. 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu ile de işyeri veya işkolu düzeyinde toplu iş sözleşmelerinin uygulanmasına ve sendikaların toplu iş sözleşmesi yapmalarına yönelik koşullar belirlenmiş; grev, sendikasız işçilere yasaklanmıştır. 274/Madde 5 ve 6 ile sendikaya üye olmak veya üyelikten ayrılmanın, ihtiyari olduğu ve yazılı müracaata bağlandığı belirtilmiştir.*

Kanuna göre, sendikaların siyasetle ilişkisinin hangi durumlarda sınırlandığı Madde 16'da belirtilmiştir. Özerkmen'e (2003: 246) göre, sendikalar siyasetle uğraşma konusunda, eski kanuna göre özgürlükçü bir nitelik kazanmışlardır. Sendikaların siyasi partilerle mali ve organik ilişkilerini yasaklayan Madde 16'ya rağmen mevzuatın çeşitli siyasal eylem biçimlerine imkan tanıdığı söylenebilmektedir:

Madde 16: Bu kanuna göre kurulan meslekî teşekküller siyasi partilerden veya onlara bağlı teşekküllerden her hangi bir suretle maddi yardım kabul edemez ve onlara maddi yardımda bulunamaz ve onların teşkilâtı içerisinde yer alamazlar; bir siyasi partinin adı altında meslekî teşekkül kurulamaz.**

Özerkmen gibi Yıldırım Koç da (2010a: 190-191), 1947'de yürürlüğe giren ve bu kanundan öncesine kadar yürürlükte kalan 5018 sayılı İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun ile 274 sayılı Sendikalar Kanunu'nu siyasi faaliyet meselesi üzerinden karşılaştırmakta; 5018 sayılı kanunda katı bir biçimde yasaklanan siyasi faaliyetlerin, 275 sayılı kanun ile daha özgürlükçü bir yaklaşımla ele alındığını işaret etmektedir.

Kanunun bu maddesi ile birlikte, sendikaların siyasi partilerle sadece maddi ve organik bağ kurmaları yasaklanmış; geri kalan faaliyetler “bilinçli” olarak dışarıda bırakılmıştır. Bunun tesadüfi olmadığı ve bilinçli olarak yapıldığı görüşünün dayanağı, 61 Anayasası Madde 46 görüşülürken komisyon üyelerinin beyan ettiği fikirlerdir. Buna göre, komisyon sözcüsü Coşkun Kırca tarafından, özetle, sendikaların bir partiyi veya adayı

Uygulanmasına Mütteallik Sözleşme”dir. Sözleşme metinleri için bkz. www.ilo.org internet adresi.

* 1970 yılında kabul edilen 1317 sayılı yasayla, “üyelik için yazılı müracaatta bulunmak” ilkesi devam etmiştir; fakat üyelikten ayrılma noter kanalıyla yapılmaya başlanmıştır.

** Sendikalar ve Grev, Lokavt Hakları, Türk-İş, 1964, s. 1094.

desteklemesinden ötürü cezalandırılmasının demokrasiyle bağdaşmayacağı görüşü belirtilmiştir. Aynı zamanda, siyasi faaliyetler alanında koyulacak mutlak yasakların, sendikacılığın gelişimi önünde ciddi engeller ve sendika özgürlüğü önünde tehditler oluşturacağı beyan edilmiştir (Mahiroğulları, 2005: 154-155).

Kanunda Madde 22 ile sendikaların maddi kaynakları belirtilmiş, devlet birimlerinden para almaları yasaklanmıştır. Buna göre, sendikaların mali kaynaklarını, üyelere alınan aidatlar, konser, müsamere gibi faaliyetlerden elde edilen gelirler, bağışlar, vs. oluşturmaktadır. Aynı maddenin alt bendinde de, sendikaların uluslararası teşekküllerden alacağı maddi yardım, Bakanlar Kurulu'nun iznine bağlanmıştır.*

1963 yılında kabul edilen ve Türkiye'nin ilk Toplu Pazarlık Kanunu olan 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi ve Grev ve Lokavt Yasası, 66 maddeden oluşmuştur; “grev yetkisinin düzenlenmesi”, “grev ve lokavt sınırlamaları” ve “grev ve lokavtın geçici olarak ertelenmesi” gibi başlıklar üzerine yapılan müzakereler sonucu kabul edilmiştir (Mahiroğulları, 2005: 166-167). İşverenlere tanınan lokavt yetkisi yanında, 1961 Anayasası'nın çok geniş bir biçimde tanıdığı grev hakkı 275 sayılı yasayla yeniden sınırlandırılmıştır (Özerkmen, 2003: 245-246).

1960'lı yıllarda, kamu kesiminde çalışanlar için de çeşitli düzenlemeler yapılmıştır; yapılan bu düzenlemelerde Anayasa'nın 11. Maddesi ile 46. ve 47. Maddeleri ve 274 sayılı Sendikalar Kanunu esas alınmıştır. 1960'lı yıllarda eski düzenlemelere yönelik yapılan değişiklikler, esas olarak çalışma koşullarının ve hakların iyileştirilmesine yönelik olmuştur. Fakat 1970'li yıllara gelindiğinde, yasalar üzerinde yapılan değişiklikler, hakların kısıtlanması doğrultusunda işçi sınıfı aleyhine gerçekleşmiştir. Dönemin düzenlemelerine ve değişikliklerine esas teşkil eden 61 Anayasa'nın bazı maddeleri, 1971 yılında değiştirilmiştir; örneğin yukarıda da değinildiği gibi, Madde 11 ile güvence altına alınan temel hak ve özgürlükler, 20 Eylül 1971'de yapılan değişiklikle sınırlandırılmıştır. Bunun yanında, 1970'te 274 sayılı Sendikalar Kanunu'nun pek çok maddesinde şekli ve köklü bazı değişiklikler yapılmıştır; buna göre, birlikler kapatılmış, üyelik koşulları daha uzun sürecek bir prosedüre bağlanmıştır; ayrıca, bir işçi sendikasının ülke çapında faaliyet gösterebilmesi için, kurulu bulunduğu işkolunda çalışan sigortalı işçilerin üçte birini üye olarak kaydetmiş olma zorunluluğu gibi benzer kısıtlamalar ve zorunluluklar getirilmiştir. Buna karşılık, TİP ve sonrasında CHP'nin Anayasa Mahkemesine başvurusuyla, yapılan

* Sendikalar ve Grev, Lokavt Hakları, Türk-İş, 1964, s. 1097.

bu değişikliklerden sendika, federasyon ve konfederasyon kurmaya ve üyeliğe dair maddeler, Anayasa'nın 46. maddesine aykırı bulunması dolayısıyla iptal edilmiştir (Mahiroğulları, 2005: 164-166).

1970'li yıllarda, bazı iyileştirmelere de rastlamak mümkündür; bunlardan biri 1975 yılında kabul edilen 1927 sayılı yasadır; bu düzenleme ile birçok toplu iş sözleşmesinde elde edilen haklar yasalaştırılarak tüm işçilere uygulanır hale getirilmiştir; kıdem tazminatına hak kazanılabilmesi için gereken süre, 3 yıldan 1 yıla indirilmiştir; her yıl için ödenecek kıdem tazminatı miktarı da 15 günlük ücretten 30 günlük ücrete yükseltilmiştir. 1970'lerde yapılan değişiklikler, hak ve özgürlüklerin sınırlandırılmasına yönelik olsa da, özellikle TİP'in çabalarıyla bazı değişikliklerin Anayasa Mahkemesi'nden döndüğü görülmektedir. Bunun yanında, toplu pazarlık süreci, işçi haklarının geliştirilmesinde ana araçlardan biri olmuştur; mevzuatta yapılan değişikliklerde de, işçi sınıfının oy gücü itici güç oluşturmuş, yapılan grevler ve eylemler gibi işçi hak ve özgürlüklerine yönelik verilen tüm mücadeleler bu dönemdeki yasal düzenlemelerin (yapılan değişikliklere rağmen) demokratik olmasını sağlamıştır (Koç, 2010a: 199).

1.3.2.1.3. İşçi Sınıfı Hareketleri ve Sendikacılık

1950'li yılların sonunda başlayan ve özellikle 1963 yılından 1970'lere uzanan Türkiye ve Sovyet Rusya ilişkisi, dönemin sendikalaşma faaliyetleri ve siyasetin işçi sınıfına yaklaşımı açısından oldukça önemlidir. Bu yıllarda, ABD'nin tüm dünyada sendikacılık politikası, sendikacılık hareketini bölmek ve sosyalist-komünist unsurları sendikal bütünlükten dışlayarak onları tecrit etmek iken, Sovyet Rusya'nın politikası ise sendikal bütünlüktür. Sovyet sendikal politikasının reelde etkin olması adına Türkiye, bu yıllarda, emperyalizmden uzaklaşarak ekonomik bağımsızlık elde etmek ve sonuçta ekonomik ve kültürel bağımlılıktan kurtulma yolları üzerine yoğunlaşmıştır. Benzer şekilde TİP'in de temel yaklaşımı, bağımsızlığı güçlendirmek ve Türkiye ile ABD arasındaki ilişkilerin zayıflamasını amaçlamaya dönüktür. 1963 yılında yoğunlaşan Sovyet Rusya-Türkiye ilişkileri, 1967'de imzalanan işbirliği anlaşmasıyla daha da gelişmiştir; bu anlaşma çerçevesinde Türkiye, SSCB'den ekonomik ve teknik yardım sağlamış ve bu yardım, yerli işletmelerin güçlendirilmesi yönünde kullanılmıştır (Koç, 2009: 25-27).

1970'lerle birlikte ulus aşırı şirketlerin gücündeki artış ile iletişim ve taşımacılık sektöründeki teknolojik gelişmelerle yeni bir sürece girilmiş; uluslararası işbölümünde

yeni eğilimler gündeme gelmiştir. Türkiye gibi az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerdeki ucuz işgücü kaynağı, tekelci sermaye için önemli hale gelmiş ve sermaye çeşitli mal üretimlerini buralarda yapma yoluna girmiştir. Bu süreç işgücünün daha da ucuzlaşmasına sebep olmuştur; fakat bu durumun asıl etkisi 1980'lerde görülmüştür (Koç, 2009: 33).

1970'lerin ilk yarısında, SSCB ile süren ilişkiler sonucu, Türkiye'deki sosyalist-komünist hareket ilk kez kitle tabanı kazanmış ve belirleyici bir güce ulaşmıştır. Buna karşılık ABD de, Türkiye'nin ekonomi politikasına ve Türk-İş gibi sendikal kurumlarına müdahale etme çabalarını terk etmemiştir. 1974'de Ecevit Hükümeti'nin ABD'nin karşı çıkmasına rağmen haşhaş ekimi yasağını kaldırması ve Kıbrıs'a müdahalesi, ABD tarafından ambargo ile cezalandırılmış; 1975'te ise Türkiye'deki Amerikan üs ve tesislerinin kapatılması ile ABD, Türkiye'de iç savaş kışkırtıcılığını hızla gündeme sokmuştur (Koç, 2009: 33-35).

ABD, anti-komünist kampanyalar başlatsa da ve Türkiye'deki bazı sendikaları yanına çekmek için maddi yardım sağlasa da, Sovyet Rusya ile ilişkiler 1970'lerin sonuna kadar sürmüştür; bu da sendikaların emperyalist politikalardan korunmasını ve gelişmesini sağlamıştır (Koç, 2009: 32).

Genel açıdan bakıldığında, 1960'larla birlikte hem siyasal alanda sendikacılık lehine gelişmelerin ortaya çıkmasından ötürü, hem de 1961 Anayasası'nda işçi hareketlerinin gelişmesine katkıda bulunan pek çok meselenin yasallık kazanması sebebiyle, bu dönemde Türkiye'de işçi sendikacılığı yeni bir ivme kazanmıştır. 1960'ta 432 olan taban sendika sayısı, 60'ların ortalarında 737'ye ve bu dönemin sonlarına doğru* 900'e kadar yükselmiştir (Mahiroğulları, 2005: 176). Sendikalı işçi sayısı ise, 1963'te yaklaşık 296 binken, 1968'de 1 milyonu geçmiş, 1970'lerin sonunda ise, yaklaşık 6 milyona ulaşmıştır (Koç, 2010a: 200, 262). Dönemin sendikalaşma modeli, bir önceki dönemde olduğu gibi, işyeri/işletme ve yerel/bölgesel düzeyde gerçekleşmiştir; örneğin 1968 yılı itibarıyla, 711 sendikanın, 130'u bölge sendikası, 556'sı ise belirli bir ilde kurulu yerel sendika olup, bu sendikaların 127'si işyeri sendikası, 16'sı federasyon, 7'si birlik ve 2'si konfederasyon olarak faaliyet göstermektedir. Önceki dönemde kurulmuş olan Türk-İş'in yanı sıra, 1960 sonrasında, Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK),

* 1978 yılına kadar sendika sayısı her yıl belli oranlarda artmıştır, fakat 1978'den sonra bir düşüş kaydedilmiştir; bununla birlikte, sendikalı işçi sayısı 1980'lere kadar sürekli bir yükselme göstermiştir. Bkz. Yıldırım Koç, Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi, 2010, ss. 262.

Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu (MİSK), Hür İşçi Sendikaları Federasyonu (Hür-İş), Türkiye Milliyetçi, Adaletçi, Emekçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Türk Ülke-İş), Hak İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Hak-İş), Türkiye Sosyal Demokrat İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Sosyal Demokrat-İş) adlarıyla altı konfederasyon daha kurulmuştur (Mahiroğulları, 2005: 176-177). Bununla birlikte bu dönemde bazı rakamların şişirilmiş rakamlar olduğuna dair görüşler de bulunmaktadır; özellikle 1970'lerin sonlarında Çalışma Bakanlığı verilerine göre 6 milyona kadar ulaştığı görülen sendikalı işçi sayısı, aslında 1,5-1,6 milyon dolaylarındadır. Bakanlık rakamlarının gerçek rakamlardan bu kadar sapmasının sebebi, bu yıllarda birden fazla sendikaya üye olmanın olanaklı olmasıyla açıklanmaktadır (Koç, 2010a: 201).

Bu dönemde, bazı sebeplerden ötürü sendikalar arasında ayrılıklar başlamıştır. Sendikalar arasındaki ayrışma, 1965 yılında Türkiye İşçi Sendikaları Dayanışma Konseyi'nin oluşturulmasıyla somutlaşmıştır; konseyin yaptığı açıklamalardan biri, sendikalar arasındaki yol ayrımının sebeplerini ortaya koymuştur. Yapılan açıklamayla, Türk-İş, bazı meseleler üzerinden suçlanmıştır; bunlar, işçi kitlesini parçalamak, tepeden sendikalar oluşturmak, haklı grevlerin karşısında tavır almak, Kozlu'da* işçilerin kurşunlanmasına seyirci kalmak, dış kaynaklardan nemalanmak ve Amerikan hükümetinin kurmuş olduğu kuruluştan kaynak almak gibi meselelerdir (Koç, 2010a: 210-212).

Bu meseleler yanında, Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası'nda 1966 yılında 83 gün süren greve destek vermeyen Türk-İş, destek veren ve Türk-İş'in görüş ve kararlarına aykırı davranan sendikaların durumu incelenmiş ve sonuçta Kristal-İş, Petrol-İş Sendikaları 15 ay, Lastik-İş, Maden-İş ve Basın-İş'in daha kısa sürelerle geçici olarak konfederasyondan ihraç edilmesi görüş ayrılıklarını daha fazla ortaya çıkarmıştır. İhraç edilen bu sendikalar, 1966 yılında Sendikalar Dayanışma Konseyi (SADA)'ni meydana getirmiş; öteden beri Türk-İş'in politik tutumunu benimsemeyen bu sendikaların yöneticileri, işçinin politik bir güç haline gelmesi inancı etrafında birleşmişlerdir (Ağralı, 1967: 210). SADA'nın kurulmasının ardından, 13 Şubat 1967 tarihinde, Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK), Türkiye Maden-İş, Lastik-İş, Basın-İş, Türkiye Gıda-İş ve Türk Maden-İş sendikaları tarafından kurulmuştur. Türk-İş ile ipleri tamamen kopararak yeni bir

* 1965 yılında Ereğli Kömür İşletmesi Kozlu Bölgesindeki işçiler büyük bir eylem başlatmıştır; bu eylem iki işçinin kurşunlanarak öldürülmesiyle sonuçlanmıştır. Bkz. Kemal Sülker, Yüz Soruda Türkiye'de İşçi Hareketleri, 1968, ss. 104.

konfederasyon kuran bu sendikaların en önemli dayanaklarından biri de, Türk-İş'in partiler üstü politikasıdır; işçinin siyasette etkin bir şekilde yer almasını isteyen sendikalar, Türk-İş'in dengeli ve uzlaşmacı yaklaşımını her platformda eleştirmişlerdir (Mahiroğulları, 2005: 190). Sedat Ağralı (1967: 203), bu noktada, Türk-İş'in Ana Tüzüğü'nün “Temel Amaçlar ve İlkeler” ile ilgili 3. maddesinin 2. bendini işaret etmektedir:

“Türk-İş, İcra ve Yönetim Kurulu ile Türk-İş'e bağlı teşekküllerin yetkili birer temsilcilerinin iştirakiyle meydana gelecek kurulun ortak kararı olmadıkça, siyasi partilere ve onlara bağlı teşekküllere karşı mutlak bağımsızlığını korumayı ve partilerüstü bir politika gütmeyi amaç bilir.”

Ağralı (1967: 203), oybirliği ile kabul eden bu hükmün, siyasi partilere angaje olmanın ve seçim dönemlerinde siyasetin içinde bulunmanın işçi hareketine negatif yönde etki edeceği kanaatinden ileri geldiğini belirtir; hangi siyasi teşekkül söz konusu olursa olsun, Türk-İş'in bünyesine siyasi gaye sokulmaması, bu dönemde Türk-İş'in temel ilkelerinden biri haline gelmiştir.

Tüm bu sebepler yanında, DİSK'in kuruluşunda TİP'in de önemli bir rolü olmuştur. TİP'in kuruluşunda yer alan Basın-İş, Türkiye Maden-İş ve Lastik-İş'in genel başkanları İbrahim Güzelce, Kemal Türkler ve Rıza Kuas, aynı zamanda DİSK'i de kuran sendikacılarıdır. DİSK'in kurulmasının önemi oldukça büyüktür; çünkü Türk-İş'in benimsemiş olduğu partilerüstü politika ile mesleki ve ekonomik sendikacılık anlayışı karşısında, artık doktriner sendikacılık anlayışı da hayata geçmiştir (Mahiroğulları, 2005: 218).

İbrahim Güzelce'nin çeşitli dergilerde yayımlanan yazılarında da, Türk-İş'in partilerüstü politika izleyerek, “emekçi sınıfın politik gücü”nden yararlanmak istememesini ve bunun sonucunda ülke yönetiminin azınlıkta bulunan bir sınıfa bırakmasını eleştirmiştir. DİSK'in benimsediği sendikacılık anlayışı, sınıf mücadelesini bir araç olarak kabul ederek, “toplu iş sözleşmeleri ile işçilere 3-5 kuruş zam elde etmek”ten öte bir anlam taşıyan “sınıf sendikacılığı” anlayışıdır; bu da işçi sınıfı mücadelesinin bir bütün olarak, yani ekonomik, politik ve ideolojik bir bütünlük içinde ele alınması anlamına gelmektedir. DİSK, kuruluşu olan 1967'den 1980'e kadar geçen dönemde, hem amaçlarını gerçekleştirmek hem de sendikal alanda etkin olabilmek için üç yönlü bir mücadele içine girmiştir; bunlardan ilki, kapitalist ekonomi ve işverenlere karşı; ikincisi, rakip olarak gördüğü Türk-İş'e karşı; üçüncüsü ise, MC Hükümeti'ne karşı olmuştur (Mahiroğulları, 2005: 191-193).

DİSK, 12 Eylül Askeri Darbesi ile kapatılmasına kadar aralıksız faaliyet göstermiş, 22 Temmuz 1980'de evinin önünde vurularak öldürülen Kemal Türkler ise 1977'deki 6. Genel Kurul'a kadar genel başkanlık yapmıştır. 1971 Muhtırası'ndan sonra TİP'in kapatılmasıyla DİSK, özellikle 1975'ten sonra Türkiye Komünist Partisi'ne yakınlaşmıştır; hatta Disk'in en önemli sendikası Maden-İş'in 21. Genel Kurulu'nda TKP'den pek çok kişi yönetime katılmıştır. 1977'de yapılan 6. Kongrede genel başkanlığa seçilen Abdullah Baştürk, DİSK'in yeni bir döneme girmesine sebep olmuştur; bu yeni dönem, sınıf sendikacılığı anlayışının çatışmacı/uzlaşmaz yönlerinin törpülenmesine yöneliktir; fakat bu yeni dönem uzun sürmemiş, 12 Eylül 1980 Askeri Müdahalesi'nin ardından MGK'nın 7 nolu bildiriyle DİSK ve bağlı sendikaların faaliyetleri durdurulmuştur (Mahiroğulları, 2005: 198-199).

1960-1980 arası dönemin kurulan diğer konfederasyonlarından biri olan MİSK, 23 Haziran 1970'te Milli-İş adıyla kurulmuştur; DİSK'in benimsemiş olduğu “sınıf sendikacılığı”na karşı, MİSK de “milliyetçi sendikacılığı” anlayışını hayata geçirmek amacıyla örgütlenmiştir; savunduğu sendikacılık anlayışı MHP'nin “Dokuz Işık Doktrini” etrafında şekillenmiştir. 1971 yılında MİSK'e bağlı sendikaların üye sayısı 4.766 olarak bildirilmiştir; konfederasyonun genel başkanlığını, 1980'deki istifasına kadar Ömer Faruk Akıncı yapmıştır (Mahiroğulları, 2005: 200, 204). Dokuz Işık Doktrini'nin yanı sıra MİSK'in savunduğu sendikacılık anlayışı, Mussolini'nin faşist yönetiminde uygulanan tek ve mecburi sendikacılık anlayışına dayanmaktadır. MİSK'in üye sayısındaki artış, MHP'nin 1975-1976'daki MC Koalisyonu'nun içinde yer almasından sonra gerçekleşmiştir. 12 Eylül 1980'de faaliyetlerinin durdurulmasından önce MİSK'in üye sayısı 22 bine ulaşmıştır (Koç, 2005: 257).

MİSK gibi sağ görüşe yakın sendikalardan biri de, 22 Ekim 1976'da Ankara'da Milli Selamet Partisi'nin öncülüğünde kurulan Hak-İş'tir. Konfederasyonun tüzüğüne göre temel amaç, “...manevi değerlere bağlı, hak ve hukuk kaidelerine uymayı temin, işçi-işveren kardeşliğini kurmak suretiyle iş barışının tesisi, mevcut nüfusun kardeşliğine dayalı yeniden Büyük Türkiye'yi kurmak, adil ücret sistemini getirip alın terini değerlendirmek, süratli sanayileşme çabalarıyla işyeri ortaklığına imkan sağlamak için her türlü gayreti sarf etmek ...” şeklinde açıklanmıştır. Tüzükte, belirlenen amaca paralel biçimde ilkeler benimsenmiştir (Mahiroğulları, 2005: 204-205). Sonuçta, görüldüğü üzere Hak-İş de, ekonomik ve siyasal sistemin işçi lehine geliştirilmesi gibi meseleler yerine, sistemle

uyumlu çalışmayı amaç edinmiştir; geldiği siyasal geleneğe paralel olarak, 1977 yılında konfederasyonun genel sekreterinin yaptığı açıklamayla, “... komünizm, sosyalizm, kapitalizm gibi kökü Türk milletine ait olmayan yabancı ve yıkıcı akımların karşısında İslam'ın yaşayış çemberi içinde yeni bir sendikacılık anlayışı”nı temel ilke olarak belirlemiştir (Mahiroğulları, 2005: 206).

Bu örgütlenmelerle birlikte, özellikle 1970'lerin ikinci yarısında, başka konfederasyonlar da kurulmuştur; bunlardan biri 23 Temmuz 1976'da 15 sendikanın girişimiyle kurulan Türk Ülke-İş'tir. 1979 yılında Çalışma Bakanlığı'na gönderdiği yazıda 355 bin üyeye sahip olduğunu belirten konfederasyonun, Yıldırım Koç'a (2010a: 258) göre, aslında hiç üyesi bulunmamaktadır; bununla birlikte konfederasyonun yolsuzluk yaptığı iddia edilmiş fakat kanıtlanamamıştır. Konfederasyonun, diğer işçi örgütleri gibi, 12 Eylül Askeri Darbesi ertesinde faaliyetine son verilmiştir. Diğer konfederasyonlar, 1977 yılında kurulan Türkiye Toplumcu İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Toplum-İş) ve 1978 yılında Sosyal Demokrat-İş'tir.

1960 ve 1980 yılları arasındaki en önemli işçi eylemi, Türkiye'de işçi hareketlerinin kilometre taşı olarak görülen (Mahiroğulları, 2005: 229) ve 1960'ların en önemli işçi eylemlerinden biri olan Kavel Direnişi'dir; henüz Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunları çıkmadan önce, İstanbul'da Kavel Kablo Fabrikası'nda gerçekleşmiştir; 220 işçi, yılbaşı ikramiyelerinin verilmemesi ve çeşitli hak ve menfaatlerinin işveren tarafından tanınmadığı gerekçesi ile işbaşı yapmamıştır. İşveren direnişin grev olduğunu, işçiler ise lokavt olduğunu iddia etmişlerdir; işveren, işçilerin mülkiyetine tecavüz ettiğini ve işçilerin işyerinde huzursuzluk yarattığını ihbar etmiştir. 13 Şubat 1963'te, polisle işçiler ilk kez karşı karşıya gelmişlerdir; sonuçta, çok sayıda işçinin yaralandığı Kavel Direnişi, 35 günün sonunda tarafların anlaşmasıyla sona ermiştir (Ağralı, 1967: 114-115).

Dönemin en önemli işçi eylemlerinden biri de, basında “ayaklanma” olarak haber yapılan ve dönemin ölümle sonuçlanan ilk işçi direnişi olan Kozlu Olaylarıdır. Kozlu'da maden ocaklarından çalışan yaklaşık altı bin işçi, ücretlere zam yapılmaması sebebiyle 10 Mart 1965'te iş bırakmış ve direnişe geçmişlerdir; ardından Zonguldak Valisi, yanında yüz kadar jandarmayla eylem alanına gelmiş fakat işçilerin kurduğu barikat nedeniyle içeri girememiştir. Sonrasında, jandarma tekrar eylem alanına gelmiş ve işçilerin direnişi karşısında havaya açtığı ateş sonucunda 2 işçi ölmüş, onlarcası yaralanmıştır. Yaşanan bu olaylar sonrasında, yöreye gelen bakanlar ile yapılan görüşmelerle anlaşma sağlanmış ve

işbaşı yapılmıştır (Mahiroğulları, 2005: 226-227).

Kendi dönemi içinde yeni özellikler ortaya koyan eylemlerden biri de, Derby Lastik Fabrikası'nın “işgali”dir. Türkiye'de işçi hareketleri tarihinde ilk olarak bir fabrika işgal edilmiştir ve ayrıca “Bu savaşı elbirliğiyle kazanacağız” sloganları atan üniversite öğrencileri de ilk kez bir işçi eylemine destek vermişlerdir. İşgal, Türk-İş'e bağlı Kauçuk-İş Sendikasıyla fabrikanın 4 Temmuz 1968'de toplu iş sözleşmesi yapmasına tepki olarak, DİSK'e bağlı Lastik-İş Sendikası'na üye 1000 kadar işçi tarafından tertiplenmiştir. (Mahiroğulları, 2005: 227).

1961 Anayasası'nın kabulü, 1963'te Sendikalar Kanunu'nun getirdiği haklarla ortaya çıkan özgürlükçü ortam ve bu ortam içinde DİSK gibi, kurulan yeni konfederasyonlar, Türkiye'de işçi hareketlerine yeni boyutlar kazandırmıştır. Yukarıda bahsedilen işçi eylemleri gibi, başka diğer fabrika işgalleri, grevler, eylemler gerçekleşmiş ve bu eylemler, sadece işçilerin değil, üniversiteli gençlerin de katılımıyla daha büyük bir toplumsal alana yayılmıştır. Ekonomik sebeplerle gerçekleşen eylemlerin yanında, büyük ölçüde TİP ve diğer sosyalist gruplar tarafından ve ayrıca bir ölçüde de CHP tarafından desteklenen ve DİSK'in düzenlediği, yasal süreçlere ve siyasal kararlara etki eden eylemler de gerçekleşmiştir. Gıslaved Lastik Fabrikası'nda, Adana'da Bossa Dokuma Fabrikası'nda, Tariş'e bağlı işletmelerde, Şişli'deki Ekmek Fabrikası'nda ve bazı kamu işletmelerinde gerçekleşen çok sayıda eylemin yanı sıra, özellikle 1968-1970 arası dönemde ortaya çıkan örgütler arası rekabet de işçi sınıfı mücadelesinin sertleşmesine ve hareketlenmesine sebep olmuştur. Bu hareketlenmenin zirvesi ise, 15-16 Haziran olaylarıdır (Koç, 2010a: 233).

Siyasi literatüre 15-16 Haziran Olayları olarak geçen süreç ise, AP, CHP ve TİP'li milletvekillerinin ve Hükümet'in ayrı ayrı hazırladığı 274 sayılı kanunda yapılacak değişikliğe dair tasarıların, Mart 1970'de Meclis Başkanlığı'na sunulmasıyla başlamıştır; siyasi krizi fitilleyen olay ise, TİP'in sunduğu tasarının dışarıda bırakılması ve diğer tasarıların komisyonda birleştirildikten sonra, Meclis Genel Kurulu'na gönderilmesidir. DİSK Yönetim Kurulu, bu sürecin ve hazırlanan değişiklik tasarısının DİSK'i bertaraf etmek üzere planlandığı görüşünü savunmuş ve tasarıya karşı protesto eylemleri gündeme gelmiştir; sonuçta, “Anayasal Direniş Komiteleri” oluşturulmuştur. DİSK tarafından yapılan toplantılar doğrultusunda ilk eylem, 15 Haziran günü, yoğun olarak İstanbul'da ve İzmit'te, çoğunluğu özel sektöre ait olan ve DİSK'in örgütlü olduğu işyerlerinde başlamış, işyerlerinden ayrılan yaklaşık 70 bin işçi yürüyüşe geçmiştir. Eylem 16 Haziran'da da

sürmüş, işçilerle polis arasında şiddetli çatışmalar yaşanmıştır. Yaklaşık 200 kişinin yaralanması üzerine, olaylar daha da büyümüştür; yaklaşık 100 bin işçinin katıldığı 16 Haziran'daki eylemlerin sonucunda, beş kişi hayatını kaybetmiş, DİSK Genel Başkanı Kemal Türkler ve Genel Sekreter Kemal Sülker'in de aralarında bulunduğu 21 DİSK yöneticisi gözaltına alınmış ve yaklaşık 4 bin kadar işçinin işine son verilmiştir (Mahiroğulları, 2005: 228-231). 15-16 Haziran Olayları, Türkiye'de işçi hareketleri içinde dönüm noktalarından biri olarak değerlendirilmektedir; 100 bin civarında işçinin katıldığı ilk siyasal eylem olarak tarihe geçmiştir. Ekonomik amaçlardan öte, TBMM'de görüşülen tasarıya karşı bir tepki olarak doğmuş ve sendikaların kapatılmasına yönelik olarak ortaya çıkan tehdidin önü kesilmek istenmiştir; başka deyişle, bu eylemle işçiler, sınıf bilinci ve kimliğiyle hareket etmişlerdir. Eylem sonucunda, 275 sayılı Grev ve Lokavt Kanunu'nun değiştirecek tasarı Meclis gündemine gelememiştir. Buna karşın, 29 Temmuz 1979 günü 1317 sayılı yasa kabul edilerek 274 sayılı Sendikalar Kanunu'ndaki bazı maddeler değişmiştir; fakat siyasal partiler zemininde mücadele sürmüş ve TİP'in başvurusuyla, yasa değişikliği Anayasa Mahkemesi kararıyla 1972 yılında iptal edilmiştir (Koç, 2010a: 233-235).

Diğer bir siyasal nitelikli işçi eylemi de, 16 Eylül 1976 tarihinde DİSK'in başlattığı ve genel grev niteliği taşıyan Devlet Güvenlik Mahkemeleri (DGM)'nin yeniden kurulmasını engelleme amacı taşıyan geniş katılımlı eylemdir. DİSK'e göre, DGM'ler yargı bağımsızlığına aykırı, anti-demokratik kuruluşlardır; hak ve özgürlükleri kısıtlayan bir yapıya sahip olan DGM'ler, bu görüşe göre, işçi sınıfını etkisiz hale getirebilmek amacıyla kurulmuşlardır. 1973 yılında kurulan DGM'lerin kuruluş yasası, 1975'te Anayasa Mahkemesi'nce iptal edilmiş; hükümet ise, artan toplumsal olaylar karşısında söz konusu mahkemelere yeniden işlerlik kazandırabilmek adına çalışmalara başlamıştır. DİSK, yeniden başlatılan bu çalışmalarla, DGM'leri yeniden canlandırma çabaları son buluncaya kadar “genel yas” ilan etmiştir. Eylemler, her öğleden sonra işçilerin katıldığı matem yürüyüşüyle gerçekleşmiş ve sonuçta üretim büyük oranda durmuştur. DGM direnişi, Türkiye işçi hareketleri tarihine genel grev nitelikli ve en kısa sürede somut sonuç alınan eylemlerden biri olarak geçmiştir; zira, 19 Eylül'e kadar süren direniş sonucunda, 11 Ekim 1976'da DGM'ler kaldırılmıştır (Mahiroğulları, 2005: 243).

Genel açıdan bakıldığında, 1960 ve 1980 yılları arasındaki dönem, işçi sınıfı açısından, kendinden önceki ve sonraki dönemlere kıyasla oldukça hareketlidir. Ekonomik

gerekçeli eylemlerin yanı sıra siyasal nitelikler taşıyan ve işçi sınıfının kamuoyu gücünü ortaya koyduğu bir dizi eylem gerçekleşmiştir; bu yönüyle, bu yirmi yıllık dönemde, işçi sınıfının siyasal alanı da genişlemiştir. 1971 ile 1974 yılları arasında bir durgunluk dönemi yaşansa da, 1974 sonrası dönemde işçi eylemleri yeniden çoğalmış, çeşitlenmiş, zenginleşmiş ve belki de en önemlisi siyasallaşmıştır; bu da işçiler arasında örgütlenmenin de önemini ve gücünü aynı oranda artırmıştır (Koç, 2010a: 237).

Yıldırım Koç (2010a: 243), 1970'li yılların son dönemini değerlendirirken, özellikle bu yıllarda dünyada cereyan eden soğuk savaş ikliminin Türkiye'yi de etkisi altına aldığını belirtmektedir; bu konjonktür içinde “sağ” ve “sol” görüşler etrafında ortaya çıkan saflaşmanın yanlış olduğunu belirten Koç, bu dönemin eylemlerinin bu saflaşma etrafında gerçekleştiğini belirtmektedir. Sonuçta, sınıf aidiyetlerinin ikinci plana itildiği bu dönem içinde, siyasal görüş ve inanç kimlikleri ön plana çıkmıştır; bu doğrultuda, işçi hareketleri için çok önemli bir mesele olan sınıf bilincinin ve sınıf dayanışmasının gelişmesi noktasında duraklama yaşanmıştır.

1.3.2.2. 1980-2010 Yılları Arasında İşçi Hareketleri

Genel açıdan bakıldığında, Türkiye’de 1980 sonrası dönemdeki oluşumlar zaman içerisinde giderek süreklilik kazanmış ve kemikleşmiştir. İhracata yönelik ekonomi politikalarıyla dünya ekonomisine belirli bir tarzda eklemlenmeye çalışan Türkiye, dünya ekonomisindeki gelişmelere daha duyarlı hale gelmiş; ülkenin iktisadi performansının düşüklüğü de bu duyarlılığı artırmış; sonuçta Uluslararası Para Fonu (International Monetary Fund, IMF) ve Dünya Bankası (World Bank) gibi uluslararası kuruluşların önerdiği yapısal uyum ve istikrar tedbirleri Türkiye için neredeyse süreklilik kazanmıştır. Bu oluşumlar emek alanı üzerinde sınırlandırıcı etkiler ortaya koyarken; sendikal örgütlenme, bu örgütlerin gücü ve gerçek ücret düzeyleri üzerinde de yansımalarını bulmuştur (Makal, 2003: 13).

Türk sendikacılığı, hem iç hem de dış faktörlerin etkisi ile 1980 sonrası yeni bir döneme girmiştir; pek çok araştırmacı için bu dönem, “değişen koşullar dönemi” olarak tanımlanmıştır. 24 Ocak Kararları ile ekonomi politikalarında yapılan köklü değişikliklerle, serbest piyasa ekonomisi sistemiyle neoliberalizme işlerlik kazandırılmış; özelleştirmeler artmıştır. Böylece devlet, gerek işveren gerekse düzenleyici olarak, gelirin dağılımında ücretliler lehine oynadığı rolden ve korumacı politikalarından kademeli olarak çekilmeye

başlamıştır. Ekonomide yaşanan değişikliklerin yanında 12 Eylül askeri darbesiyle de demokratik yönetime ara verilmiş; 3 yıl süreyle ülkeyi, büyük çoğunluğu askerlerden oluşan iktidar yönetmiştir; darbe sonrası kabul edilen ve darbe anayasası olarak adlandırılan 1982 Anayasası da sendikacılığa büyük darbe indirmiştir. Askeri müdahale sonrası yeniden yapılanma kapsamında, dönemin toplu iş sözleşmelerinin yenilenmesi, sendikalar devre dışı bırakılarak Yüksek Hakem Kurulu'na verilmiştir (Mahiroğulları, 2005: 289).

1.3.2.2.1. Ekonomik ve Siyasal Durum

1970'ler ve 1980'ler, Dünya tarihi açısından önemli dönüm noktalarının yaşandığı tarihleri işaret eder. Günümüzün yaşanan pek çok gelişmesinin ayrıntılı ve derinlemesine ele alınabilmesi için bu dönemde yaşanan değişimlerin analiz edilmesi önemlidir. Eleştirel ekonomi politik alanında çalışan pek çok bilim insanı için de, çalışmaların analizini doğru yapabilmek ve önemli bulgular elde etmek için, bu dönemlerin neo-liberal politikaları çerçevesinde, ekonomik alanda yapılan köklü değişimleri incelemek, üst yapıdaki değişimlerin de anlaşılabilmesi için gereklidir.

1970'lerden sonra, haberleşme ve ulaşım alanında yaşanan değişimlerle artık sermaye sahipleri ürettiklerini daha geniş coğrafyalara yayma imkanı bulmuşlardır. Özellikle ABD'nin ideoloji ihracı, gelişmekte olan/az gelişmiş ülkelerin siyasetten kültürel alanına kadar üst yapılarını yeniden biçimlendirmiştir. Siyasal alanda söz konusu ülkelerin iç meselelerini kontrol altına almak, değişimi daha da hızlandırmıştır. Enformasyon alanındaki teknolojik gelişmeyle birlikte, gelişmekte olan/az gelişmiş ülkeler, enformasyon sahasındaki oligopolleşmenin karşısında, merkez ülkelere gitgide bağımlı hale gelmiştir (Schiller, 2005).

Küreselleşme, özellikle 1980'lerden itibaren en çok tartışılan kavramlardan biri olmuştur, fakat kökenlerinin emperyalizme kadar gittiğine dair görüşler de bulunmaktadır. Karl Marks ve Engels (2010: 50-52), birlikte kaleme aldıkları Komünist Parti Manifestosu'nda Amerika'nın keşfinin, Ümit Burnu'nun dolaşılmasının burjuvaziye yepyeni kapılar açtığını söylerler. Böylece, Doğu Hindistan ve Çin pazarlarının açılmasıyla, Amerika'nın sömürgeleşmesiyle ve sömürgelerle yapılan ticaret sonucu değişim araçlarının çeşitlenmesiyle, ticaret, denizcilik ve sanayiye çok büyük bir itici güç sağlanmıştır. Marks ve Engels, bu gelişmelerle insanoğlunun kişisel değerinin yerine

değişim değerinin geçtiğini ve geri alınmaz özgürlüğün yerine de “vicdansız özgürlüğün” yani Serbest Ticaretin geçtiğini belirtmektedirler. Marks ve Engels (2010: 53-54), bu gelişmeyi şöyle açıklarlar:

“Burjuvazi, dünya pazarını sömürerek bütün ülkelerdeki üretim ve tüketimi kozmopolit bir niteliğe büründürmüş; sanayinin üstünde durduğu ulusal zemini ayaklarının altından çekip alarak gericileri derin bir yasa boğmuştur. Eskiden kurulmuş olan tüm ulusal sanayiler ya yıkıldı gitti ya da her geçen gün yıkılıp gidiyor. Bunların yerini, kurulmaları tüm uygar uluslar için bir ölüm kalım sorunu olup çıkan yeni sanayiler; artık yerli hammaddeleri değil de, en uzak yerlerden sağlanan hammaddeleri işleyen sanayiler; ürünleri yalnızca üretilen ülkede değil, aynı zamanda dünyanın dört bir yanında tüketilen sanayiler almaktadır. Ülke içinde üretilen ürünlerin karşıladığı eski gereksinimlerin yerini de uzak diyar ve ülkelerin ürünlerini gerektiren yeni gereksinimlerin aldığı görülmektedir. Eski yerel ve ulusal içe kapanıklık ve kendi kendine yeterliliğin yerini çok yönlü ilişkiler ve ülkelerin evrensel karşılıklı bağımlılığı almış bulunmaktadır. Üstelik yalnızca maddi üretimde değil, düşünsel üretimde de.”

Anthony Giddens (1998: 28-29), küreselleşme kavramı üzerinde iki temel görüş olduğunu belirtir; bunlardan ilkinde göre küreselleşme, neo-liberal politikalar tarafından icat edilmiş bir mittir ya da köklü bir eğilimin devamıdır. Giddens, bu yaklaşımın eski tarz sosyal demokrasiyi korumaya dönük olarak anlaşıldığını belirtmektedir. İkinci yaklaşımın ise sınırsız bir dünyaya vurgu yaptığını; bu çerçevede, sınırların ortadan kalkmasıyla ulus-devletlerin de sadece birer “kurgu”(fiction) olduğunu ve politikacıların da güçlerini kaybettiğini işaret etmektedir. Giddens (1998: 31-33), küreselleşmenin ekonomik bir mesele olduğu kadar, aynı zamanda zaman ve mekanları da dönüştürme ile ilgili olduğunu belirtir. Dünyanın herhangi bir yerinde, çok uzak mekanlarda olan herhangi bir olay, ekonomik olsun ya da olmasın, kişilerin hayatını doğrudan hiç olmadığı kadar etkilemektedir. Giddens'a göre, küreselleşmenin bir diğer tarafı da iletişim devrimi ve hızla yayılan enformasyon teknolojisindeki gelişmelerdir. Elektronik iletişim, fakir bölgeler de dahil tüm yerel kurumları ve gündelik hayatı etkilemektedir. Televizyon, elektronik iletişimdeki en önemli gelişmelerden biridir. Sonuç olarak Giddens'a göre küreselleşme, hem ekonomik hem de politik alandaki etkilerinin yanı sıra, gündelik hayatta

da değişimlerin kaynaklarından birini oluşturmaktadır. Değişimlerin sebeplerinden biri olduğu kadar, aynı zamanda yeni ulus aşırı sistemleri ve güçleri de yaratmaktadır.

Giddens (aktaran Bulut, 2009: 80), küreselleşmeyle birlikte “bireylerin, grupların ve ulusların birbirlerine bağımlı hale geldiği” olgusuna gönderme yaparak, ülkeler arasındaki sınırları aşan toplumsal, politik ve ekonomik bağların, her bir ülkede yaşayanların kaderini önemli ölçüde etkilemekte olduğuna ve dünya üzerinde hiçbir ülkedeki yaşamın artık diğerlerinden bütünüyle ayrılmış olamayacağını işaret etmektedir.

Samir Amin'e (2000: 3-4) göre ise, küreselleşmeyle birlikte iki yeni element söz konusu olmuştur; bunlardan biri, yeni dünya düzeninde, önceleri sınırları ulus-devlet tarafından çizilen sermaye birikiminin yeniden üretimi, nitelik değişimine uğramış; üretim ile siyasal ve toplumsal çerçeve arasındaki bağ zayıflamış; ve merkezi ulusal devlet aşınmaya başlamıştır. İkinci olarak da, merkez ülke-çevre ülke, sanayileşmiş bölge-sanayileşmemiş bölge karşıtlığı eski anlamını kaybederek, yeni boyutlarıyla ortaya çıkmıştır. Amin'e göre bu yeni çerçeve içinde tekelleşmiş alanlar ortaya çıkmış; bu da kutuplaşmanın yeni biçimlerini ortaya koymuştur. Ona göre bu tekelleşmiş alanlar, teknolojik alanda çağdaş merkezlerin yararlandığı tekeller, dünya çapında para akışını kontrol eden tekeller, doğal kaynakları kullanan tekeller, iletişim alanlarında faaliyet gösteren, siyasal yönlendirme bakımından yeni kanallar açan tekellerdir.

Neo-liberal politikalar, 1970'li yıllarda dünya sistemi olarak egemen hale gelmeye başlasa da asıl gelişme 1980'li yıllara denk gelmektedir. 1980'li yılların sonlarına doğru ve 1990'ların başında SSCB ve Doęu Bloęu'nda sosyalizmin çöküşü, bir sistemin çözümlenmesinden öte bir dönüşümü gerçekleştirmiştir. Bu dönem değerlendirilirken, soğuk savaş döneminin iki kutuplu dengesini sona erdiren bir dönüşüm sürecinin, “Yeni Dünya Düzeni” adı altında kendi dinamiklerini ortaya çıkardığı görüşü belirtilmektedir. 1989'da Berlin duvarının yıkılışı ve komünizmin çöküşü bu yenedünya düzenini, küreselleşme olgusu olarak bütün dünyaya tek sečenek olarak kabul ettirecektir. Bu değişim tüm dünyaya liberalizmin zaferi olarak tanımlanmıştır; ideolojik alanda gerçekleşen bu manipölasyon ile yeni dünya düzeni, -1960'ların başında Daniel Bell'in tanımladığı “ideolojilerin sonu tezi”nin yeni bir versiyonu olarak- Amerikan Dışışleri Bakanlığı Danışmanı Francis Fukuyama tarafından “tarihin sonu” olarak adlandırılmıştır. SSCB'nin çöküşü ve liberalizmin tüm dünyada egemenliğini ilan etmesini Francis Fukuyama, “Tarihin Sonu” teziyle formüle etmiştir. Fukuyama bu teziyle “Son yıllarda hükümet

sistemi olarak liberal demokrasinin meşruluğu üzerinde dünya çapında dikkate değer bir uzlaşmanın oluşmuş olduğunu ve aynı zamanda monarşi, faşizm ve son dönemde komünizm gibi rakip egemenlik biçimlerinin liberal demokrasiye yenik düştüğünün ortaya çıktığını” göstererek fikir yürütmeye devam etmiş ve liberal demokrasinin muhtemelen “insanlığın ideolojik evriminin son noktasını” ve “nihai hükümet biçimini” temsil ettiğini öne sürmüştür. Bu teze göre “liberal demokrasi, tarihin sonu” olarak betimlenmiştir (Demir, 2006: 92).

Batı'daki bu gelişmelerin kökeni, 1970’li yılların sonu ve 1980’li yılların başında ABD’de “muhafazakarların”, piyasa ekonomisini kamu müdahalelerinden ayırma eylemine dayanmaktadır. “Reaganomics”, ABD Başkanı Reagan dönemini tanımlayan ve daha serbestleşmiş bir dünya ekonomisi oluşturma amacına dönük politikalar demetini oluşturan bu yeni ekonominin ilk adı olmuştur. Bu akım Avrupa’ya İngiltere’de Başbakan Margaret Thatcher’ın politikaları yoluyla girmiştir (Demir, 2006: 93).

Yepyeni bir döneme girilirken toplumsal kesimler (emekçi kesimler ve iş dünyası) ile devlet arasında var olan uzlaşma 1980’li yılların başında yeni sağ ideoloji tarafından çökertilmiştir. Eski refah devletinin yerini ise Reaganizm/Thatcherizm olarak adlandırılan yeni bir model almıştır. Yeni projenin iki temel ayağı serbest piyasa ile küçük ama güçlü devleti yaratmaktır. Bu politikaların bir gereği olarak, devletin küçültülmesi, özelleştirme, pazarın koşulsuz egemenliği gibi söylemler ön plana çıkmıştır (İnaç ve Demiray, 2004: 164).

II. Dünya Savaşı’ndan sonra soğuk savaş döneminde ABD hegemonyasının tüm dünyada etkin hale gelmesiyle, Komünizmle yönetilen SSCB karşısında, diğer ülkeleri kendi sistemine dahil etmek isteyen ABD’nin elinde enformasyon teknolojileri çok önemli bir koz olarak kullanılmıştır. Bu dönemde hükümetle birlikte ordu da iletişim sahnesine çıkmış ve böylece güçlü bir ittifak oluşmuştur. İletişim politikalarının saptanmasında bu ittifak, yoğun bir şekilde çalışmıştır. Bu Amerikan iletişim sistemi ülke içinde ve dışında eğlence yoluyla gerçekleri saptırma görevini yerine getirmiş, yeni sisteme karşı çıkışları bastırılmış ve karmaşık hale getirmiştir (Geray, 2003: 58-59).

ABD, enformasyon üretiminde cömertçe harcama yaparak, aynı zamanda eğitim sektöründe sahip olduğu ağırlık nedeniyle bu bilginin doğrudan halka yayılmasında da yoğun çalışmıştır. ABD, kendi mesajlarını bizzat kendi basın kuruluşları yoluyla kamuya iletmekte; başka ülkelerin halklarına da kendi görüşlerini telkin etme ve onları kendi

görüşleri doğrultusunda ikna etme yolunda küresel bir aygıt olarak işlev görmektedir (Schiller, 2005: 57-58, 67).

ABD dışında diğer ülkelerde toplumsal değişimlerin önüne geçme ve denetim altına alma amacıyla kurulan Birleşik Devletler Enformasyon Bürosu (BDEB), hükümetin propaganda organı olarak nitelendirilmektedir. BDEB, başka ülkelerde yaşayan halkların davranış ve tutumlarını etkilemek suretiyle, Birleşik Devletleri'nin amaçlarına ulaşmasına yardım eden kuruluşlardan biri olmuştur. Yarısından fazlası Amerikan vatandaşı olmayan 10 bini aşkın personeliyle BDEB, 35 dilde pek çok radyo-TV yayını yaparak diğer ülkelere ulaşmıştır. Yapılan yayınlar deniz aşırı istasyonlar aracılığıyla tüm dünyaya ulaşmaktadır. Bu istasyonlardan bazıları Fas, Liberya, Tayland, Seylan, Yunanistan, Güney Vietnam gibi ülkelerde bulunmaktadır. Bu teşkilat, her ne kadar gizli bir örgütlenme olmasa da, yaptığı işlerin denetlenmesi mümkün olmamıştır (Schiller, 2005: 70-71).

Schiller (2005: 72-73), Amerikan hegemonyasının ulus aşırı çalıştığını ortaya koymak için çarpıcı bir örneğe başvurmuştur. 1971 yılında senatör Case, hem Doğu Avrupa'ya hem de SSCB'ye yayın yapan Özgürlük Radyosu ve Özgür Avrupa Radyosu'nun 20 yıl boyunca CIA tarafından desteklendiğini itiraf etmiştir. Bunun 20 yıl saklanması da, Amerika'nın savaş sonrası yayılma emellerine hizmet etmesi sebebiyledir. Schiller (2006: 253-254), CIA'nın ulus aşırı faaliyetlerine çok çarpıcı bir örnek daha verir. Buna göre, Şili'de sosyalist başkan Salvador Allende'ye karşı basın tarafından yürütülen propaganda için, ülkenin en büyük gazetelerinden El Mercurio'yu desteklemek için CIA 1.5 Milyon Dolar harcamıştır. Bu gazete, 11 Eylül 1973 askeri darbesi için ortamın hazırlanmasında önemli bir rol oynamıştır.

Tüm dünyada ortaya çıkan bu değişimler, özellikle 1975'ten itibaren Türkiye'yi de etkisi altına almıştır; siyasal görüş ayrılıklarının keskinleşmesiyle sokak çatışmaları çıkmış ve çok sayıda insan ölmüştür. Sonuçta, 12 Eylül 1980'de gerçekleşen askeri müdahale ile Türkiye de, diğer pek çok ülke gibi, yeni bir sürece girmiştir. Emre Kongar (2006: 206-207), 12 Eylül'ün tam baskıcı bir darbe olarak ortaya çıkmasında birçok sebep olduğunu belirtmektedir; dünyayla karşılaştırınca, Türkiye'de işçi ve sermaye sınıfının yeterince güçlenmemesi ve demokrasiyi benimsememesinin esas sebep olduğuna; buna ek olarak Türkiye'de sınıfsal ve siyasal yapının gerçek bir demokrasiyi üretecek ve besleyecek bir aşamaya henüz gelmediğini işaret etmektedir. İkinci sebep olarak ise, dış dünyayı işaret ederek, soğuk savaş döneminin hala devam etmekte olduğunu ve bunun 1980 darbesini

etkilediğini belirtmektedir. Ayrıca Kongar, Batı dünyasının, ABD'nin önderliğinde son derece katı bir 'anti-komünist' yaklaşım içinde olduğunu; sonuçta, komünizme karşı savaşta “ileri karakol” olan Türkiye'de sol açılımlı bir demokrasiye izin verilmesinin bu anlayış ekseninde mümkün olmadığını belirtmektedir. Bu temel sebepler dışında Kongar, dinci ve milliyetçi öğelerin, hem uluslararası hem de ulusal iktidarlar tarafından güçlendirildiğini ve beslendiğini ifade etmekte ve darbe ilan edilmeden önceki dönemde ülkede can güvenliğinin kalmamasını da son sebep olarak ileri sürmektedir.

Darbeden sonraki dönemde, IMF'nin Türkiye için öngördüğü ekonomik plan olan "24 Ocak Kararları" aynı istikrar ile kararların mimarı Turgut Özal'a emanet edilerek, NATO'ya ve Batı ülkelerine "uyumluluk" sinyalleri verilmiştir. Dış politikada bunlar yaşanırken, iç politikada 12 Eylül'ü yapanların uzun dönemli amaçlarının kendi anlayışlarına göre bir toplum yapısı kurmak olduğu görülmüştür. Bu nedenle, ülkeyi 12 Eylül öncesine getirdiğine inandıkları 1961 Anayasası ve ruhunu değiştirmeye karar vermişler, siyasi iktidarın hem parlamentoda hem de hükümette güçlü kılındığı bir yönetim için 1982 Anayasası yürürlüğe sokulmuştur. Genel açıdan bakıldığında, 1982 Anayasası ile temel hak ve özgürlükler kısıtlanmıştır; 1961 Anayasası ile getirilen mekanizmaların tümü "siyaset yasağı" ile sınırlandırılarak, ilgili örgüt, kuruluş ve kurumun üzerinde merkezi denetim arttırılmıştır. Böylece, örgütsel haklar karşısında devlet güçlü kılınmıştır (Kongar, 1999: 197-199).

Uğur Mumcu (1998: 232), 12 Eylül'ün sendikalar üzerinde ağır bir baskı yarattığını ve 12 Eylül'den sonraki dönemde Özal'ın da sendikalar üzerinde böyle bir planı olduğunu belirtmekte ve eklemektedir: "12 Eylül ile birlikte sendikaların kolları kanatları kırılmıştır. Eski etkinlikleri ve güçleri kalmamıştır. Siyaset ile uğraşmak işçiler için artık 'babayiğit harcı' olmuştur." Sadece işçi sınıfının ve sendikaların değil halkın da siyasete ilgisizleştiğini söyleyen Mumcu (1998: 162), bu ilgisizliğin nedenlerini, 12 Eylül öncesi yaşanan teröre, yaşam pahalılığına ve kurulan partilerin niteliklerine bağlamaktadır.

12 Eylül Askeri Müdahalesinin ardından, 21 Eylül'de asker ve sivillerden oluşan Bülent Ulusu Hükümeti kurulmuştur; yukarıda da değinildiği gibi, hükümet, ekonomi politikalara köklü değişiklikler getiren 24 Ocak 1980 İstikrar Programı'nı sürdürme niyetiyle, Turgut Özal'a kabinede ekonomiden sorumlu devlet bakanlığı görevini vermiştir. 24 Ocak kararları, neo-liberal bir çerçeve içine oturtulmuştur; devletin ekonomideki ağırlığının giderek azaltılması ve serbest piyasa ekonomisine geçilmesi hedeflenmiştir. Bu

yolla, uzun yıllardır sürdürülen ithal ikameci sanayileşme stratejileri terk edilmiş; ihracata ağırlık veren sanayileşme ve büyüme modeli benimsenmiştir (Mahiroğulları, 2005: 285).

Erol Mutlu (2005: 355), 1980'lerden bahsederken, toplumların yaşamlarında dönüm noktası olarak genel kabul gören miladi tarihler olduğunu, Türkiye için de 1980 yılının bu tarihlerden biri olduğunu belirtir ve “80 sonrasına ilişkin hakim anlatının kahramanı ise Turgut Özal'dır” der. Tevfik Çavdar (1996: 266), bu noktada, 12 Eylül darbesinin, 24 Ocak kararlarının doğal bir türevi olduğunu işaret etmekte ve darbenin, kapitalist düzeni yerleştirmek için yapılan bir eylem olduğunu belirtmektedir.

Zürcher (2011: 241-242) ise, yaklaşık 10 yıl boyunca yoğun biçimde sürdürülen neoliberal politikaların çerçevesinde, en fazla kazanç elde edenlerin aile holdingleri olduğuna dikkat çekmekte; kökenleri 1920'lere kadar uzanan Koç ve Eczacıbaşı grubu yanında, Çukurova grubu ve Özal'a yakınlığıyla bilinen Sabancı grubunun, bu dönemde çok büyük kazançlar elde ederek yükselmeye başladığını belirtmektedir. Zürcher'e göre, dönemin genel açıdan bir diğer özelliği ise, tüketimin çok hızlı biçimde artmasıdır; özellikle kredi ve taksitli alışveriş imkanlarının artmasıyla, orta kesimde servetleri azalan kişiler dahi alışveriş sevdasına düşmüştür. Bu da, tüketim önderliğinde ani büyümeye ve canlanmaya sebep olmuştur.

12 Eylül 1980 askeri müdahalesinden sonra 3 yıl süreyle yönetimi ele alan askeri cunta, Mayıs 1983'te siyasi parti kuruluşlarını serbest bırakmıştır; fakat AP, CHP, MHP ve MSP'nin genel başkanlarının, yönetim kurulu üyelerinin ve parlamenterlerin yeni oluşumlar içinde görev alması yasaklanmıştır. Bununla beraber, Milli Güvenlik Konseyi (MGK)'ni oluşturan beş general, yayınladıkları yeni bildirimlerle, kurulacak partilerin kurucularını veto etme hakkını da korumuşlardır. Darbe sonrası kurulan ilk parti, cuntanın da güvendiği isimlerden biri olan Orgeneral Turgut Sunalp'ın oluşturduğu Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) olmuştur. Kurulan ikinci parti ise, MGK'nın 32 yöneticisini veto ettiği ve CHP ile büyük benzerlik taşıyan Halkçı Parti'dir; diğer bir parti ise, kendisini “milliyetçi muhafazakar” olarak tanımlayan ve Turgut Özal'ın genel başkan seçildiği Anavatan Partisi (ANAP)'dir. Aynı dönem içinde kurulan Büyük Türkiye Partisi, MGK kararıyla kapatılmıştır; ardından, AP'nin misyonunu sürdürme amacıyla Doğru Yol Partisi (DYP) kurulmuştur. MSP'nin misyonunu sürdürme amacıyla kurulan Refah Partisi (RP) ve Erdal İnönü'nün genel başkan seçildiği ve kurucuları arasında sendikacıların da bulunduğu Sosyal Demokrasi Partisi (SODEP), dönemin diğer partileridir. Buna karşın, kurulan bu

partilerin çoğunluğu seçime katılmamışlardır; 1983 genel seçimlerine sadece Anavatan Partisi, Halkçı Parti ve Milliyetçi Demokrasi Partisi katılmıştır. Seçim sonucunda, % 42,9 oy oranıyla Anavatan Partisi birinci parti olmuştur; Turgut Özal'ın başbakanlığında yeni kabine kurulmuştur. Seçim sonrasındaki dönemde, SODEP ile Halkçı Parti birleşmiş; Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP) adını almıştır (Çavdar, 1996: 273-279).

1987 yılında yapılan Genel Seçimlere bu defa, yapılan referandum sonucu siyasi yasağı kalkan liderler de seçime katılmışlardır; ayrıca radikal ve dini öğelerin baskın olarak yer aldığı yeni siyasi partiler de bu dönemde kurulmuş, Türkiye'nin siyasi yelpazesi genişlemeye başlamıştır. Bununla beraber, 1987 seçimlerinde Turgut Özal liderliğindeki ANAP almış olduğu % 36,3 oy oranıyla salt çoğunluğu elde ederek, ikinci kez hükümetin başına geçmiştir. SHP % 24,8 oy oranıyla ikinci parti; DYP ise % 19,2 oy oranıyla üçüncü parti olmuştur. Ecevit'in Demokratik Sol Parti (DSP)'si gibi diğer tüm partiler % 10 barajının altında kalmışlardır (Zürcher, 2011: 409-411).

1990'ların hemen başlangıcında, dünyada pek çok önemli olay ardı ardına gerçekleşmiş, SSCB'nin ve Berlin Duvarı'nın yıkılışı, İran-İrak Savaşı ve Körfez Savaşı en başta gelenlerdir. Çift kutuplu dünyadan tek kutuplu dünyaya doğru gerçekleşen yönelişten, en çok etkilenen bölge Ortadoğu olmuştur; ve ortaya çıkan siyasi konjonktür sebebiyle, uzun vadede Türkiye'de de yeni oluşumlar ve yaklaşımlar gözlenmiştir. 1970'lerin ortalarından itibaren etkisi her geçen yıl hissedilen küreselleşme, 1990'lı yılların en çok kullanılan kavramlarından biri olmaya devam etmiştir; bu dönemlerde, siyasetçilerden medya yorumcularına kadar herkes, küreselleşmeyi yadsınamaz bir gerçek olarak kabul etmişlerdir (Çavdar, 1996: 297). Tefvik Çavdar (1996: 298) küreselleşmeyi bazı olguların bir araya gelmesi ile tanımlamaktadır:

“Hızla gelişen kitle iletişim araçları, dünya ticaretinin ve finans sisteminin uluslararası bağlanması, kısaca ulusal ekonomilerin uluslararasılaşması, ortak bir dünya kültürünün yaratılması ve sosyalist blokun çökmesi sonucunda sınırların etkisizleşmesi, bir anlamda ulus devletlerinin güçlerini yitirmesi sonucunda tek bir dünya gerçeğinin ortaya çıkması.”

Sosyalist blokun çöküşü ile tek odaklı dünyanın basit gerçeği olan “Pax-Americana”*, küreselleşmeyi kendi yaklaşımı çerçevesinde tüm dünyaya dayatmaya

*Sosyalist bloğun çöküşünden önce, NATO ve Varşova Paktları, dünyada bir denge sağlamakta; ve her iki tarafın elinde bulunan nükleer kıyamet silahlarının varlığı bu dengenin uzun yıllar korunmasını sağlamıştır. Fakat sosyalist bloğun çökmesi üzerine, tek odaklı dünyanın getirdiği olumsuzluklar gündeme gelmiştir. Tek

başlamıştır. Örneğin finans sistemi, bütünüyle gelişmiş ülkelerin finans kapitalinin yönetimine girmiş; özellikle New York, Tokyo ve Londra borsaları, sistemin belirleyicisi haline gelmişlerdir. Gelişmiş ülkelerin para birimleri, ulusal para birimlerinin önüne geçmiş; böylece bağımsız bir ekonomiden söz etme olanağı ortadan kalkmaya başlamıştır. Yeni finans sisteminin, gelişmekte olan ülkelere aktarımı da Dünya Bankası ve IMF aracılığıyla gerçekleşmiştir. Aynı dönemler içinde dünya siyaseti ve ekonomik sistemi içinde “sosyal devlet” de önemini gitgide yitirmeye başlamıştır; özellikle 1970'lerin ortalarından itibaren Keynesyen ekonominin terk edilmesiyle sosyal devlet kavramı, yerini 1990'larda “yeni sağ” söylemlere bırakmıştır; hatta Türkiye'de sağ partiler, 1982 Anayasası'ndan sosyal devlet kavramının çıkarılmasına yönelik bazı talepler de bulunmuşlardır; Anayasa'dan kavram çıkarılmasa da, özellikle Özal-Çiller Hükümetleri döneminde, sosyal devlet anlayışı icraatlar ekseninde terk edilmiştir; sağlıktan eğitime tüm kurumları özelleştirme ve metalaştırma yönünde çaba sarf etmişlerdir. Sonuçta, gelişmiş ülkeler de dahil tüm ülkelerde, sosyal güvenceden yoksun yoksul yığınlar, buna karşılık yüksek nitelikli sağlık, eğitim, vb. kurumlardan yararlanan küçük bir azınlık ortaya çıkmıştır; yoksulluk, hızla bütün dünyada yaygınlaşmaya başlamıştır. Yaşam standartlarının hızla düşmesiyle, sağlık, eğitim, kültür, beslenme, vb. yaşama koşullarında ulusal ve toplum katmanları arasında uçurumlar ortaya çıkmıştır. Bu yeni ekonomik sistemin ortaya koyduğu düzenin, garantisini de bu dönemler de yoğun şekilde tüm dünyada ortaya çıkan “devlet terörü” oluşturmuştur; bunun yanında, özgür düşüncüyü belirli kalıplar içine hapsedmeye çalışan “medya terörü” sistemin yeni kurtarıcısı olarak yerini sağlamlaştırmıştır. Bireyi yüceltme adına birey yok edilmiş; düzeni sağlayan yapay kahramanlar ortaya çıkmıştır (Çavdar, 1996: 295-300).

1980'lerden itibaren Türkiye'nin ekonomi politiği olarak belirlenen neoliberal politikalar ekseninde, özelleştirme, yoğunlaşma ve küresel ekonomiye ayak uydurma yolunda ilerleyen bir politika benimsenmiştir. Benimsenen bu politikalarla dış borç her geçen yıl katlanarak artmıştır; örneğin 1980'de 13 milyar dolar civarında olan dış borç, 1990'lara gelindiğinde 70 milyar dolar düzeyine ulaşmıştır (Çavdar, 1996: 291); 2002'de ise 130 milyar Dolarlık dış borç olduğu belirlenmiştir; fakat 2012 itibarıyla dış borçta rekor

odaklı dünyanın egemeni, elindeki büyük ve teknolojik silahlara sahip olan askeri gücü ve nükleer bombalarıyla ABD'dir. Sonuçta, oluşan bu tek odaklı güç, barışı ortamının sağlanmasının engellemiştir. Kısacası, tek odaklı dünyada gelişmekte olan ülkelerin, ulusların bağımsız karar almaları olanak dışı bırakılmıştır. Bkz. Tefik Çavdar, Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1950-1995), 1996, ss. 300-301.

kırılmış, Mart ayında 307 milyar Doları bulmuştur (Elden, 2012). 2002'den günümüze kadarki bu dönem içinde pek çok özelleştirme gerçekleşmiştir; bunlar içerisinde en önemlilerinden biri de 2005 yılında gerçekleşen, dünyanın on üçüncü Avrupa'nın beşinci büyük telekomünikasyon operatörü olan Türk Telekomünikasyon Anonim Şirketi'nin özelleştirilmesidir (Kaymas, 2012). 1985-2000 yılları arasında 8 milyar dolar olan özelleştirme tutarı, 2003-2012 yılları arasında 47,9 milyar doları bulmuştur.*

1990'ların başında çıkan petrol krizi ile birlikte, Irak Kuveyt'i işgal etmiştir; ardından, ekonomik sistemin tüm dünyada etkisi altına aldığı iç ve dış siyaset yaklaşımları sonucu, 1991 Ocak'ında ABD güdümlü Birleşmiş Milletler koalisyonunda bulunan 28 ülke Irak'a müdahale etmiş; bu işgali en coşkulu destekleyen ülkelerden biri de Türkiye olmuştur. Türkiye, Körfez'e kara kuvvetlerini göndermemiş; fakat Irak sınırına büyük bir güç yığmıştır. Zaten bu dönemlerde Özal ve ABD Başkanı Bush arasında sık sık telefon konuşmaları yapılmıştır (Çavdar, 1996: 286-287). Zira Irak'ın bombalanması için ABD'nin Adana İncirlik'teki hava üssü açılmıştır. Bu dönemde, Türkiye'nin Avrupa Topluluğu'na kabul edilmesi için, Özal, Batı'ya çok yoğun ve istekli biçimde destek vermiştir; fakat Körfez Savaşı sonrasında Türkiye, maddi veya siyasi hiçbir kazanç elde etmemiştir; aksine kısa ve uzun vadede maddi kayıplar olmuştur. Savaş sonrası dönemde, Türkiye ile Ortadoğu ülkeleri arasındaki ilişkiler düzelmemiş; İsrail ile yapılan anlaşmalar ve yakın ilişkiler sebebiyle, Arap dünyası da Türkiye'ye karşı mesafeli bir politika yürütmüştür (Zürcher, 2011: 467-469, 474). Körfez Bunalımı, Türkiye'de dış politikanın Özal tarafından belirlendiğini, tek adam yönetimi çerçevesinde, dış politikada Dışişleri Bakanlığı'nın devre dışı bırakıldığını göstermiştir. O günlerde, “Bir koyup beş alacağız” diyen Özal'ın, dış politikaya bu yaklaşımı sebebiyle Dışişleri Bakanı ve Genelkurmay Başkanı istifa etmişlerdir (Çavdar, 1996: 286-287).

Çekiç Güç'ün de temelini atıldığı bu dönemde, Irak'ın bombardıman altına alınması, CNN televizyon kanalında canlı olarak tüm dünyaya izletilmiştir; CNN'in yayınlarıyla, savaşın sempatik hale getirilmesi amaçlanmış; buna karşılık, Irak'ta bombardıman altına alınan, ölen veya yaralanan halktan hiç söz edilmemiştir. ABD ve koalisyon ortaklarınca kışkırtılan Kürt halkı biraz başkaldırınca, Saddam tarafından ölçsüz güç kullanılmış; 1988 yılında Saddam Hüseyin'in, Kürt halkını zehirli gazlarla bombalamasıyla zaten 36 bin Kürt mülteci Türkiye'ye sığınmıştır; Körfez Savaşı sonrası

* Rakamlar, Hazine Bakanlığı internet sayfası olan www.hazine.gov.tr adresinden alınmıştır.

ABD'nin saldırıyı durdurması sonucu Saddam'ın yönetimde kalması, Kürt halkı için büyük bir tehdit ortaya koymuş ve sonuçta, binlerce Kürt, Türkiye ve İran'a sığınmaya çalışmıştır (Zürcher, 2011: 468-469).

Türkiye bu sığınma talebini halihazırda gündemde olan Kürt sorunu ve PKK terörü yüzünden kabul etmemiştir. Ulusal sınırlar içinde de etnik grupların birbirinden kopması da yine bu dönemde gündeme gelmiştir. “Yeni Dünya Düzeni” diye adlandırılan egemen görüş, gelişmekte olan ülkelerin parçalanmasını ilke olarak benimsemiş; bu devletlerin bünyesinde yapılanmış olan etnik grupların şoven duygularının istismar edilerek güçlendirilmesi sonucu bir arada yaşayan bu toplulukların birbirine düşman alt gruplara bölünmesi amaçlanmış ve özendirilmiştir (Çavdar, 1996: 302).

1990'ların siyasi alanını, koalisyon hükümetleri oluşturmuştur; 20 Ekim 1991 Genel Seçimlerinde, % 28 oy oranıyla birinci parti olan DYP, % 20,1 oy oranına sahip olan SHP ile koalisyon kurmuştur; bu dönemin politik meselelerinin merkezinde Kürt Sorunu'nun çözümü yer almış, fakat bir gelişme elde edilememiştir. Bu koalisyon dönemin en önemli icraatı, 12 Eylül'de kapatılan partilerin açılmasıdır; Açılan partilerden CHP'nin dışındakiler, kendi uzantıları olan partilere katılmışlardır (Çavdar, 1996: 314-315, 318).

Mart 1994'te yapılan yerel seçimler, İslamcılarının yeniden siyaset sahnesine etkin biçimde döndüğünü ortaya koymuş; bir yıl sonra yapılan genel seçimlerde de, Refah Partisi oyların % 21,4'ünü alarak birinci parti olmuştur. Mesut Yılmaz'ın ANAP'ı % 19,7, Tansu Çiller'in başkanlığındaki DYP ise % 19,2 oy oranına sahip olmuştur. İlk olarak Doğru Yol-ANAP koalisyonu kurulmuş, fakat çıkan anlaşmazlıklar sebebiyle bu hükümet ancak 4 ay süreyle ülkeyi yönetmiştir; ardından kurulan Refah-Yol hükümetiyle, Türkiye'nin 2 yıllık süreyle yeni Başbakanı Necmettin Erbakan olmuştur. Aynı dönemlerde, Refah Partisi'nin köktenci milletvekilleri ve belediye başkanlarının verdiği beyanatların yanında, Sincan'da İslamcı belediye başkanlarının tertiplelediği Kudüs Gecesi üzerine ordu ile RP karşı karşıya gelmiştir. Ordu, bu gelişmeler üzerine köktenci tehditlere ilişkin delil toplanması adına “Batı Çalışma Grubu” kurduğunu duyurmuştur ve 28 Şubat 1997'de bakanlar kuruluna İslamcılarının etkisini frenlemeye yönelik, tavsiyeler listesi göndermiştir. Ayrıca, ordu hem basın mensuplarına hem de bazı yargı üyelerine köktenci tehdidine karşı brifing vermiş ve orduda İslamcı olduğu belirlenen askerler tasfiye edilmiştir. Sonuçta koalisyon ortağı DYP'den gelen istifalarla ve ordunun baskısıyla Erbakan 18 Haziran'da istifa etmiştir; beş yıl süreyle siyaset yapması yasaklanmıştır; daha sonra bu süre ömür boyu yasaklamaya

dönüşmüştür. Refah Partisi İstanbul Belediye Başkanı Recep Tayyip Erdoğan'a da 10 yıl hapis cezası verilmiştir (Zürcher, 2011: 430-433).

28 Şubat sonrası, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, hükümeti kurma görevini Mesut Yılmaz'a vermiş; Yılmaz da Ecevit'in DSP'si ve Demokratik Türkiye Partisi ile bir koalisyon kurmuştur. Enflasyonun çok yüksek seviyelerde seyretmesi ve özelleştirmelerde Mesut Yılmaz'ın karışmış olduğu yolsuzluk skandalının patlak vermesiyle, Yılmaz istifa etmeye zorlanmıştır. 18 Nisan 1999'da yapılan seçimler sonucu, Bülent Ecevit liderliğinde, DSP, MHP ve ANAP koalisyonu kurulmuştur. Yeni hükümetin temel politikası, ekonominin iyileştirilmesi üzerine kurulmuş; özelleştirme yapılması için IMF'ye söz verilmiştir. 2001'de ekonomik krizin patlak vermesiyle, hükümet gücünü kaybetmeye başlamıştır; sonrasında da dağılmıştır (Zürcher, 2011: 434-438). Kimi görüşlere göre, 1999–2002 yılları arasında hükümette yer alan DSP-MHP-ANAP koalisyonu, 2001 krizi, koalisyon ortakları arasındaki çekişmeler, siyasi doğrultu eksikliği ve üç partinin de zayıf bir tabana sahip olması nedeniyle zayıf bir hükümet olarak faaliyet göstermiştir (Kapusizoğlu, 2011: 129).

Anayasa Mahkemesi'nce kapatılan RP yerine kurulan Fazilet Partisi (FP) de kapatılınca hareket ikiye bölünmüş, Milli Görüş etrafında birleşmiş kadrolar Saadet Partisi (SP)'nde yer alırken, “yenilikçiler” (aktaran Çarkoğlu ve Toprak, 2006: 15) diye adlandırılan kadrolarla kurulan Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) 3 Kasım 2002 genel seçimlerinde aldığı % 34'den fazla oy oranıyla tek başına iktidara gelmiştir. Sonraki yılların genel seçimleri 2007 ve 2011 seçimlerinde de en yüksek oy oranına sahip olan AKP, böylece 2002'den bu çalışmanın gerçekleştiği 2013 yılına kadar iktidarını sürdürmüştür.

1.3.2.2.2. 1982 Anayasası ve Çalışma Mevzuatı

12 Eylül Askeri Müdahalesi'nin en önemli sonucu 1982 yılında referanduma sunulan ve % 90'ların üzerinde oy oranıyla* kabul edilen 82 Anayasası'dır; Anayasa, pek çok önemli konuda kısıtlamalar getirmiş ve pek çok açıdan 1961 Anayasası'nın belirlediği

*Referandum için oy kullanma mecburiyeti getirilmiş, kullanmayanlara para cezası ve beş yıl süreyle oy kullanamama cezası verileceği bildirilmiştir (82 Anayasası, Geçici Madde 16). Bunun yanında, 20 ekim tarihli kararla, Evren'in “evet” oyu verilmesi yönünde yapacağı propagandanın eleştirilmesi yasaklanmıştır. Sonuçta % 91,4 ile Anayasa kabul edilmiştir; “hayır” oyu verenler ise çoğunlukla, Güneydoğu'da yaşayan Kürt kökenli vatandaşlardır. Bkz. Erik Jan Zürcher, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, 2011, ss. 406.

esaslar terk edilmiştir. İktidar, yürütmenin elinde toplanmış ve Cumhurbaşkanı ile Milli Güvenlik Kurulu (MGK)'nun yetkileri arttırılmıştır. Ayrıca, basın özgürlüğü, sendika özgürlüğü (siyasal amaçlı grevler, dayanışma grevleri ve genel grevler yasaklanmıştır) ve kişi hak ve özgürlükleri (ifade özgürlüğü, dernek kurma özgürlüğü gibi) sınırlandırılmıştır; ulusal çıkarlar, kamu düzeni, ulusal güvenlik, Cumhuriyet düzeninin tehlikede olması ve kamu sağlığı gibi bazı gerekçeler çerçevesinde, temel hak ve özgürlüklerin iptal edilebileceği, askıya alınabileceği ve kısıtlanabileceği ifade edilmiştir (Zürcher, 2011: 405).

Madde 13 ile Temel Haklar yukarıda sayılan gerekçelerle sınırlandırılmış; Madde 14 ile temel hak ve özgürlüklerin, savaş, seferberlik, sıkıyönetim ve olağanüstü hallerde durdurulması hususu düzenlenmiştir; Madde 17 ile ölüm cezasının infazı, meşru müdafaa hali, yakalama ve tutuklama kararlarının yerine getirilmesi, bir tutuklu ve hükümlünün kaçmasının önlenmesi, bir ayaklanma ve isyanın bastırılması, sıkıyönetim ve olağanüstü hallerde yetkili merciinin verdiği emirlerin uygulanması sırasında, silah kullanımının zorunlu olduğu durumlarda yaşama hakkı sınırlandırılmıştır. Madde 12 ile eğitim ve öğrenim hakkı ve ödevi düzenlenmiş; maddeye, “...eğitim ve öğretim kurumlarında sadece eğitim, öğretim, araştırma ve inceleme ile ilgili faaliyetler yürütülür...” fıkrası eklenmiştir. Madde 69 ile siyasi partilerin uyacakları esaslar belirlenmiştir; buna göre, partilerin, tüzük ve programları dışında faaliyette bulunmaları yasaklanmıştır; 14. maddenin sınırlarına çıkıldığı takdirde, temelli kapatılacakları belirtilmiştir. Geçici Madde 4 ile 16 Ekim 1981 tarih ve 2533 sayılı kanunla feshedilmiş partilerin genel başkanlarının, genel başkan yardımcılarının, genel sekreterlerinin ve merkez yönetim kurulu üyelerinin 10 yıl süreyle; milletvekillerinin ise Anayasa'nın kabulünden itibaren 5 yıl süreyle siyaset yapması yasaklanmıştır (Çavdar, 1996: 268-270).

1982 Anayasası'nda sendika kurma hakkı Madde 51 ile, sendikal faaliyetler Madde 52 ile, toplu iş sözleşmeleri Madde 53 ile, grev hakkı ve lokavt ise Madde 54 ile düzenlenmiştir:

Sendika Kurma Hakkı (Madde 51): “... İşçi sendika ve üst kuruluşlarında yönetici olabilmek için, en az on yıl bilfiil işçi olarak çalışmış olma şartı aranır. Sendika ve üst kuruluşlarının tüzükleri, yönetim ve işleyişleri, Anayasada belirlenen Cumhuriyetin niteliklerine ve demokratik esaslara aykırı olamaz.”

Sendikal Faaliyet (Madde 52): “Sendikalar, 13 üncü maddede sayılan genel

sınırlamalara* aykırı hareket edemeyecekleri gibi; siyasi amaç güdemeler, siyasi faaliyette bulunamazlar, siyasi partilerden destek göremezler ve onlara destek olamazlar; derneklerle, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları ve vakıflarla bu amaçlarla ortak hareket edemezler. İşyerinde sendikal faaliyette bulunma, o işyerinde çalışmamayı haklı göstermez. Sendikalar üzerindeki Devletin idarî ve malî denetimi ile gelir ve giderleri, üye aidatının sendikaya ödenme şekli kanunla düzenlenir. Sendikalar gelirlerini amaçları dışında kullanamazlar; tüm gelirlerini Devlet bankalarında muhafaza ederler.”

A. Toplu İş Sözleşmesi Hakkı (Madde 53): “... Aynı işyerinde, aynı dönem için, birden fazla toplu iş sözleşmesi yapılamaz ve uygulanamaz.”

B. Grev Hakkı ve Lokavt (Madde 54): “... Grev hakkı ve lokavt iyi niyet kurallarına aykırı tarzda, toplum zararına ve millî serveti tahrip edecek şekilde kullanılamaz. Grev esnasında greve katılan işçilerin ve sendikanın kasıtlı veya kusurlu hareketleri sonucu, grev uygulanan işyerinde sebep oldukları maddi zarardan sendika sorumludur. ... Siyasî amaçlı grev ve lokavt, dayanışma grev ve lokavtı, genel grev ve lokavt, işyeri işgali, işi yavaşlatma, verim düşürme ve diğer direnişler yapılamaz. Greve katılmayanların işyerinde çalışmaları, greve katılanlar tarafından hiçbir şekilde engellenemez.”**

Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK), “20 yıldır biz ağladık, onlar güldü” şeklinde açıklama yapan Halit Narin başkanlığında, hazırlanan 1982 Anayasası metnine yönelik oluşturulan komisyonda bazı taleplerde bulunmuştur; bu talepler, “sosyal devlet” kavramının Anayasa'dan çıkarılması, grev yasağının getirilmesi ve sendikaların sadece sendikal faaliyette bulunmaları gibi meseleler üzerinedir ve bu taleplerin pek çoğu askeri yönetim döneminde kabul edilmiştir (Koç, 2010a: 275, 289).

1983 yılında kabul edilen 2821 sayılı Sendikalar Kanunu ve 2822 sayılı Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu da, Anayasa'nın ortaya koymuş olduğu ilkelere uygun olarak yasallaşmıştır. Sendikalar Kanunu'nda, sendikaların siyasi faaliyetlerinin sınırlandırılması için büyük çaba sarf edilmesi dikkat çekmektedir (Mahiroğulları, 2005:

*Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünün, millî egemenliğin, Cumhuriyetin, milli güvenliğin, kamu düzeninin, genel asayişin, kamu yararının, genel ahlâkın ve genel sağlığın korunması.

** 1982 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın İlk ve Son Hali (Karşılaştırma Tablosu), Adalet Bakanlığı İnternet Sayfası, <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/1982ilkson.pdf>

305).

Temel Yasaklar (Madde 37): “Sendikalar siyasi partilerle ilişki kuramaz, onlarla işbirliği yapamazlar, bunlarla hiçbir konuda hiçbir şekilde müşterek hareket edemezler, siyasi partilerden yardım ve bağış alamazlar, bunlara yardım ve bağış yapamazlar.

Bir siyasi partinin yönetim organlarında görev alan sendika yöneticilerinin sendikadaki görevi sona erer. Yerel ve genel seçimlerde aday olan sendikacıların seçilmesi halinde yöneticilikleri son bulur.”

Madde 58'in 1. fıkrasında ise sendikaların kapatılması koşulları hükme bağlanmıştır; buna göre, “sendika ve konfederasyonlar, Cumhuriyetin temel niteliklerine, demokrasi esaslarına aykırı hareket etmeleri durumunda Cumhuriyet savcılarının istemi, iş mahkemesi kararıyla kapatılabilir” denmiştir (Mahiroğulları, 2005: 309). 2822 Sayılı kanunun 29. ve 30. maddeleriyle de grev ve lokavt yasakları düzenlenmiştir:

Grev ve Lokavt Yasakları ve Erteleme (Madde 29): Aşağıdaki işlerde grev ve lokavt yapılamaz**:

(1) Can ve mal kurtarma işlerinde; (2) cenaze ve defin işlerinde; (3) su, elektrik, havagazı, termik santrallerini besleyen linyit üretimi, tabii gaz ve petrol sondajı, üretimi, tasfiyesi, dağıtımı, üretimi nafta veya tabii gazdan başlayan petrokimya işlerinde; (4) banka ve noterlik hizmetlerinde; (5) kamu kuruluşlarınca yürütülen itfaiye, sehirçi deniz, kara ve demiryolu ve diğer raylı toplu yolcu ulaştırma hizmetlerinde.

Anayasa'nın, 2821 sayılı Sendikalar Kanunu ve 2822 Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu'nun getirdiği kısıtlamalara paralel olarak, 1980'lerde diğer bazı düzenlemelerle sendikalar üzerindeki devlet denetimi hukuksal açıdan güçlendirilmiştir. Bunlardan biri 1984 yılında 7931 sayılı İşçi ve İşveren Sendikaları Konfederasyonlarının Devletçe Denetlenmesi Esaslarına İlişkin Tüzük'tür; böylece sendikalar üzerindeki devlet baskısı arttırılmıştır. 1986 yılında ise yürürlüğe giren veya yürürlükte olan yasada yapılan değişikliklerle emeklilik yaşı kademeli olarak düşürülmüş, 1985'te ise sigortalılara konut kredisi kaldırılmıştır (Koç, 2010a: 317-318).

**31 Mayıs 2012 tarihinde bu maddeye yapılan ekle, yasağın bulunduğu işlere havacılık hizmeti de eklenmiştir.

1990'ların ilk yarısında, önceki döneme benzer hukuksal düzenlemelere rastlanmıştır; bunlardan biri, 1992 yılında kabul edilen 3771 sayılı yasa ile sözleşmeli personel statüsü yeni şeklini almıştır; buna göre, “Sendikal Faaliyet ve Grev Yasağı” başlıklı 14. maddesi, sözleşmeli personele grev hakkı vermemiştir. Sonuçta Türk sendikacılığı önemli bir kaynaktan daha yoksun bırakılmıştır (Mahiroğulları, 2005: 364). 1994 yılında kabul edilen 3984 sayılı Yasa ile sendikaların radyo ve televizyon kanalı kurması ve kurulu olanlara ortak olması yasaklanmıştır. 1995 yılında ise Bakanlar Kurulu'na gelen emeklilik yaşını ve yaşlılık aylığına hak kazanmak için gereken prim gün sayısını artıracak bir yasa tasarısı gelmiştir; fakat bu noktada, hala yer yer hükümetin karar alma sürecinde siyasal güce sahip sendikaların düzenledikleri mitingler ve kampanyalarla, tasarının yasallaşması engellenmiştir. Bununla beraber, 1995'ten itibaren bazı değişiklikler ile yasal iyileştirmeler de sağlanmıştır. Örneğin, 1982 Anayasası'nda, 1995 yılında 4121 sayılı yasa ile yapılan değişiklikle, sendikaların siyasal faaliyetlerine ilişkin yasak kaldırılmıştır. 1995'te 4101 sayılı ve 1997'de 4277 sayılı Yasalarla ise, sendikaların siyasal partilere ve bağımsız adaylara destek vermesi ve siyasi partilerle organik ilişki içinde olmasına olanak tanınmıştır; böylece bir nebze de olsa 12 Eylül dönemi öncesinde olduğu gibi özgür bir ilişkiye izin verilmiştir. 1999 yılında 4447 sayılı Yasa ile işsizlik sigortası uygulaması getirilmiştir; 2001 yılında, Anayasa'nın 51. maddesi 4709 sayılı Yasa ile değiştirilmiş ve böylece, sendika yöneticiliği için 10 yıl işçilik yapma koşulu kaldırılmıştır (Koç, 2010a: 409-411).

2000'li yıllara kadar Türk çalışma mevzuatının en önemli ve sürekli olarak tartışılan eksikliklerinden biri de, iş güvencesi konusu olmuştur; iş sözleşmesinin feshi sırasında geçerli bir nedene dayanma zorunluluğu olarak tanımlanabilecek olan iş güvencesi konusu; birçok ülkedeki uygulama yanında, Uluslararası Çalışma Örgütü gibi uluslararası kuruluşların belgelerinde de yer bulmuştur. Türkiye, 1994 yılında 158 sayılı Hizmet İlişkinine Son Verilmesi Sözleşmesi'ni onaylayarak, bu konuda yükümlülük altına girmiş; ancak aradan geçen zaman içerisinde konuya ilişkin uyum yasalarını çıkarmamıştır. Bu çerçevede, 2002 yılında, çalışma mevzuatında değişiklikler yapan ve kısaca “İş Güvencesi Yasası” olarak bilinen yasanın kabulü, önemli bir gelişmeye tekabül etmektedir. Ancak, Türk çalışma ilişkileri sisteminin önemli bir eksikliğini gidermeye yönelik olan bu yasayla 10 veya daha fazla işçi çalıştıran işyerleri itibarıyla iş güvencesi getirilirken; 2003 yılında çıkarılan yeni İş Kanunu'yla bu baraj 30 işçiye yükseltilmiştir. Türkiye'de Sosyal

Sigortalar Kurumu'na tabii işçilerin yaklaşık yarısını kapsam dışında bırakan bu değişiklikle İş Kanunu'nun tutarlılığı bozulmuştur; böylece, iş güvencesinin etkinliği ciddi ölçüde azaltılmış ve yasanın bu güvencenin varlığı üzerine kurgulanan diğer düzenlemelerinin büyük bölümü de anlamını yitirmiştir (Makal, 2003: 57).

Yukarıda da değinildiği üzere, 2002 yılından başlayarak günümüze kadar devam eden AKP iktidarı döneminde, ekonomik yapının merkezinde özelleştirmeler yer almıştır; bu ekonomi politik yaklaşım çalışma mevzuatına da yansımıştır. Örneğin, 2003 yılında kabul edilen 4904 sayılı Türkiye İş Kurumu Kanunu ile iş ve işçi bulma kurumları özelleştirilmiş; özel istihdam bürolarının kurulmasına izin verilmiştir (Koç, 2010a: 440). Aynı yıl içinde 4857 sayılı İş Kanunu kabul edilmiştir. Birinci bölümünde kanunun amacı, "... işverenler ile bir iş sözleşmesine dayanarak çalıştırılan işçilerin çalışma şartları ve çalışma ortamına ilişkin hak ve sorumluluklarını düzenlemek*" şeklinde açıklanmıştır. Yıldırım Koç'a (2006: 32-33) göre ise, 4857 sayılı kanun, sermayedar sınıfın istekleri doğrultusunda hazırlanmış ve kabul edilmiştir; 12 milyona yakın ücretlinin 10 milyondan fazlasının haklarında büyük kayıplar yaşanmış; yapılan bu düzenleme, toplu iş sözleşmelerine de yansıtılmaya başlanmıştır.

Madde 18'de "...belirsiz süreli iş sözleşmesini fesheden işveren, işçinin yeterliliğinden veya davranışlarından ya da işletmenin, işyerinin veya işin gereklerinden kaynaklanan geçerli bir sebebe dayanmak zorundadır"*** ifadesi kabul edilmiştir. Madde 22'de ise, "işveren, iş sözleşmesiyle veya iş sözleşmesinin eki niteliğindeki personel yönetmeliği ve benzeri kaynaklar ya da işyeri uygulamasıyla oluşan çalışma koşullarında esaslı bir değişikliği ancak durumu işçiye yazılı olarak bildirmek suretiyle yapabilir. Bu şekle uygun olarak yapılmayan ve işçi tarafından altı işgünü içinde yazılı olarak kabul edilmeyen değişiklikler işçiyi bağlamaz. İşçi değişiklik önerisini bu süre içinde kabul etmezse, işveren değişikliğin geçerli bir nedene dayandığını veya fesih için başka bir geçerli nedenin bulunduğunu yazılı olarak açıklamak ve bildirim süresine uymak suretiyle iş sözleşmesini feshedebilir"**** hükmü kabul edilmiştir. Sonuçta, işverenin iş sözleşmesini feshedebilmesi için yeni bir "geçerli neden" yaratılmıştır; işyerinde belirtilen nitelikte bir geçerli neden yoksa, işveren işçinin çalışma koşullarını önemli ölçüde değiştirebilmekte ve hatta ağırlaştırabilmektedir. İşveren, çalışma koşullarındaki değişikliği "geçerli neden"

* TBMM İnternet sayfası www.tbmm.gov.tr internet adresinden alınmıştır.

** TBMM İnternet sayfası www.tbmm.gov.tr internet adresinden alınmıştır.

*** TBMM İnternet sayfası www.tbmm.gov.tr internet adresinden alınmıştır.

olarak açıklarsa, işçinin bu koşulları kabul etmemesi durumunun ortaya çıkmasıyla, işveren iş sözleşmesinin feshinde yeterli koşulu oluşturmuş olacaktır (Koç, 2006: 41-42). Ayrıca, İş Kanunu'nun 11. Maddesi ile belirli süreli iş sözleşmeleri teşvik edilmiştir:

Madde 11: İş ilişkisinin bir süreye bağlı olarak yapılmadığı halde sözleşme belirsiz süreli sayılır. Belirli süreli işlerde veya belli bir işin tamamlanması veya belirli bir olgunun ortaya çıkması gibi objektif koşullara bağlı olarak işveren ile işçi arasında yazılı şekilde yapılan iş sözleşmesi belirli süreli iş sözleşmesidir.

Belirli süreli iş sözleşmesi, esaslı bir neden olmadıkça, birden fazla üst üste (zincirleme) yapılamaz. Aksi halde iş sözleşmesi başlangıçtan itibaren belirsiz süreli kabul edilir.

Esaslı nedene dayalı zincirleme iş sözleşmeleri, belirli süreli olma özelliğini korurlar.*

Koç (2006: 45), maddenin son fıkrasında belirtilen “esaslı nedene dayanma” ifadesini oldukça belirsiz bulmakla birlikte istismara da açık olduğunu belirtmektedir; çünkü bir işçiyi, “esaslı bir nedene dayandığı” iddiasıyla, uzun süre belirli süreli hizmet akdiyle çalıştırmak, hatta iş güvencesinden, ihbar süresinden ve kıdem tazminatından mahrum bırakmak mümkün olmuştur.

Madde 7 ile kiralık işçilik uygulaması getirilmiştir; düzenleme ile, işçinin istihdam edildiği işyerinden başka bir işyerine kiralanması mümkün kılınmıştır (Koç, 2006: 50). Bunun yanında, çağrı üzerine çalışma uygulamasını yasallaştırılarak, fazla çalışma ücreti yerine ücretli izin kullanılmasına olanak tanınmıştır; sonuçta bu düzenlemelerin, işveren lehine olduğuna dair görüşler güçlenmiştir. Bununla beraber, işçi lehine bazı düzenlemeler de getirilmiştir; Madde 34 ile, ücretin, zorunlu haller dışında, 20 gün gecikmesi durumunda işçiye grev hakkı tanınmış; ve grev sebebiyle, işçi yerine yeni işçi alınması yasaklanmıştır (Koç, 2010a: 440).

4857 sayılı İş Kanunu'nun, 2. Maddesi ile, işçi sınıfı ve sendikacılık hareketinin önündeki en önemli engellerden olduğu kabul edilen “taşeronluk” uygulamasını yaygınlaştıran (Koç, 2006: 46) bir düzenleme getirilmiştir:

Madde 2: Bu Kanunda işveren için öngörülen her çeşit sorumluluk ve zorunluluklar işveren vekilleri hakkında da uygulanır. İşveren vekilliği sıfatı,

* TBMM İnternet sayfası www.tbmm.gov.tr internet adresinden alınmıştır.

işçilere tanınan hak ve yükümlülükleri ortadan kaldırmaz. Bir işverenden, işyerinde yürüttüğü mal veya hizmet üretimine ilişkin yardımcı işlerinde veya asıl işin bir bölümünde işletmenin ve işin gereği ile teknolojik nedenlerle uzmanlık gerektiren işlerde iş alan ve bu iş için görevlendirdiği işçilerini sadece bu işyerinde aldığı işte çalıştıran diğer işveren ile iş aldığı işveren arasında kurulan ilişkiye asıl işveren-alt işveren ilişkisi denir. Bu ilişkide asıl işveren, alt işverenin işçilerine karşı o işyeri ile ilgili olarak bu Kanundan, iş sözleşmesinden veya alt işverenin taraf olduğu toplu iş sözleşmesinden doğan yükümlülüklerinden alt işveren ile birlikte sorumludur.*

İş Kanunu ile işin bir bölümünün taşeron verilmesine yasal zemin hazırlanmıştır. 1 Temmuz 2006 yılında kabul edilen 5538 sayılı kanun ile 22. Maddenin sonuna fıkra eklenmiştir; buna göre kamu kurum ve kuruluşlarında, taşeron veya müteahhit eliyle çalıştırılan işçilerin kadroya geçmesinin ve kamu işçilerine toplu iş sözleşmeleri ve mevzuatla sağlanan haklardan yararlanabilmesinin önü kapatılmıştır (Koç, 2010a: 444). Madde 2'ye eklenen fıkrayla, bazı sendikaların kamu kurum ve kuruluşlarında taşeron uygulamalarına karşı yıllarca sürdürdükleri mücadeleler sonucunda yargı kararlarıyla elde ettikleri kazanımlar iptal edilmiştir (Koç, 2006: 48).

Bu maddeler dışında, 4857 sayılı İş Kanunu'nda, Madde 15 ile deneme süresi 3 aydan 4 aya çıkarılmış; Madde 41 ile fazla çalışma yeniden tanımlanmıştır. Önceki İş Kanunu'nda haftalık çalışma süresi 45 saat olarak belirlenmiş ve çalışılan günlere eşit olarak dağıtılmış; günlük çalışma süresini aşan süreler fazla çalışma olarak kabul edilerek % 50 ödeme yapılması yasalaşmıştır. Fakat, 4857 sayılı yasa ile haftalık çalışma süresini aşan süreler, fazla çalışma olarak kabul edilmiş; örneğin 2 aylık süre içinde, ortalama haftalık çalışma süresi 45 saati geçmiyorsa, fazla çalışma ücretinin ödenmemesi mümkün kılınmıştır (Koç, 2006: 53-55). 4857 sayılı İş Yasası ile getirilen düzenlemeler işçilerin sendikalaşma eğilimini zayıflattığı gibi, Anayasa'nın 90. maddesinde 2004 yılında yapılan değişiklik sonrasında, sendikal hak ve özgürlükler konusu, yeni hak elde etme çabasından çıkarak, var olan hakları kullanabilme sorunu haline gelmiştir (Koç, 2007: 162).

Yapılan referandum ile 12 Eylül 2010 yılında kabul edilen 5982 sayılı Anayasa değişiklikleriyle, sendikal haklara ilişkin bazı hükümler eklenmiş veya değiştirilmiştir. Buna karşın, yapılan eklemeler ve değişiklikler, halen yürürlükte olan 2821 sayılı

* TBMM İnternet sayfası www.tbmm.gov.tr internet adresinden alınmıştır.

Sendikalar Kanunu'nda ve 2822 sayılı Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu'nda yer aldığından kabul edilen maddeler kâğıt üstünde kalmıştır. Örneğin Madde 51'in 4. fıkrasında yer alan “Aynı zamanda ve aynı iş kolunda birden fazla sendikaya üye olunamaz” ifadesi, Anayasa'dan kaldırılmıştır fakat Sendikalar Kanunu'nun 22. maddesinin 1. fıkrasında yer almaktadır. Madde 54'te yer alan “Grev esnasında greve katılan işçilerin ve sendikanın kasıtlı veya kusurlu hareketleri sonucu, grev uygulanan işyerinde sebep oldukları maddi zarardan sendika sorumludur” fıkrası kaldırılmıştır; fakat 2822 sayılı yasanın 47. maddesi son fıkrasında aynı ifade yer almaktadır. Benzer şekilde, Anayasa değişikliğiyle, 54. maddenin “siyasi amaçlı grev ve lokavt, dayanışma grev ve lokavtı, genel grev ve lokavt, işyeri işgali, işi yavaşlatma, verimi düşürme ve diğer direnişler yapılamaz” fıkrası kaldırılmıştır; fakat 2822 sayılı yasanın, siyasi amaçlı grev, genel ve dayanışma grevlerini, “kanun dışı grev” olarak tanımlayan 25/3 maddesi hala yürürlüktedir. Sendikaları siyasal alandan uzaklaştırmaya yönelik diğer bir düzenleme ise, Anayasa değişikliğinden birkaç ay öncesinde Nisan ayında kabul edilen 5980 sayılı Milletvekili Seçimi Kanunu'dur; Buna göre, sendika yöneticilerinin milletvekili adayı olması durumunda, genel ve ara seçimlere 1 ay kala görevinden istifa etmesi şartı kabul edilmiş; ayrıca, sendikalara ait bina ve tesislerin seçim bürosu olarak kullanılmayacağı kısıtlaması getirilmiştir (Koç, 2012a: 150, 179-184). Sonuçta, Anayasa değişikliğiyle, işçi sınıfı ve sendikal hareketler aleyhine olan maddeler kaldırılrsa da diğer çalışma mevzuatında bir değişikliğe gidilmediğinden ya da sendikaları ve işçi sınıfı hareketlerini kısıtlayan yasal düzenlemelerin yapılmasıyla ikircikli bir hukuksal yapı ortaya çıkmıştır. İşçi sınıfı aleyhine yapılan düzenlemelere rağmen, bazı lehte kararlar da yasalaşmıştır; bunlardan biri de 2009 yılında kabul edilen 5892 sayılı yasadır; buna göre 1981 yılında kabul edilen 2429 sayılı Ulusal Bayramlar ve Genel Tatiller Hakkındaki Kanuna, “1 Mayıs günü Emek ve Dayanışma Günü tatilidir” ibaresi eklenmiştir (Koç, 2012a: 319).

1.3.2.2.3. İşçi Sınıfı Hareketleri ve Sendikacılık

1982 Anayasası'nın ve sonrasındaki yasal düzenlemelerin işçi hareketlerine dönük olarak ortaya koyduğu ilkeler, askeri müdahalenin hemen sonrasında zaten hayata geçmiştir; darbeden sonra, sendikacılardan gözüaltına alınanların toplam sayısı 1955'tir; bu kişilerin 590'ı Maden-İş, 285'i Tekstil, 100'ü Dev Maden-Sen, 100'ü Lastik-İş sendikalarındandır. 1980 yılı Aralık ayı ortalarında DİSK ve bağlı sendikalara üye tutuklu

sendikacı sayısı 600 dolaylarında olmuş; tutuklamalar 1981 yılında da devam etmiştir. Buna karşılık Türk-İş, darbe öncesinde sendikacıların da hedef haline gelmiş olması, sağ-sol saflaşmasının sendikalarda önemli bölünmelere yol açması ve toplumda genel bir huzursuzluğun hakim olması ve bazı sendikacıların solcuları tasfiye etme umutları gibi nedenlere bağlı olarak askeri darbeye destek vermiştir; kaldı ki, Türk-İş Genel Sekreteri Sadık Şide de, askeri yönetim döneminde Sosyal Güvenlik Bakanlığı görevini kabul etmiş ve sürdürmüştür. Buna karşın, Türk-İş'e bağlı sendikaların bazılarının da faaliyetleri bir süreliğine durdurulmuştur; sıkıyönetim mahkemelerince kapatılan ilk önemli sendika, tüzüğünde yer alan “işçi sınıfı bilimine dayalı genel eğitimi yaygınlaştırmayı... sömürü ve soygunun ortadan kalkması için çalışmayı ve emekçi halkımızın ülkenin yönetimini ele almasını sağlamayı temel amaç edinir” hükmü nedeniyle, Ankara Yol-İş Sendikası olmuştur. Türk-İş ile birlikte Hak-İş de “12 Eylül yönetiminin gerek ülkemiz içinde ve gerekse uluslararası münasebetlerdeki keskin ve kararlı tavrını gönülden destekliyoruz” açıklamasıyla askeri darbeye destek vermiştir (Koç, 2010b: 51-56).

Askeri Darbe sonrası sıkıyönetimden en çok etkilenen konfederasyon ise DİSK'tir; DİSK davası İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı Askeri Mahkemesi'nde 24 Aralık 1981 günü başlamıştır; sıkıyönetim askeri savcılığının hazırladığı iddianamede, DİSK'in 52 yöneticisi hakkında, idam cezası istenmiş; “Marksist-Leninist illegal bir ihtilal örgütünün üyeleri olarak işçi sınıfının iktidarına dayalı proletarya diktatörlüğünü kurmak, proletarya sosyalizmini gerçekleştirmek amacıyla, işçi sınıfının siyasi örgütü durumuna gelmiş bulunan DİSK öncülüğünde diğer emekçi ve orta katmanlarla birlikte devlet nizamını, anayasal düzeni, devletin temel kuruluşlarını ihtilalci yöntemlerle yıkmaya teşebbüs ettikleri” gerekçesiyle suçlanmışlardır. Daha sonraki da 160 ayrı dava DİSK dosyası ile birleştirilmiş; böylece davadaki sanıkların sayısı 1477'ye, hakkında idam cezası istenenlerin sayısı ise 78'e yükselmiştir (Koç, 2010b: 56).

1980'lerle birlikte sendikacılığı etkileyen başka önemli değişimler de bulunmaktadır; liberalleşme politikaların benimsenmeye başlamasıyla, devletin ekonominin içinde yer almasının sona erdirilmesi için başlatılan özelleştirme faaliyetleri de, sendikal örgütlenmelerin önünü tıkamıştır; ayrıca sendikalaşma eğilimi sanayi kesimine göre daha zayıf olan hizmet sektörü, hızla genişlemeye devam etmiştir. İç faktörler dışında dış faktörler de, dönemin sendikacılık koşullarının değişmesinde rol oynamıştır. Küreselleşmenin etkisiyle dış pazarlara açılmak isteyen şirketler, üretim araçlarının

değişmesi için ortaya çıkan maliyeti, işçilerin ücretlerinin azaltılmasıyla dengelemişlerdir; bu sebeple toplu iş sözleşmeleri dışında kalabilmek için sendikasız veya kayıtdışı işçi çalıştırma yoluna gitmişlerdir. Ayrıca, küresel rekabet içinde kar kazanmak adına işletmeler, organizasyon değişikliğine de başvurmuşlardır; post-fordist üretim ve toplam kalite yönetimi gibi yeni üretim ve yönetim teknikleri, insan kaynakları yönetimini ön plana çıkarmıştır; bu da toplu pazarlık süreci yerine bireysel pazarlık tekniğini ön plana çıkarmış ve “sendikasız endüstri ilişkileri” gündeme gelmiştir (Mahiroğulları, 2005: 290-293).

1980'lerle birlikte, hem ekonomide hem siyasette hem de hukuksal düzenlemelerde ortaya çıkan yaklaşımlar, doğrudan sendikacılığı da etkisi altına alırken, gerek istihdamın sektörel dağılımı gerekse işsizlik oranlarının artması da işçi sınıfını etkilemiş; üretim teknolojilerindeki değişimle beraber, vasıfsız beden işçiliğinin yerine, sendikalaşma eğilimleri yüksek olmayan vasıflı bilgi işçiliği önem kazanmaya başlamıştır (Mahiroğulları, 2005: 289-293). Özellikle 1990'lardan sonra endüstri ilişkileri sistemi, teknolojik gelişme ve endüstride görülen sektörel değişiklikler yüzünden, bağımlı çalışanların içinde örgütlü olanların sayısı gün geçtikçe azalmaya başlamıştır (Şenkal, 1998: 18).

Sendikalaşmayı olumsuz yönde etkileyen bir diğer faktör ise, 1980'lerden itibaren sol ideolojinin güç kaybetmesidir; örneğin, DİSK'in benimsediği doktriner sendikacılık anlayışı yerine, 1967 öncesi dönemde olduğu gibi “pragmatik” sendikacılık önem kazanmış; bu da eylemlerin niteliğini büyük ölçüde değiştirerek, “mücadele” yerine “uzlaşma” esas hale gelmeye başlamıştır (Mahiroğulları, 2005: 293).

Tüm bu olumsuz gelişmelerle birlikte, 1983-1989 yılları arasında ortaya çıkan hızlı yoksullaşma, işçi sınıfı saflarındaki siyasal, dinsel ve etnik kökene dayalı farklılıkların önemini azaltmış; böylece sınıf bilinci gelişmeye başlamıştır. 1989 yerel seçimlerde iktidardaki partinin büyük güç kaybetmesiyle, önce Bahar Eylemleri, arkasından 1990 ve 1991 yıllarındaki grevler ve grev-dışı meşru ve demokratik kitle eylemleri gelişmiştir; bu süreci büyük ölçüde Türk-İş'e bağlı sendikalar yönetmiştir. Gerçekleştirilen meşru ve demokratik kitle eylemleriyle ve grevlerle, 12 Eylül sonrasının maddi kayıpları fazlasıyla geri alınabilmiştir. Ancak, 1991 sonrasında, daha gelişkin meşru ve demokratik kitle eylemlerine, Türkiye tarihinin en büyük grevlerine, kamu çalışanları sendikacılık hareketinin kitleleşmesine, Türkiye tarihinde ilk kez her siyasal görüşten işçi

örgütlerinin ve kamu çalışanları örgütlerinin aynı çatı altında bir araya gelmelerine karşın, işçi sınıfı ve sendikacılık hareketi birbiri ardına darbeler yemiş; 1989-1991 döneminde sonuç alınmasını sağlayan eylem biçimleri, 1992 ve sonrasında istenilen ölçüde etkili olamamıştır (Koç, 2007: 160-161). Aynı yıllarda, işçi tabanında bağımsız siyasal örgütlenme tartışılmaya başlanmıştır; sendikal mücadelenin bir aracı olarak tüketici boykotlarının kullanılması ve sendikalı işçilerin ürettiği ürünlerin tüketilmesi için kampanyaların başlatılması da gündeme gelmiştir. Buna karşın, bu konularda yeteri kadar örgütlenilememiştir (Koç, 2010a: 343).

1980 sonrası dönemin ilk eylemlerinden biri, “Ekmek Barış Özgürlük Mitingleri”dir; Türk-İş'in düzenlediği mitinglerin ilki 1986 yılının Şubat ayında İzmir'de, ikincisi aynı yılın Haziran ayında Eskişehir'de düzenlenmiştir. Mitinglerde toplu pazarlık hakkının işçiler tarafından serbestçe kullanılamaması konusu üzerinden hükümet eleştirilmiştir (Mahiroğulları, 2005: 371).

Dönemin en kapsamlı ve büyük grev ve eylemlerinden biri olan, Genel Maden-İş'in Zonguldak Türkiye Taş Kömürleri İşletmesi (TTKİ)'de başlattığı grev ile kötü şartlarda ve düşük ücretler karşılığında çalışan madenciler, günün koşullarına uygun ücret talep etmişler; talep, hükümet tarafından yüksek bulunmuştur. Aynı anda, başta Cumhurbaşkanı Turgut Özal olmak üzere, işveren çevreleri ve bazı basın organları, TTKİ'nin kapatılması yönünde propaganda başlatmış ve bu işletmenin, ekonomik yararı olmadığı konusunda radyo ve televizyonlarda sık sık haberler yapılmıştır. Ortaya çıkan bu durumla birlikte yıllardır süren olumsuz koşullar, maden işçilerinin grev kararı vermesine sebep olmuştur. Daha önce hiç şahit olunmayan bir biçimde, Aralık 1990'da başlayan greve Zonguldak halkı, tüccarı ve esnafıyla birlikte destek vermiştir; çünkü maden, kentin en önemli ekonomik kaynağını oluşturmaktadır. Öncesinde Türk medyasının ilgilenmediği grev, 15 gün sonra yabancı medya kuruluşlarının dikkatini çekmesiyle Türkiye'de de haber olmuş; aydınlar, sanatçılar, düşünürler, işçi sınıfının dostları, emekten yana olan siyasi partiler akın akın Zonguldak'a gitmeye başlamış ve greve destek vermişlerdir. Grev, bir ay boyunca hiçbir anlaşma umudu olmadan devam etmiştir; hükümetle anlaşma umudunu yitiren maden işçileri Ankara'ya yürüme kararı almışlardır. Yürüyüşün başlayacağı gün otobüslerin kente sokulmamasıyla, işçiler yürüme kararı almışlardır. 42 bin maden işçisi, eşleri ve diğer Zonguldak'lıların katılımıyla kilometrelerce uzayan bir konvoy ortaya çıkmıştır. Eylemin 3. gününde asker, işçilerin yolunu kesmiş; soğukkanlı davranan maden

işçileri dağılmışlardır. Sonraki günlerde ise Genel Maden-İş Sendikası yönetimi tartışmalı bir karar almış ve eylem noktalanarak Zonguldak'a dönüş başlamıştır (Çavdar, 1996: 309-312).

Kamu kesiminde Türk-İş'e bağlı sendikaların başlattığı “Bahar Eylemleri”, dönemin kapsamlı ve sistemli eylemlerinden bir diğeridir; yapılan toplu sözleşme görüşmelerinden sonuç alınamaması üzerine 1989 yılı Mart-Mayıs ayları arasında 600 bin kamu işçisi, herhangi bir örgütlenme kararı olmaksızın eylem gerçekleştirmiştir (Mahiroğulları, 2005: 372). Bahar Eylemleri'ni “bir taban hareketi” olarak tanımlayan Rıdvan Akar (2005), eylemlerin “işçi bilinci” ile gerçekleştiğine dikkat çekmektedir. Akar'a göre, 1989 Bahar Eylemleri Türk-İş'i sendikal düzeyde bir süreliğine sola çekmiş; 1987 ile 1990 arasındaki dönemde Türk-İş'e bağlı sendikaların 711 şubesinin yüzde 48'inin başkanları değişmiş; üye 32 sendikanın 196 yöneticisi, genel merkezin ise 97 yöneticisi, 32 sendika başkanının da 15'i değişmiştir. Bu süreç, Türk-İş'in ANAP Hükümeti'nden beklediği ilgiyi görememesiyle başlamış; 1991'deki genel seçimler sonucu, DYP-SHP Koalisyonu'nun kurulmasına kadar sürmüştür.

Bahar Eylemleri, yeni hükümetin kurulmasıyla hız kesmiştir; ne var ki, işçi kesimi koalisyon hükümetinden beklediğini bulamayınca 1993 ortalarından sonra eylemler yeniden başlatılmıştır. Nitekim grev dışı eylemlere katılım 1991 yılında 2,5 milyonu geçerken, 1993'te 1 milyon düzeyinde kalmıştır. Grev dışı eylemlerin çoğunluğunu, çalışma mevzuatına ve özelleştirmelere karşı yapılan protestolar oluşturmuştur (Mahiroğulları, 2005: 370-371).

Türk-İş, 3 Ocak 1991'de “Genel Uyarı Eylemi” adı altında 12 Eylül sonrasının ilk genel grev girişiminde bulunmuş; dönemin Türk-İş Başkanı Şevket Yılmaz 3 Ocak'ta işe gitmeyeceğini, evinde oturacağını ve işçilerin de öyle yapmasını istemiştir (Çelik, 2010).

Bahar Eylemleri'ne benzer nedenlerle düzenlenen Genel Uyarı Eylemi, dönemin en önemli eylemlerinden biri olarak kabul edilmektedir; çünkü hükümetin eylemin yasal olmadığına dair yaptığı uyarılara rağmen işçiler, büyük bir kararlılıkla yasaların müsaade etmediği bir grevi uygulamaya sokmuşlardır. Yasalara ve uyarılara rağmen, sosyal meşruluğuna inanılan ve kamuoyu desteği de bulan eylemlerle işçi sınıfı, önemli bir güce eriştiğini kanıtlamak amacıyla böyle bir çıkış yapmak durumunda kalmış ve haklı isteklerine kulak tıkayan hükümeti uyarmak istemiştir (Mahiroğulları, 2005: 376). Sonuçta, yukarıda bahsedilen Zonguldak Grevi ve Büyük Yürüyüş, Bahar Eylemleri ile 3 Ocak 1991

Genel Uyarı Eylemi, ANAP iktidarının gidişini hazırlamıştır; bunu daha sonra Mesut Yılmaz Türk-İş'in bir toplantısında bizzat itiraf etmiştir (Çelik, 2010).

1995 yılında da kamu kesimi toplu sözleşme görüşmelerinde Türk-İş tarafından çok sayıda eylem yapılmıştır. Hükümeti oluşturan siyasal partilere yönelik eylemlerin ardından, Türk-İş tarafından 5 Ağustos 1995 günü Ankara'da Emeğe Saygı Yürüyüşü ve Mitingi yapılmış; ve bu eyleme 200 bini aşkın kişi katılmıştır. 8 Ağustos 1995 günü, işyerlerine gidilip işyerinde çalışılmaması ve gece işyerini terk etmeme eylemi kararına çok sayıda işyerindeki işçiler uymuş; 300 binin üstünde işçinin çalıştığı işyerlerinde grev uygulanmıştır. Grevler sürerken, CHP, Türk-İş'in Hükümetle olan anlaşmazlığı nedeniyle, koalisyonu bozarak, hükümetten çekilmiştir. Bunun üzerine, Tansu Çiller'in başbakanlığında kurulan azınlık hükümeti hakkında güven oylamasının yapılacağı 15 Ekim 1995 günü, Türk-İş izinsiz bir gösteri çağrısı yapmış; ve on binlerce işçi, güvenlik güçlerinin çeşitli biçimlerdeki engelleme çabalarına rağmen, barikatları aşa aşa Ankara'da Kızılay Meydanı'nda toplanarak büyük bir gösteri yapmışlardır. Sonuçta, Tansu Çiller'in azınlık hükümeti güvenoyu alamamıştır (Koç, 1998).

Dönemin siyasi nitelikli işçi eylemlerinden biri de, Refah-Yol Hükümeti'nin ekonomik ve sosyal konularındaki tutumuna ve 3 Kasım 1996'da ortaya çıkan Susurluk Olayı'na karşı tavır almak amacıyla Türk-İş Başkanlar Kurulu, "Temiz Toplum Temiz Siyaset" sloganıyla demokratik mücadele başlatılması kararı almıştır (Mahiroğulları, 2005: 278) Sonuçta, 5 Ocak 1997'de "Türkiye'ye Sahip Çık, Demokratikleşme İçin Mücadele Et" yürüyüşü ve mitingi 80 binin üzerinde katılımı ile başlamıştır. DİSK'in Ankara Bölge Temsilciliği, KESK, Türkiye İşçi Emeklileri Cemiyeti ve Demokratik Haklar Platformu da mitinge destek vermiştir. Miting boyunca, "Ankara Ankara duy sesimizi, bu gelen işçinin ayak sesleri", "Hacı bacı dediler, nemaları yediler", "Hükümet şaşırды, sabrımızı taşırdı" şeklinde sloganlar atılmış; Türk-İş Genel Başkanı Bayram Meral, "Gün, Türkiye'ye sahip çıkma günüdür. Gün, siyasete ağırlık koyma günüdür. Atatürk'ün kurduğu laik, demokratik sistemi hiçbir molla değiştiremez. Belirli çevrelerin sorunlarına çözüm bulan hükümet, işçi, memur kitlesi haklarından vazgeçti zannediyorsa yanılıyor. Hakkımızı alana kadar meydanlara çıkmaya devam edeceğiz. Resen emekliliği gündeme getiren, her gün işçilerin işten çıkarılmasını tayin eden siyasilere karşı mücadeleye devam edeceğiz" demiştir (Sabah Gazetesi, 6 Ocak 1997).

1991 yılında, 1980 askeri darbesiyle birlikte faaliyeti durdurulan, sonra kapatılan ve

yapılan itiraz üzerine Askeri Yargıtay'ın kararı ile yasağı kaldırılan ve yöneticileri beraat eden DİSK, tekrar faaliyete geçmiştir; DİSK'in bu yeni dönemle birlikte, demokrasi vurgusunun yapıldığı ve sendikal hayatta da endüstri ilişkilerindeki yeni eğilimlerle uyumlu bir sendikacılık takip ettiği gözlemlenmektedir (Delican, 2006: 31). Bununla beraber, DİSK 1991'den itibaren yeniden, siyasal içerikli eylemler düzenlemeye başlamış; özellikle ülkenin ekonomik bağımsızlığının ve üniter yapının korunması ve demokrasi mücadelesine yönelik baskı grubu işlevli, kitlesel katılımlı eylemlere ağırlık verilmiştir. Özellikle Türk-İş'in düzenlediği eylemlere kısmen destek veren DİSK, 26 Kasım 1997'de yazılı bir basın açıklaması yaparak, “barış, demokrasi, özgürlük, sosyal hukuk devleti, iş, ekmek ve gelecek için” İstanbul'dan Ankara'ya bir yürüyüş başlatacağını duyurmuştur. Ankara'da Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı önünde son bulan yürüyüş, burada mitinge dönüşmüş ve DİSK yönetimi, sendikal mevzuatla ilgili değişiklik taleplerini içeren dosyayı Çalışma Bakanı'na sunmuştur (Mahiroğulları, 2005: 371). DİSK'in düzenlediği bu eyleme, bazı sendikaların taleplerine rağmen Türk-İş “sendikal rekabet” gerekçesiyle katılmamıştır. Aynı günlerde KESK de iş bırakma eylemi düzenlemiş ve Başbakanlığın “eyleme katılanlar hakkında yasal işlem yapılacağı” şeklindeki genelgesine ve diğer konfederasyon Kamu-Sen'in uyarılarına rağmen, eyleme yurt çapında büyük katılım sağlanmıştır (Milliyet Gazetesi, 15 Aralık 1997).

2000'li yıllara gelindiğinde dikkat çeken en önemli husus, özellikle 2006'dan itibaren grev sayısının yıllar içerisinde giderek azalmasıdır. Örneğin, 2005 yılında 34 grev gerçekleştirilirken, 2006 yılında bu rakam 26'ya, 2007 ve 2008'de 15'e, 2009'da 12'ye, 2010'da 10'a kadar düşmüştür. Benzer şekilde aynı düşüş toplu sözleşmeden yararlanan işçi sayısında da görülmüştür; 1990-1999 döneminde yapılan toplu sözleşmeden yılda 644 bin işçi yararlanırken, bu sayı 2000'li yıllarda, yılda ortalama 428 bin işçiye düşmüştür. Dolayısıyla iki 10 yıl arasında toplu sözleşmeden yararlananların sayısının üçte bir oranında gerilediği görülmektedir (Sönmez, 2010).

Bu dönemdeki işçi hareketleri, çoğunlukla özelleştirmelere karşı yapılan grev ve protestoları içermektedir. Özelleştirme, yukarıda da değinildiği üzere 1980'lerdeki ekonomi politik değişimlerin bir sonucudur; fakat özellikle 1990'lardan itibaren yoğunlaşmaya başlayan bu politikanın karşısında sendikal hareketler yetersiz kalmıştır. 2000'li yıllara gelindiğinde ise özelleştirme sebebiyle pek çok işçi işsiz kalmıştır. İşçi sınıfının tepkisinin frenlenmesi adına AKP Hükümeti döneminde, özelleştirme nedeniyle işten çıkarılan

işçilerin “geçici personel” statüsünde (657 sayılı Devlet Memurları Kanununun 4/C maddesi) çalıştırılması sağlanmıştır; bu yolla tepkilerin bir ölçüde önü alınmıştır. Özelleştirmeye karşı yapılan ilk eylemlerden biri, Türkiye Selüloz ve Kağıt Fabrikaları A.Ş. (SEKA) İzmit Fabrikası'nın özelleştirilmesine yönelik olarak Selüloz-İş Sendikası ve işçiler tarafından 2005 yılında gerçekleştirilmiştir; işçiler 19 Ocak günü işyerlerini işgal etmişlerdir; eylem 51 gün sürmüştür. SEKA eylemi geniş bir kamuoyu desteği sağlamış ve bu sayede, Anayasa'da işyeri işgali yasaklanmış olmasına rağmen, herhangi bir hukuki yaptırımla karşılaşılmamıştır. SEKA eylemi ardından, Tekgıda-İş Sendikası, 13 Şubat'ta “Özelleştirmeye Hayır” mitingi ile 27 Şubat'ta da “Türkiye'ye, Geleceğe ve Fabrikalarına Sahip Çık” mitingini düzenlemiştir. Özelleştirme karşıtı eylemlerden biri de, 23 Mayıs 2005 günü, Seydişehir Alüminyum Fabrikası'nın özelleştirilmesine yönelik gerçekleştirilmiştir. Bu eylemler karşısında tepkisiz kalan sendikalar, özelleştirmeler karşısında tam bir teslimiyet ortaya koymuştur (Koç, 2012a: 210-214).

Bu yıllarda özelleştirme karşıtı eylemler arasında kamuoyuna en çok yansıyan, 78 gün süren Tekel işçilerinin eylemidir (Koç, 2012b: 214). Kamuoyunda Tekel Eylemi olarak bilinen Tekel Kurumu işçilerinin yürüttüğü protestolar dizisi Ankara merkezli olmak üzere Türkiye'nin birçok ilinde gerçekleşmiştir. Türkiye'nin çeşitli illerinden gelerek Ankara'da Türk-İş binası önünde toplanan Tekel işçilerinin eylemi, birçok sivil toplum örgütü, sendika ve siyasi partinin desteğini alarak devam etmiş; başlangıcından sonlanmasına kadar geçen süre içerisinde kamuoyunun ana gündem maddeleri içerisinde önemli bir yer tutmuştur (Göker ve Doğan, 2011: 186). Kamuda geçici personel statüsü olan 4-C'ye tabi işçi çalıştırma Tekel işçilerinin eylemiyle gündeme gelmiş ve güvencesiz işçi çalıştırmayı kamuoyunun gündemine yerleştirmiştir. 4-C statüsü genel olarak; işçileri asgari ücretle yılda 4 ay veya en çok 10 aylık süreyle çalıştırma, iş güvencesi başta olmak üzere yıllık izin, sendika ve tazminat haklarının ortadan kaldırıldığı bir istihdam türü olarak bilinmektedir. Tekel işçilerinin gerçekleştirdiği bu eylemler dizisi de “kölelik düzeni” olarak tanımladıkları 4-C'li çalışmaya karşı olmuştur (Koç, 2012b: 196).

Tekel Eyleminin, Türkiye işçi hareketleri içinde gerçekleşen önceki eylemlerden farklı olarak ortaya çıkan en önemli özelliği, yüzlerce kişinin Türkiye'nin dört bir tarafından Ankara'nın merkezine gelerek Kızılay'da sokaklara yerleşmesi, derme çatma çadırlar kurması ve oturması, ara sıra da Meclis'e ve siyasal partilere gruplar göndermesi biçiminde sürmesinden ve olağanüstü bir kararlılık sergilemesinden ileri gelmektedir.

Polisin biber gazlı ve basınçlı su saldırısı karşısında, Tekel işçileri günlerce direnişini sürdürmüş ve işçiler, kamuoyundan büyük bir destek alarak gündemi belirlemiştir. Eylem, toplumda AKP Hükümeti'ne yönelen tepkinin eyleme dönüşen biçimi olmuş; hükümete tepki duyup, bunu örgütlü ve kitlesel biçimde ifade edemeyen birçok kesim, Tekel işçilerine yakınlık duymuş ve kendiliğinden destek kampanyaları örgütlemiştir. Eylemin kararlılığı sayesinde, işçiler, birçok sendikanın % 10 barajının altında kalmasını ve işçi simsarlığına ilişkin kanun taslağının Meclis'e verilmesini engellemişlerdir; bunun yanında şeker ve enerji özelleştirmeleri ertelenmiştir. 4/C kapsamında çalışanların haklarında ve çalışma koşullarında da önemli gelişmeler sağlanmıştır; en önemlisi de sendikalara duyulan güven artmış ve sendikalara üye olma eğilimi güçlenmiştir. Buna karşın eylem, sendikalardan çok komünist/sosyalist hareketlerin desteğiyle sürmüştür; 20 Şubat 2010'daki eyleme, komünist/sosyalist siyasal partiler binlerce kişiyle katılırken, Türk-İş ve bağlı sendikaların desteği sembolik düzeyde kalmış ve eyleme 50-60 kişilik gruplarla katılmışlardır (Koç, 2012a: 230).

2 Mart 2010'da Danıştay, geçici personelin 4/C statüsüne geçiş için 30 günlük süre içinde ilgili kurumlara başvurmasını öngören hükmün yürütmesini bir aylık süre için durdurmuş; bunun sonucunda işçiler süre kazanmış; bazı işçiler için bu iyi haber olarak değerlendirilmiştir. Fakat pek çok işçiye göre de bu olumlu bir sonuç olarak görülmemiştir; Danıştay'ın kararıyla sadece sürenin uzatıldığı ve bir kazanım olmadığı görüşünü benimseyenler çok daha fazladır. Sonuçta Danıştay'ın kararıyla işçiler çadırlarını toplayıp, Ankara'dan ayrılmışlardır*. Yıldırım Koç'a (2012a: 232) göre, eylem Türkiye işçi sınıfı ve sendikacılık hareketi tarihinde bir dönüm noktası olmasa da tarihte çok önemli bir yerde durmaktadır.

*Burcu Ballıktaş, Bianet Haber Portalı, <http://bianet.org/bianet/emek/120386-tekel-iscileri-cadirlarini-toplarken-huzunlu-ama-umutlu>

2. TOPLUMCU GERÇEKÇİLİK VE İŞÇİ SINIFI FİLMLERİ

2.1. Kamusal Alanın Dönüşümü Çerçevesinde Politik Sanat

Pek çok düşünürü göre, sanat toplumsal bir üretdir. Bu, iki bileşen ile açıklanır; bileşenlerden birisi onun üretiliş şekline gönderme yaparken, diğeri ise onun “yaratım” değil, üretimle ilişkili bir anlam dünyasında değerlendirilmesini önerir (Mutlu, 2010: 87-88). Toplumsal yapı ile sanat ortamı arasındaki temelli ilişkiler konunun her şeyden önce toplumun dinamik değişme süreci içindeki yerini belirlemeyi gerektirmektedir. Toplum yapısı kesin dönüşümlerle değişmediği sürece de, sanatçının içinde devindiği ekonomik ortamla ilişkilerinin de göz ardı edilmemesi önemlidir (Kutlar, 1967: 28). Bununla beraber, Marks (2005: 269), Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı'da sanat ve altyapı arasındaki ilişki üzerine gözlemlerini, ilk bakışta, daha farklı bir yönde yapmaktadır:

“Sanat konusunda, bazı sanatların açılıp gelişmesi dönemlerinin ne toplumun genel gelişmesiyle ve ne de bunun sonucu olarak, toplumun örgütlenmesinin iskeleti olan maddi temelin gelişmesi ile hiç de orantılı olmadığı bilinmektedir.”

Marks'ın bu söylemi, sanat ve altyapı arasındaki ilişkiyi keskin çizgilerle ayırmadığını ortaya koymaktadır. Sanatı diğer üst yapı kurumlarından ayrı tutmasının sebeplerinden biri, Marks'ın ekonomik gelişmenin ileri olmadığı klasik Yunan'da, sanatın oldukça gelişmiş olması karşılığı üzerine epey düşünmüş olmasıdır (Moran, 2009: 45). Ayrıca Marks, özgül bir sanat biçiminin, salt içinde yeşerdiği toplumun üretim alanını inceleyerek açıklanabileceği düşünmemektedir; fakat sanatın, egemen üretim ilişkilerinden bağımsız olarak, bütünüyle kendi koşulları göz önüne alınarak anlaşılabilceğini de savunmamaktadır. Belli bir yapıtın nasıl yaratıldığını anlamak için, bu sanat yapıtının üretildiği toplumun üretim ilişkilerini incelemek zorunlu olarak görülmektedir. Bu sebepten, Marks maddi üretim biçimlerini de sanatsal yaratıları da kendi tarihsel bağlamları içinde incelemek gerektiği görüşünü benimsemiştir (Füredi, 2001: 234).

Engels de (aktaran Plehanov, 1991: 33) üst yapı ve alt yapı arasındaki girift ilişkinin bir yönünü şu şekilde açıklamaktadır:

“Tarihin maddi kavrayışına göre, tarihteki belirleyici öge, son çözümde, maddi yaşamın üretimi ve bu üretimin yenilenmesidir. Ne Marks ne de ben hiçbir zaman bundan fazlasını söylemedik. Eğer, sonradan biri çıkar da, yalnız ekonomik ögenin belirleyici olduğunu söylerse, o, bizim görüşümüzü saçma,

soyut, anlamsız bir tümceye çevirmiş olur. Gerçi ekonomik durum temeldir, fakat üstyapının çeşitli bölümleri de (sınıf kavgasının siyasal biçimleri ve sonuçları, eskiden kavgayı kazanmış olan sınıfın kurduğu kurumlar, hukuk biçimleri ve hatta bütün bu gerçek çatışmaların onlara katılanların zihninde bıraktığı izler, siyaset, hukuk, felsefe kuramları, dinsel görüşler ve onların bir dogmalar düzeni haline gelinceye değin geçirdiği gelişmeler de) aynı şekilde tarihsel savaşın akışı üzerinde etkilerde bulunurlar, hatta birçok durumlarda onun biçimini belirlerler.”

Plehanov (1987: 129), doğrudan değil, dolaylı yoldan seyreden bu ilişkiyi şu şekilde tarif etmektedir:

“...edebiyat, sanat, felsefe, vs. toplumsal psikolojiyi ifade ederler ve toplumsal psikolojinin karakteri de söz konusu toplumu teşkil eden insanlar arasındaki karşılıklı ilişkiler tarafından belirlenir. Bu ilişkiler, en sonda, üretim güçlerinin gelişme derecesine tabidir. Üretim güçlerindeki her ilerleme toplumsal ilişkilerde ve dolayısıyla toplumsal psikolojide bir değişikliğe yol açar. Toplumsal psikolojide meydana gelen değişiklikler, zorunlu olarak, az ya da çok kuvvetle, edebiyata, sanata, felsefeye, vs. yansır.”

Benzer şekilde, Gramsci (2010: 244) de alt yapı ve üst yapı ilişkisinin incelenme zorunluluğunu şu şekilde ele alır:

“Belli bir dönemin tarihindeki aktif güçleri doğru bir şekilde analiz etmek ve bu güçler arasındaki ilişkiyi belirtmek için tam tamına ortaya konulması ve çözülmesi gereken sorun, yapı ile üstyapılar arasındaki ilişkiler sorunudur.”

Bununla beraber, Gramsci (2010: 288), devletin kültür politikasını ve altyapıda ortaya çıkan ihtiyaçların üstyapı tarafından giderilmesi meselesini, “etik devlet” kavramı üzerinden ele almaktadır. Buna göre, “devlet, onun en önemli işlevlerinden biri nüfusun büyük bölümünü belli bir kültürel ve ahlaki düzeye, gelişimi sağlayan üretici güçlerin ihtiyaçlarına ve dolayısıyla da egemen sınıfların çıkarlarına tekabül eden bir düzeye (ya da biçime) yükseltmek olduğu ölçüde, etiktir.” Gramsci'ye göre, “pozitif bir eğitsel işlev gören okullar” ile “negatif ve baskıcı bir eğitsel işlev gören mahkemeler” en önemli devlet etkinlikleridir; bu etkinlikler, egemen sınıfların siyasal ve kültürel hegemonya aygıtını oluşturmaktadır.

Plehanov (1991: 33), estetik beğenilerin, ülkülerin, anlayışların değişmesini

toplumsal evrim içinde ele almaktadır. Buna göre, “sanat toplumun işlevidir” ve belirli toplumsal kümenin ve zamanın çizimlerini yansıtır, değerlendirir.

Toplumsal bilinci toplumsal koşullar belirlemektedir; sanat ve edebiyat da dahil her ideoloji, belirli bir toplumda veya sınıflı bir toplumda belli bir sınıfın ruhsal durumunu ortaya koymakta ve her çağın sanat yaratışının özellikleri, eserde belirtilen toplumsal psikolojiye sıkı sıkıya bağlı bulunmaktadır. Bu doğrultuda, bir sanat eserini çözümlmek isteyen bir eleştirmenin, her şeyden önce, bu eserde toplumsal bilincin (ya da sınıf bilincinin) hangi ögesinin belirtilmiş olduğunu araştırması ve anlaması zorunlu olmaktadır (Plehanov, 1991: 115, 117).

Plehanov (1991: 54), “genel olarak, ekonominin sanat ve öteki ideolojiler üzerinde doğrudan doğruya bir etkisi çok seyrek görülür” der ve ekler: “Sanat, ekonomik koşulların belirlediği toplumsal yaşamın bir görüntüsünü temsil eder.” Plehanov'a (1991: 102) göre, toplumdaki üretim güçleri geliştiği ölçüde, bu toplumun insanları arasındaki ilişkiler de değişmektedir. Plehanov'un vurguladığı sanat ve toplum ilişkisini Sennett (2010: 401), değişen koşulları işaret ederek, daha farklı yorumlamaktadır:

“Sanat ve toplum bir arada ele alındığında, tartışmalar genellikle sanatçının yaratımını etkileyen toplumsal şartlar ya da bu şartların sanatçının yaratımında nasıl ifade edildiği üzerinde yoğunlaşır. Toplumun içinde bir sanatı, toplumsal süreçlerin kendine içkin olan estetik yaratı tahayyül etmek oldukça güçtür.”

Sennett (2010: 402), bu görüşünü, “tüm yaşam tiyatrodur” yaklaşımı ile açıklar. Ona göre, bu yaklaşımın sorunu, zamanın dışında kalmasıdır; çünkü ona göre, tiyatro estetiğinin günlük yaşamdaki davranışlarla iç içe geçtiği toplumsal yaşam, 18. yüzyılın ortalarında görülse de, modern toplumda silinmiş; modern toplumun insanları, sanatı olmayan aktörler haline gelmişlerdir. Sennett’a göre, toplum ve toplumsal ilişkiler soyut olarak dramatik terimlerle tahayyül edilmeye devam edilse de, insanlar artık icracı değillerdir.

Her temelin kendisine uygun bir üstyapısı bulunmaktadır. Feodal rejimin kendi üstyapısı, kendi hukuki, siyasal ve buna benzer görüşleri ve bunlara uygun düşen kurumları varken, aynı şekilde kapitalizmin de kendi üstyapısı bulunmaktadır. Altyapı denilen bu temel değiştiği anda, üstyapı da onun peşinden değişmekte ve ona uygun düşen bir üstyapı oluşmaktadır (Lecerle ve Albouy, 1987: 206).

Modern döneme gelmeden önce, aristokratik toplumda sanat, çoğunlukla dinsel

öğelerle biçimlenmiş ve kilisenin etkisi ile gelişebilmiş, skolastik düşüncenin koruyuculuğunu ve savunuculuğunu üstlenen bir propaganda aracı mahiyetinde önemli bir araç olarak kullanılmış, mevcut statükoyu kayıtsız şartsız kabul eden devinimsiz ve durağan bir özellik göstermiştir. Statükonun gücünü ve ihtişamını gözler önüne sermek amacı ile yapıldığından, çizgileri dinsel ve emperyal övgülerin ötesine geçememiştir (Kılıç, 2011b: 38). Çünkü Ortaçağ'da Avrupa'ya damgasını vuran iki temel yapıdan biri, kurumsal faaliyetleriyle Avrupa toplumunu kendine bağlı ve bağımlı hale sokmuş olan kilisedir. Diğer yapı ise, sosyal, siyasal ve ekonomik ilişkileri toprakla örtüşüren ve Ortaçağ'da Avrupa'da yaşam tarzını belirleyen feodalitedir (Çetin, 2002: 81). Bu durum, 16. yüzyıldan başlayarak bazı önemli siyasal gelişmelerle değişime uğramıştır. Bu önemli siyasal gelişmelerden biri, uzun zamandan beri önce Batı Avrupa'da daha sonra da başka yerlerde ulus-devletlerin ortaya çıkmasıdır. Diğer bir gelişme ise, hükümdarların, kilisenin bağımsız gücünü kısıtlamalarıdır. Bu, 16. yüzyılda İngiltere ve İskoçya'nın papaya olan bağlılıklarını sona erdirmeleriyle ve Fransa ve İspanya'da da kralın gücünün kiliseye kabul ettirilmesiyle gerçekleşmiştir (Wiesner-Hanks, 2009: 120-121).

Rönesans* döneminde, sanatçılar bireysel yaratıcılıklarının, mevcut sistem tarafından propaganda aracı olarak kullanılmış olduğunu fark etmiş ve statükoyu özgürce eleştirme ortamına sahip olmuştur; bu da, politik sanatın başlangıç noktasını oluşturmuştur. Diego Velazquez'in 1656 yılında yaptığı, İspanya'nın çöküşünü ifade eden IV. Philip tablosu ve William Hogarth tarafından İngiliz aristokrat sınıfının ahlaki yozlaşmasını ve çöküşünü resmeden eserleri, politik sanatın başlangıcına öncül örnekler olarak gösterilmektedir (Kılıç, 2011b: 38).

Önceki bölümde de değinildiği üzere, bu siyasal değişimler özellikle 18. yüzyılla birlikte hız kazanmış, burjuvazi siyasal, kültürel ve toplumsal alana daha yoğun nüfuz etmeye başlamıştır. 18. yüzyılda aristokrasi, gücü yeniden kazanmak için, reaksiyoner biçimde, sermaye arayışına yönelmiştir. Parlamento aracılığıyla da, kral tarafından önerilen, ayrıcalıklarını tehdit eden reformları ve mevkilerini kaybetme tehdidine karşı kentlileri engellemek için birleşmişlerdir (Perry vd., 2008: 462).

* Rönesans, 15. yüzyıl İtalyan resmini, 16. yüzyıl İngiliz edebiyatını ve 17. yüzyıl İskandinav mimarisini tanımlamak için kullanılmaktadır. Bazı sosyal bilimcilere göre, Rönesans, modern dönemin başlangıcı olarak kabul edilirken, bazılarının göre ise, ortaçağ ve modern çağ arasındaki geçiş dönemi olarak tanımlanmaktadır. Bkz. Merry E. Wiesner-Hanks, Erken Modern Dönemde Avrupa 1450-1789, Çev. Hamit Çalıışkan, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2009, s.s. 177.

17. ve 18. yüzyılda, “paradigma değişikliği” (Kuhn'dan aktaran Wiesner-Hanks, 2009: 495) ile kültürel ve entelektüel alanda eğitilmiş Avrupalıların dünya görüşünde köklü değişimler meydana gelmiştir. Dönemin düşünürleri kendi dönemlerini “Aydınlanma” olarak tanımlamışlar, bilginin onları eski çağlardan kurtaracağını düşünmüşlerdir. Onlara göre, “akıl ışığı”, cehaletin, önyargıların, kör inancın, batıl düşüncenin, zulmün ve adaletsizliğin karanlığını aydınlatmak için kullanılabilir (Wiesner-Hanks, 2009: 495-496).

Burjuvazi, kendisinin bir sınıf olarak bilincine varmaya başlayınca, dramını ve resmini yaratmaya koyulmuştur. Egemen sınıfa başkaldırış siyasal bir özellik kazanmazdan önce, duygusal bir biçimde görülmüştür. Bu doğrultuda, 18. yüzyılın günlük gerçeklerini dile getiren burjuva resmi, ahlaki düzeltmek isteyen bir ruh taşımıştır. Sanat, “insanoğlunun eğiticisi” olmuştur. Gözyaşı döktüren komedi, kokuşmuş aristokrasiye orta halli insanla ve onun aile erdemleriyle karşı koymuştur. Resimde ve tiyatrodaki klasisizm, yeni biçimiyle, krallığın baskısına, derebeylerin zorbalığına, keşişlerin ikiyüzlülüğüne karşı bayrak açmış, Antikçağın kahramanlarının cumhuriyetçi erdemlerini yüceltmıştır (Plehanov, 1991: 55).

Politik sanatın ilk örneklerinin en fazla görüldüğü ülkelerden biri olan Britanya'da, özellikle 1700'lerin son çeyreğinden itibaren hem hükümeti hem de kraliyeti eleştiren pek çok eserle karşılaşmıştır; bu eserlerde yönetim organlarının gücü kötüye kullanılmasına yönelik eleştiriler ortaya koyulmuştur (Kromm, 2003: 128). Fransa'da da, özellikle savaş dönemlerinde -örneğin 7 yıl savaşları- sanat, politize olmaya başlamıştır (Kromm, 2003: 141). Asıl modern anlamda politik sanatın ilk örneği ise, 19. yüzyılın başlarında Francisco De Goya'nın “İnsanın İnsana Vahşeti” adlı bir dizi resim serisi olarak görülmektedir (Kılıç, 2011b: 38). 19. yüzyıldan itibaren ise, sanatta bir dönüşüm yaşanmış; realizm, burjuva sanatçıları tarafından kademeli olarak terk edilmeye başlanmıştır; bunun yerine ise -örneğin resimde- insan yüzünün ayrıntılarının resmedildiği portre resimler ön plana çıkmıştır. Bu yıllar içinde, ideolojik arka planı olmayan “sanat için sanat” yaklaşımı, benimsenmeye başlanmıştır. Formalizmin yayılmaya başlamasıyla da, sanatçının politik görüşü ile sanatsal pratiği arasında gitgide genişleyen uçurumlar ortaya çıkmıştır (Chipp, Selz ve Taylor, 1968: 491-492). Bu durum, Plehanov'a (1991: 55) göre, burjuvazinin iktidardaki ağırlığının artmasıyla doğru orantılı gerçekleşmiştir:

“Burjuvazi eski rejime kafa tutacak kadar kendini güçlü duyar duymaz ağlatıcı

komedi ile günlük olayları canlandıran gerçekçilik gözden silinir. Şimdi, aristokratların kötülüklerini iğnelemek değil, onları iktidardan atmak söz konusudur. Aile erdemleri yerini siyasal erdemlere bırakır. (...) Burjuvazi iktidara geçince, Antik kahramanlara olan hayranlığını bırakır. Sahte klasisizm, devrimci özünü yitirdiği için, iyice eskimiş, değerden düşmüş bir giysiye döner; sıkıcı, kullanışsız bir kurallar yığını olarak görülür.”

Plehanov’a (1991: 56) göre, burjuva sanatı gerçekliğin ve “sahte klasisizm”in yerine başka bir sanatsal üslup benimsemiştir; bunun adı da romantizmdir. Plehanov, “çağın romantizmi hayal kırıklığını, gerçekten kaçışı, büyük yıkımların melankolisini ve akıldışının akılcılık üstündeki ve içgüdünün sağduyu üstündeki “tutku dalgasının” toplumsal dilekler üzerindeki zaferini belirtir” demektedir. Ona göre bu yeni üslup, iğrenç sayılan gerçekliğe gerçekdışı güzellikle karşı çıkmaktadır.

Gerçekçilik kavramının tarih sahnesinde dönüşüme veya değişime uğramasının sebeplerinden biri de, burjuvazinin karşıt güçlerinin, kısa bir dönem için de olsa, egemen konuma geçmesi gösterilmektedir; burjuvaziye yönelik ortaya çıkan bu tehdit karşısında gerçekçilik el değiştirmiş ve dönüşüme uğramıştır (Çalışlar'dan aktaran Önbayrak, 2008: 188).

Gramsci (2010: 247), daha geniş bir perspektiften, bu dönemin siyasal zemininde ortaya çıkan gelişmeleri sınıf çatışması üzerinden şu şekilde ele almaktadır:

“...1870-71'de, yani Komün girişimiyle birlikte ancak, 1789'da filizlenmiş olan yapının tümü nihayet tarihsel bakımdan tükenme noktasına gelir. Ancak bu tarihten sonra, iktidar mücadelesi veren yeni burjuva sınıfı, kesinkes geride bırakılmış olduğunu kabul etmeye yanaşmayan eski toplumun temsilcilerini değil sadece, aynı zamanda 1789 devriminin yarattığı yeni yapının eskidiğini savunan yeni grupları da yenilgiye uğratmıştır; burjuvazi kazandığı bu zaferle, eski ve yeni güçler karşısındaki diriliğini kanıtlamıştır.”

Plehanov (1987: 59-60) ise, bu sınıf çatışması ekseninde ortaya çıkan gelişmelere şu şekilde dikkat çekmektedir:

“Burjuvazi, ...bizzat devrimci bir sınıf iken, bütün çalışan kitle onunla tek bir 'tiers état'* oluşturacak şekilde burjuvazinin peşinden gidiyordu. O zamanlar

* Üçüncü sınıf. Derebeylik döneminde soylular ve papazlar dışında kalan ve burjuvalardan, köylülerden ve halktan oluşan topluluk. Bkz. Georgi V. Plehanov, Sosyalist Açından Toplum Sanat Eleştirisi, Asım Bezirci

burjuvazinin ileri ideologları, aynı zamanda, 'imtiyazlılar dışında bütün ulusun ileri ideologları idi. Başka bir deyişle, burjuvazinin görüşünü paylaşan sanatçıların eserleri tarafından kolaylaştırılan ve teşvik edilen işbu insanlar arası yakınlaşmanın imkanları nispeten çok genişti. Fakat burjuvazinin çıkarları, tekml çalışan kitlenin çıkarları ile artık uyuşmaz olunca ve özellikle proletaryanın çıkarlarıyla çatışmaya başlayınca, bu imkanlar son derecede daralmış oldu.”

Plehanov (1987: 59-60), sınıflara ayrılmış bir toplumun yarattığı sanat eserlerinin biçimlerinde ve içeriğinde ortaya çıkan değişikliklerin, ancak ekonomik alanda ortaya çıkan değişikliklerle ve sınıf kavgalarıyla açıklanabileceğini göstermek istemektedir. Bu doğrultuda, sanatçı ve egemen sınıf arasındaki ilişkinin sanatçıyı ve eserini nasıl etkilediğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Ona göre, burjuvazinin eski rejimin karşısına çıktığı zamandaki temel saiki, bütün insanların katılacağı bir ideolojiyi inşa etmektir. Buna karşın, Plehanov'a (1987: 52) göre, burjuvazi, proletarya ile mücadelenin anlamını keşfettiği andan itibaren, toplumsal olayları bilime yakışır bir serinkanlılıkla inceleyebilme yeteneğini yavaş yavaş yitirmiştir.

İdeolojiden yoksun bir sanat eseri olamayacağını görüşüyle Plehanov (1987: 59-60), insanlar arasında yakınlaşmayı sağlayan ve teşvik eden bir fikrin sanatçı için ilham kaynağı olabileceğini söylemektedir. Buna göre, bu yakınlaşmanın sınırlarını belirleyen şey ise, sanatçının kendisi değil, mevcut olduğu toplumun kültür düzeyidir. Ona göre, sınıflara bölünmüş bir toplumda yakınlaşmanın sınırını belirleyen şeyler ise, hem sınıfların birbiriyle olan ilişkileri hem de sınıflardan her birinin belirli bir alandaki gelişme seviyesidir.

Gerçekçilikten uzaklaşan burjuva toplumunun sanatı ve sanatçıları, özgür olduklarını belirtse de, “pazar” için yazmaya ve resmetmeye başlamışlardır; bu da yarattığı eserin, güç satılabilen bir meta haline gelmesine sebep olmaktadır. Sanat, burjuva öncesi toplumlarda kamusal yaşam içinde bütünleşirken; ortaya çıkan bu dönüşümle, kamuyla sanatçı arasındaki dolaysız bağ kopmuştur (Plehanov, 1991: 66). Bu dönüşüm sürecinde, Plehanov (1987: 77), gerçeğin ne olduğuna dair ortaya çıkan merkezi problem çerçevesinde, sanatçının kendisini konumlandığı yere ilişkin çözümler sunmaktadır:

(Çev.), 1991, İstanbul, Evrensel Yay., s. 62.

“Bir insan için kendi öz “ben”inden başka her şey yıkıldı mı, çağdaş toplumun bağrında cereyan eden büyük mücadelenin sakin bir kronikçisi rolünü oynamaktan onu artık hiçbir şey alıkoyamaz. Fakat hayır! Bir şey onu bu rolü oynamaktan alıkoyacaktır. (...) Bu, toplumsal hiçbir şeye ilgi duymama halidir. Ve eğer bu insan bir sanatçı ise, o zaman eserlerinde bu mücadeleye en ufak bir imada bile bulunmayacak, o da “biricik gerçek”le, yani kendi “ben”iyle yetinecektir.”

Yaşamdan ve hakikatten alabildiğine tiksinen bu içe kapalı sanat, verimsiz soyutlamalar ve karmaşalar içinde kaybolarak, çıkmazlara saplanıp kalmaktadır. Herkesin anlayacağı bir dilden konuşmak yerine, karanlık, anlaşılmaz, şifreli ve yapmacık bir anlatımı benimsemekte ve insanoğlunun alını yazısını belirleyecek gerçek kavgalara katılmaktan korkmaktadır (Plehanov, 1991: 63).

Çalışmanın birinci bölümünde de değinildiği üzere, sanayi devrimi sonrası ortaya çıkan kamusal alan ve kamuoyu kavramlarındaki temel güdülerden biri olan “genel yarar” kavramının dönüşümü sonucunda ortaya çıkan sınıflar arası menfaat çatışmaları, sanat üzerindeki yaklaşımları da etkilemiş; egemen sınıfın istekleri ve beğenileri, sanatsal yaklaşımların temelini oluşturmaya başlamıştır. Kaldı ki Adorno (2004: 295)'ya göre, tarih boyunca sanata en fazla entegre olan toplum, burjuva toplumdur ve burjuva çağından başlayarak, totaliter rejimlerin yükseliş dönemine kadar burjuva toplumu, bu yolla toplumsal kontrol mekanizmasını elinde tutmuştur.

İdeoloji ile sanat arasında şaşmaz bir nedensellik bağı vardır ve sanatçının mensup olduğu sınıf neyse, eseri de o sınıfın ideolojisini yansıtmaktadır. Sanat anlayışında ortaya çıkan yaklaşım değişimlerinin merkezinde, “sanat için sanat” fikrinin yükselişi yer almaktadır. Bazı insanlar, “toplum sanatçı için değil, sanatçı toplum içindir” derken; bazıları da, sanatın kendi kendisinin “amacı” olduğu fikrini ve onu kendisine yabancı başka amaçlara erişmek için “araç” olarak kullanılmasının sanat eserinin değerini azaltacağı fikrini benimsemektedirler (Plehanov, 1987: 14). Plehanov, bu iki temel görüşü ortaya koyduktan sonra, Çernişevski (aktaran Plehanov, 1987: 15)'nin sözlerine atıfta bulunmaktadır:

“Sanat, sanat içindir' düşüncesi, günümüzde 'servet servet içindir', 'bilim bilim içindir' vs. düşüncesi kadar acayip bir düşüncedir. Beşeri faaliyetlerin tümü, insana hizmet etmekle yükümlüdürler, yoksa kısır ve gereksiz uğraşmalar

olarak kalırlar: servet insan tarafından kullanılmak, bilim insana yol göstermek için vardır. Sanat da esaslı bir iyiliği göz önünde tutmalı ve kısır bir zevk olmamalıdır.”

2.2. Sanatta Gerçekçilik ve Marksist Estetik

Sanatta ortaya çıkan gerçekçiliğin anlamı ve özellikleri birkaç madde üzerinden açıklanmaktadır: İlkine göre, romantiklerin günlük gerçekliklerden uzak, idealleştirilmiş konularının aksine ve masalvari olan, alegoriye veya sembolizme dayanan bir anlatım olmanın ötesinde gerçeklik üzerine kurulan sanat eseri, çağdaş toplumun her günkü alelade yaşamını ele almakta ve sanatçının gözlemlerini ortaya koymaktadır. Gerçekliğin ikinci özelliğine göre, ideal olanı yansıtma ilkesinin aksine, sanatçı, gerçekliği bütün yönleriyle yansıtmakta ve iğrenç, ayıp sayılan şeyleri de sanata dahil etmektedir. Üçüncü özellik, 19. yüzyılda sanat ve bilim anlayışının iç içe geçtiğinin bir göstergesi olarak yorumlanabilecek olan, determinizm çerçevesinde rastlantıyı reddetme ve olayları, sosyal ve psikolojik kanunlarla açıklama yaklaşımını işaret etmektedir. Son özellik ise, tarafsızlık ilkesidir; buna göre sanatçı, gerçekliği tüm çıplaklığıyla ortaya koyarak, sübjektif yorumlardan kaçınmaktadır. Sanatın gerçeklikle olan ilişkisi, 19. yüzyıl öncesi ve sonrası olarak iki dönemde ele alınmaktadır. 19. yüzyıla kadar, özellikle de 18. yüzyılın ortalarına değin temel alınan görüşler, sanatın görüngü dünyasını yansıtması ile geneli, özü ve ideal olanı yansıtması yaklaşımlarını ortaya koymaktadır. 19. yüzyıl sonrası ise, yansıtma kavramını açıklamak adına kullanılan en önemli kuram Marksist Estetik olmuş; sonraki yıllarda yerini, kendisiyle türdeş olan “Toplumcu Gerçekçilik” akımına bırakmıştır (Moran, 2009: 39-40).

18. yüzyıl öncesi dönemde, sanat-gerçeklik ilişkisinin temelinde Platon'un yaklaşımları yer almaktadır. Platon (2004: 596a-598c), Devlet'teki diyaloglardan birinde “benzetme” ve “idea” arasındaki ayrım ışığında şairin ve ressamın yaptığı işi, nesnelere üzerinden verdiği örneklerle açıklamaktadır; buna göre, Platon, bir masa veya sediri yapan işçinin yarattığı gerçeklikle sanatçının, örneğin bir ressamın, resmettiği masanın gerçekliği arasında bir fark olmadığını söylemekte; bunun sebebini ise, işçinin ve sanatçının ortaya koyduğu nesnelere, bir idea ile yaratılmış olmasıyla açıklamaktadır. Bu noktada, sedirin, masanın veya herhangi bir nesnenin üç türlü yaratımı ortaya çıkmaktadır; gerçek nesne, sadece Tanrı tarafından yaratılmış olan özdür; diğerleri ise bir işçi veya bir sanatçı

tarafından yapılmış olan diğer türde nesnelere karşılık gelmektedir. İşçi tarafından yapılan nesne, işçinin nasıl gördüğü ile alakalı olarak farklı biçimlerde ortaya çıkmakta; sanatçının yaptığı ise, ancak sedir işçisinin yaptığıının benzeri olmakta ve görünenin benzetmesi şeklinde oluşturulmaktadır. Platon bunu, “gölgenin gölgesi” sözleriyle açıklamaktadır.

Aristoteles (2006: 1371b) ise, Retorik'te, taklit eylemlerinin hoş olması gerektiğini belirtmekte ve bu taklitlerin, resim, heykel, şiir gibi, taklit edilen nesne hoş olmasa dahi, tat verebileceğini; seyircinin bu taklitlerden sonuçlar çıkararak, bir şeyler öğrenebileceğini vurgulamaktadır. Bu doğrultuda, çirkin, kaba ve hoş olmayan olaylar olsa dahi, sanat eserinin sadece hoş olanları seçmesi ve zevk vermesi gerektiği ile ideal olanı yansıtmakla yükümlü olduğu yaklaşımı benimsenmektedir (Moran, 2009: 34). Aristoteles (1987: 1447a-1451b) Poetika'da ise, şiir üzerinden bazı ayrımlar yaparak, tragedya şiiri, komedyaya şiiri veya diğer türdeki şiirlerin her birinin taklit (mimesis) yoluyla ortaya çıktığını belirtir; bunlar taklidi yapılan nesne, kullanılan araç ve tarz bakımından ayrılırlar. Aristoteles'e göre tragedya şairleri, öncelikle eylemleri taklit ederler, yani öyküdeki karakterlerin mutluluk veya mutsuzluklarını taklit ederler; eylemin taklit edilmesinden ötürü ikincil olarak karakterleri taklit ederler. Şairin ödevi ise, gerçekte olanı değil, olabilir olanı, yani olasılık ve zorunluluk yasalarına göre olanaklı olan şeyi anlatmaktır. Aristoteles şairin yaptığıının, bir tarih yazarının yaptığıına da üstün tutmaktadır; çünkü ona göre, tarihçi -Herodotos'un yaptığı gibi- gerçekte olanı açıklarken, şair ise olabilir olanı anlatmaktadır. Berna Moran (2009: 29), bu noktada, Aristoteles'in “olanı değil, olabilir olanı anlatma” vurgusunu “seçme” eyleminden yola çıkarak açıklamaktadır; buna göre şair, hayatın her ayrıntısını içeren bir mitos yazarsa ve hayatı kopya ederse, gereksiz ayrıntılarla olaylarla asıl anlatmak istediğini ortaya koyamayacak ve böylece tek olanı yansıtmaktan ileri gidemeyecektir. Bunun aksine şair seçme eylemini yerine getirdiğinde, genel olanı yansıtarak, öyküsünde anlatmak istediklerini vurgulayacak ve nedensellik bağı kurabilecektir. Moran, Platon'un yaklaşımının aksine, Aristoteles'in sanatçıyı, gerçeklikten uzaklaştıran veya sahte bilgiler sunan bir kişi olarak değil, hayatı açıklayan bir kişi olarak tanımladığını belirtmektedir.

19. yüzyıldan itibaren sanat ve gerçeklik ilişkisi üzerine yaklaşımlar, Marksizm üzerinden ele alınmaya başlamıştır; fakat asıl gelişme 20. yüzyılın başlarından itibaren yapılan tartışmalarla ortaya çıkmıştır. Sovyet Devrimi sonrası bazı düşünürlerce yeniden ele alınan sanat-gerçek kavramları, özellikle 1920'lerden başlayarak sanatın -özellikle de

sinemanın- propaganda gücünün fark edilmesiyle de yakından alakalıdır. Bunun yanında, sonraki yıllarda ekonomik alanda gerçekleşen dönüşümler, buna bağlı olarak imparatorlukların yıkılması veya sembolik hale gelmesi ve ulus-devletlerin kurulması, ırkçılığın yükselmesi, dünya savaşları, ekonomik bunalımlar, katliamlar, ulus içinde çatışmalar, bölünmeler, faşist yönetimlerin egemen güç haline gelmesi, toplumları da geri dönülmez bir değişime sürüklemiş; böyle bir dönemde, sanatın ve spesifik olarak sinemanın “neyle”, “nasıl” ilgileneceği yeniden tartışılır bir mesele haline gelmiştir. Marksist estetik kuramı da bu noktada biçimlenmiştir; özellikle Georgi Valentinovich Plekhanov, Georg Lukács, Bertolt Brecht, Walter Benjamin gibi düşünürlerin katkılarıyla ortaya çıkan tartışmalar diğer sanat dallarını dışlamamakla beraber, büyük ölçüde bir yazınsal anlatı türü olarak roman üzerinden sürdürülmüştür (Yaren, 2010: 107). Kuramın ilk yıllarında sorulan “sanat nedir” sorusu, doğa, insan ve hayatı yansıtan resim, şiir, vb. eserler olarak cevap bulmuş; sanatçı ise dünyaya “ayna” tutan kişi olarak betimlenmiştir. Bu yaklaşıma göre sanat, benzetme veya taklit olarak işlev görmektedir (Moran, 2009: 17).

Marks veya Engels, estetik üzerine bir eser yazmasalar da, bazı eserlerinde ya da mektuplarında edebiyatla ilgili söyledikleri sözler, Marksist estetikçilerin dayandıkları temel ilkeleri oluşturmaktadır. Marksizm’in temel felsefesi olan tarihsel maddeciliğe göre, üretim güçleri ve üretimi yapan sosyal grupların birbirleriyle ilişkisi, o toplumun üretim tarzını meydana getirmektedir ve bu üretim tarzı, o toplumun üstyapısı denilen ahlaki, hukuki, dini görüşlerini ve sanat anlayışını belirlemektedir. Bu sebeple de, üst yapının alt yapıyla olan organik bağı çerçevesinde sanat anlayışının da biçimlendiği yorumu yapılmaktadır. Felsefe sistemlerinin doğuşu, dinsel inançlardaki değişimler, yeni sanat türlerinin ortaya çıkması, temelde, üretim tarzında ortaya çıkan değişimlerin sonucu olmakta ve üstyapı, egemen konumdaki sınıfın görüşlerini, isteklerini ve beğenilerini yansıtmaktadır (Moran, 2009: 42-44).

Üstyapı ve altyapı arasında ortaya çıkan ilişki çerçevesinde, sanat eserlerini analiz eden veya uygulayanlar, bu türden bir sanat ve edebiyat anlayışının merkezine, sosyalizmin inşası sorununu, proletaryanın mücadelesini ve yeni insanı yerleştirerek bazı esaslar belirlemişlerdir; buna göre, sanat ve edebiyat, öncelikle, gerçeğe dayalı toplumsal gelişme hedefleri belirlemeli; çalışanların sosyalizme uygun eğitilmesini hedeflemeli; gerçeğin ortaya konmasında ve bireylerin ideolojik dönüşümlerinde birlik ve uyum sağlamalıdır. Ayrıca, bu sanatsal yaklaşıma göre belirlenen diğer esaslar da geleceğe dair mücadeleler

tasarlanması ve insanların bu mücadeleye davet edilmesidir (Uygur, 2005: 27).

Marksist estetik, genellikle iki döneme ayrılarak incelenmektedir; 1934'de kadar olan ilk dönem, daha çok kuramsal yaklaşımların oluşturulduğu, sanat ve üretim ilişkisi arasındaki bağlantıların araştırıldığı döneme karşılık gelmektedir. İkinci dönem ise 1934'ten sonra sanat anlayışının resmi bir nitelik kazanarak, yukarıda da belirtildiği gibi, “Toplumcu Gerçekçilik” adını aldığı dönemi kapsamaktadır (Moran, 2009: 41-42).

1934'e kadar sanat yapıtının oluşumu, özellikle Marks, Engels ve Plehanov gibi düşünürlerin görüşlerinden hareketle belli bir yapıya oturtulmuştur. Sosyalizmin yerleşmesinde ve sosyalist toplumun kuruluş mücadelesi içinde sanat ve edebiyat önemli ve etkin roller üstlenmişlerdir; bu türden bir mücadele içinde sanatın gerçeği yansıtması ve hatta gerçeğin ta kendisi olması önemsenmiştir. Bu gerçekliğin sosyalist ideolojiyle beslenmesi ve yeni insan ve toplumun bu gerçeklik kalıplarına göre şekillenmesi, temel hedeflerden olmuştur (Uygur, 2005: 26).

İlk olarak, Plehanov, Marksist kuramı bir estetik kuram haline getirmeye çalışmış; ve Marksist felsefenin temel fikri olan olayları maddi ve ekonomik nedenlerle açıklamak ilkesini, sanat kuramını aydınlatmak için tarihsel analizi esas alarak kullanmıştır. Plehanov (1987: 227-228), sanatçının öncelikle “ne söylemeli”, sonrasında da “nasıl söylemeli” sorularına cevap vermesi gerektiğini belirtmektedir; çünkü söyleyeceği şey de üslubu da, onun sınıf mücadeleleri ortasındaki durumunu açıklamaktadır. Sonuçta Plehanov için realite kadar üslup da dil de önemlidir; fakat sanatın içeriğini realite oluşturmakta ve her faaliyette olduğu gibi sanatta da içerik çok daha önemli görülmektedir. Ona göre, ideolojik içerikten mahrum bir çalışma, sanat eseri olarak kabul edilemez. Bu kurallar çerçevesinde Plehanov, sanat ve edebiyatın izlenmesi gereken yolu şu şekilde göstermektedir: Realite → ideoloji → içerik → biçim → güzellik.

Plehanov'un çalışmalarındaki temel amaçlarından biri, yazın/sanat dilini toplumbilim diline çevirmektir; kimi düşünürlere göre bu konuda bazı eksiklikleri olsa da, önemli görülen yanlarından biri, sanata müdahaleyi kabul etmemesi ve sanat eserinin propaganda malzemesi olarak kullanılmasına karşı çıkmasıdır (Oktay, 2008: 70).

Plehanov'un üzerinde çalıştığı Marksist Estetik, ilk dönemlerinde, yukarıda da değinildiği üzere, edebiyat ve genel bir bakışla sanat üzerindeki temel yaklaşımları ortaya koymaktadır; bir sanat dalı olarak ve metinsel bir yanı da olan sinemanın Marksist estetik içinde tartışılır hale gelmesi 1920'lere rastlamaktadır. Wayne'e (2011: 7) göre, Marksizm ve

sinema arasında yakın bir ilişki söz konusudur; ortak bir konuyu paylaşmakta, her ikisi de kitlelere seslenmektedir. Sinemanın toplumsal menzili, Marksistlerin bu araca yönelik gösterdiği kuramsal ve pratik ilgiyi açıklamakta; toplumların kargaşa anlarında, sinema da bundan doğrudan etkilenmektedir. Bu etki sinema kuramlarında ve uygulamalarda dalgalar halinde yayılmakta ve bu noktada sinema kitlelere seslenmektedir. Aynı şekilde Marksistler de kitlelere belirli aralıklarda seslenmekte ve onları harekete geçirmektedir.

Bazı kuramcılara göre sinema, Sovyet Devrimi'nden önce de zaten etkili bir varlık ortaya koyamamıştır; fakat 1920'lerle birlikte Sovyet yönetmenlerin (Eisenstein, Vertov, Pudovkin, Shub) ortaya attığı bir dizi kilit soruyla sinema da Marksist estetik tartışmalarının içinde yer almaya başlamış; bu tartışmalara, yirmi yılı aşkın süreç içinde Adorno, Benjamin, Brecht gibi Marksistler de katkı sağlamışlardır (Wayne, 2011: 7). Sorulan bu sorular sinema ve toplum arasındaki ilişkiyi anlamaya çalışmanın yollarını aramaktadır; bu sorular şu şekilde sıralanmaktadır:

“Sinemanın kapitalist kitle kültürüyle bütünleşmesinin kendisi ve izleyiciler üzerindeki etkisi ne oldu? Kitle kültürünün bir parçası olarak sinema estetiği ile kapitalist toplumsal düzenin yeniden üretilmesi arasındaki bağlantı neydi? Sinemanın teknolojisi ve endüstriyel yapısı kapitalist toplumun çelişkilerini nasıl kaydetti? Sinema ve genel olarak kitle kültürü, sınıfı nasıl yerinden eder, bastırır, marjinalleştirir? Hangi potansiyel sinemanın kapitalist sosyo-ekonomik ilişkilerle ilişkisini kesintiye uğratar, rahatsız eder ve sorunlu hale getirir? Marksist sinema estetiği kapitalist kültür endüstrisi içinde gelişmiş olan estetikten nasıl farklıdır? Hangi tüketim tarzı, hangi izleyicilik türü alternatif film uygulamalarını geliştirmeye çalışır?” (Wayne, 2011: 8)

Bu sorular, hem Marksist estetiğin temel uğraşlarını anlamaya yönelik olarak hem de sinemanın egemen üretim biçimi ile kurduğu ilişkinin ortaya koyulması veya sorgulanması adına önemli sorulardır. Adorno (aktaran Morrison, 1998: 119), sinemanın kapitalist endüstriyel üretim ve tüketime dahil olduğunu belirtmektedir; ona göre, kitleler gelir arayışıyla kendi emeklerini endüstrinin hizmetine verirken, sinema ise çalışma zamanlarında kendilerine yapıları onların boş zamanlarında yeniden oynatmaktadır.

2.3. Toplumcu Gerçekçilik ve İşçi Sınıfı Filmleri

1930'larla birlikte Marksist estetik, yeni yaklaşımların ortaya koyulduğu bir

döneme girmiştir. Marksist estetiğin ikinci dönemi olan Toplumcu Gerçekçilik, aynı zamanda Rusya'da 1930'ların resmi sanat görüşü olarak tanımlanmıştır. Toplumcu gerçekçiliğe göre de sanat yansıtmadır; ilk dönemden ayrıldığı nokta, ortaya koyduğu problemde gizlidir; buna göre, bu ikinci dönemin şekillenmesini sağlayan temel problem, sanatın ne olduğu ile ilgili değil, ne olması gerektiği üzerinedir. Buna göre, sanatın yansıttığı gerçeklik toplumcu gerçekliktir, fakat bu gerçeklik devrimci gelişme içinde ortaya çıkmakta ve tarihi somutlulukla gerçekliği, işçi sınıfının eğitilmesi meselesini gözetererek yansıtmaktadır (Moran, 2009: 52-53).

Toplumcu gerçekçiliği geliştirmeye çalışan kuramcılardan György Lukacs (aktaran Schor, 2007: 60), sanatın bir yansıma olduğu kabulüyle beraber, bu yansımanın ikiye ayrıldığını belirtmektedir; bunlar, doğalcılık ve gerçekçiliktir. Ona göre doğalcılık, toplumcu gerçekliği yansıma konusunda yetersizdir; çünkü ayrıntı ve betimleme takıntılıdır. Bu sebepten de doğalcılık, toplumsal güçlerin temelini yeterince anlatamamaktadır. Betimleme ve ayrıntılaşma yerine Lukacs (aktaran Wayne, 2009: 50), bütünlük ilkesini temel almaktadır. Sonraları Lukacs (aktaran Moran, 2009: 59), gerçekliğinde iki türde ortaya çıktığını savunmuştur; bunlardan biri “Toplumcu Gerçekçilik”, diğeri ise “Eleştirel Gerçekçilik”tir. Ayrıca Lukacs (2005: 78)'a göre, toplumsal dünyayı ebedileştirmeye yönelik ortaya çıkan fenomenlerin temsili, hayatın fotoğraflık bir yeniden-üretimine ötesine geçememektedir. 20. Yüzyılın gerçekçiliği Balzac, Stendhal ve Tolstoy gibi 19. yüzyılın büyük gerçekçilerini sahiplenmiş yeni bir “Toplumcu Gerçekçilik” yaklaşımı ortaya koyulmalıdır; hayatın, ne natüralistlerde olduğu gibi, ayrıntılarla dolu gereksiz bir fotoğrafı ne de geç modernlerde olduğu gibi, bireyi psikopatolojik yalnızlık duygularına hapseden, onu tarih dışı, toplumdışı bir anlayışla ele alan “perspektif yoksunu” bir yönelim olmalıdır.

Toplumcu Gerçekçilik, Lukacs'a (aktaran Çolak, 2011: 108-109) göre, toplumcu gerçekliğin özüne inmeli, oradan gerçekçi ayrıntıları yakalayıp somut toplumcu bir perspektif içerisinde yoğurarak toplumculuğu kurma yolunda çalışan güçleri desteklemelidir. Buna göre “Toplumcu Gerçekçi” bir eser toplumu kuran güçleri tanımalı, toplumsal hayatın akışı içinde gerçekçi bir tutumla yarattığı kahraman ve karakterleri aracılığıyla kendi anlatı evrenini kurmalıdır. Bunun yanında bir adım daha ileri giderek, karakterleri ve olay örgüsüyle, kendi döneminin içyüzüne yönelerek dönemin toplumsal gelişim sürecinin bütünselliğini gözler önüne sermeli; “toplumsal gelişim eğiliminin

yönünün nasıl tezahür ettiğini” açık bir biçimde ortaya koymalıdır. Bunu somut kişi ve olaylarla, marazi psikolojik unsurlara saplanmaksızın, gerçekçi bir tutum içinde yapmalıdır.

Toplumcu gerçekçilerin yeni anlatı biçimlerini yadsımasının ve gerçekçi yöntem üzerinde direnmelerinin sebeplerinden biri, geniş emekçi sınıfa en uygun yöntem sayılmasından ileri gelmektedir; biçim sorunlarının, güçlükler yaratacağı ve eserin anlaşılmasını zorlaştıracacağı endişesi bunda rol oynamıştır. Buna göre, güç anlaşılan yeni yöntemler denemek, “yozlaşmış burjuva sanatı”na özgü davranışlar olarak yorumlandığı için geleneksel gerçekçi yöntemin doğru tek yöntem olduğu görüşü benimsenmiştir. Gerçekçiliği yansıtmanın ne değeri olabileceği sorusuna bazı düşünürlerin verdiği cevap, eserin bilgi sağladığı iddiasıdır; sanat eseri gerçekliği yansıtırken tümelleri yansıttığından hayatı ve insan tabiatını açıklayıcı bir rol oynamaktadır. Sonraları didaktik bir özellik kazanan Aristoteles'ten gelen bu düşünceye göre sanatçı gerçekliği, hem insanlara zevk vermek hem de onları eğitmek amacıyla yansıtır. Lukacs'ın işaret ettiği gerçekçiliğin bir diğer türü olan eleştirel gerçekçilik ise, bu noktada Toplumcu Gerçekçilik'ten ayrılmaktadır; bu düşünceye göre, sanatçı öğretmek ve eğitmek amacını gütmemekte ve tarafsız kalmaktadır (Herman, 1996: 143).

Ernst Fischer'in görüşleriyle, sonraki yıllarda, yeni bakış açıları kazanan Toplumcu Gerçekçilik Akımı, gerçekçiliğin anlamının yeniden tartışılmasıyla yeni bir döneme girmiştir. Marksist olan Fischer (aktaran Moran, 2009: 64), meselenin gerçekçilik meselesi olmadığına, önemli olanın gerçekliği yansıtırken toplumcu bir bakış açısına sahip olmak olduğuna dikkat çekmiştir. Gerçekçiliğin durmadan değiştiği hesaba katıldığında, bunu açıklayabilecek anlatım yollarının da değişmesi gerektiği görüşünü savunmakta ve modern sanata yozlaşmış sanat diye bakmanın ve bunun işçi sınıfının anlayışı ve beğenisiyle çatıştığını iddia etmenin de yersiz olduğunu belirtmektedir. Buna göre, toplumcu olan ya da olmayanın biçim sorunlarında aranması anlamsız görülmekte ve “toplumcu bakış” ön plana çıkmaktadır (Moran, 2009: 96-97).

İnsan yaşamının içerisinde doğan ve onun değişik veçhelerini içeren sanat eserleri, bu yaşamın sosyal boyutlarını da yansıtmaktadır. Sanat eserlerinde, sosyal yaşamın olmazsa olmaz bir boyutu olan “çalışma” olgusu da yer bulmaktadır (Makal, 2008: 17-18). Filmler, işçi sınıfının hassasiyetlerince baskılanan yeni bir kamusal kimliğin ifadesi için bir araç olabilmekte; etnik, dinsel, ırksal olarak ayrı ya da cinsiyetleri farklı olsa da

milyonlarca işçi arasında bir bağlantı kurabilmektedir (Ross, 1999: 12). Film çalışmaları yapan bilim insanları genellikle filmleri türlerine (komedi, bilim-kurgu, melodram ve benzeri) göre ayırmaktadır; ancak, farklı bir yaklaşım benimsenerek, filmler konularına göre ayrılabilen ve filmlerin siyasi anlamlarına da bakarak yeni bir yol açılabilir. Bilim insanlarının, toplumsal problem filmleri olarak tanımladıkları politik anlam içeren bu türden filmler işçi sınıfı filmleri olarak da tanımlanabilmektedir. Basitçe, işçi sınıfı filmleri, işçi sınıfının kahramanları etrafında dönen herhangi bir filmi içine alan geniş bir kategoridir. Bir tür olarak değerlendirilirse de, filmin karakterleri, filmin çekildiği yerler (fabrika, getto ve benzeri) filmi, işçi sınıfı filmi kategorisine yerleştirebilmektedir. İster mavi yakalı olsun, ister beyaz yakalı veya hizmet sektöründeki işçiler ve göçmenler, endüstrinin ilk pazar üreticilerinin çekirdeğini oluşturmalarından bu yana, sık sık yapımcılar tarafından filmlerin ana kahramanları yapılmışlardır. Ancak, bununla beraber, filmin işçi kahramanının politik bir yanı olması önemlidir; ayrıca film, açıkça sermaye ve emek arasındaki çatışmayı da arka planına almalıdır (Ross, 1999: 41-42).

Sinemanın, halkı ve daha özelden işçi sınıfını eğitmek adına ortaya koyduğu rol, Sovyet Devrimi sırasında ve sonrasında, özellikle Lenin'in politikaları doğrultusunda etkin biçimde kullanılmıştır. Bu noktada, halkı eğitme meselesinin arka planında Bolşeviklerin devrimi gerçekleştirmesindeki temel amaç bulunmaktadır. Bu amaç, rasyonel prensipleri temel alan yeni sosyalist toplumun inşasıdır. Sinema da, bu amaç doğrultusunda ortaya çıkan propaganda çalışmalarının küçük bir alanını kaplamaktadır. Ancak, Lenin için politik anlamı büyüktür ve politik yönden halkın eğitilmesi için güçlü bir enstrüman olmuştur (Kenez, 2001: 26-27). Eisenstein, Vertov, Pudovkin gibi Sovyet yönetmenlerin haber belgesel ve avangart tarzındaki filmleri de, bu yeni sosyalist toplumun inşası sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Sovyetlerde, eski düzenin yıkılması bütün sanatlarda eski geleneklere karşı çıkmaya, deneme yapmaya ve yeniden değerlendirmeye olanak sağlamıştır. Sanatçılar her alanda burjuva fikirlerini reddetmek ve yeni bir proleter kültür oluşturmak gerekliliğini öne sürmüşlerdir. Yaratıcılığı, dinamik potansiyeli ve burjuva estetiğinin kurallarıyla sınırlanmamış oluşu sebebiyle sinemaya büyük umutlar bağlanmıştır (Chanan, 2005: 222).

Sonraki yıllarda, Sovyet Sineması dışında, Fransız Sineması da politik film geleneğini farklı bir gerçekçilik penceresinden ele almıştır. Ancak, 20. yüzyılın en önemli

sinema akımlarından biri İtalya’da ortaya çıkmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında İtalyan Yeni Gerçekçiliği olarak adlandırılan akım, kökenlerini Eisenstein, Vertov ve Pudovkin gibi Sovyet kurgu kuramcılarında ve Bela Balazs gibi biçimcilerden, sinema dilini ise 1930’lu yılların Fransız Sineması’ndan almıştır. İtalyan Yeni Gerçekçiliği’nin önemli yönetmenlerinden Luchino Visconti 1936-1939 yılları arasında Fransa’da toplumcu-gerçekçi sinemanın ilk yönetmenlerinden Jean Renoir’ın asistanlığını yaparken, Paris’te en etkin siyasal-teorik güç olan komünist hareketten ilham almıştır. Visconti gibi diğer yeni gerçekçi sinemacılar da Marksizm ve anti-faşist eylemlilikten etkilenmiştir. İkinci Dünya Savaşı sırasında hem İtalya hem de Fransa’da yeraltında süren antifaşist mücadele, İtalyan Sineması’nda Yeni Gerçekçiliğin bütünüyle sahip çıkacağı bir siyasal konumlanış olarak ortak paydayı oluşturmuştur (Gürsoy ve Atam'dan aktaran Önbayrak, 2008: 190). Yeni Gerçekçilik Akımı en genel anlamıyla 1930’lu ve 1940’lı yıllarda faşizm rejimine karşı gösterilen toplumsal tepkiyi anlatan kültürel bir gösteri olarak nitelendirilmektedir. Bu dönemde halihazırda yeni bir kimlik arayışı içinde olan aydın kitle yepyeni bir bilinçle bu akımın ilkelerine tutunma ve kendini kanıtama gereğini duymuş; sonuçta, yaşamının dökümünü yaptıktan sonra kendi kendini eleştiren, bazı eksikliklerden kendini sorumlu tutan aydın kişilerin bireysel çabası görülmüştür. Akımın en önemli yanı, halkın diktatörlüğe karşı gösterdiği, adeta içgüdüsel bir başkaldırı olmasıdır. Yeni Gerçekçilik, yalın hatta çirkin gerçekleri betimlemeyi savunan, geleneksel lirizm eğiliminden de uzaklaşmadan şiirsel bir anlatımı yeğleyen 20. yüzyılın en önemli hareketlerinden biri olmuştur (Kuray, 1990: 333-334). İtalyan Yeni Gerçekçilik Akımının en önemli yanlarından biri, Mussolini’nin ve temsil ettiği sistemin propaganda sinemasına karşıt bir sinema anlayışı ortaya koymasıdır. Luchino Visconti dışında, akımın önemli diğer yönetmenleri Roberto Rossellini ve Vittorio De Sica’dır (Yılmaz, 2009: 89).

Politik bir anlam taşıyan bu muhalif filmler, Jean Luc Godard önderliğinde Fransa’da, bunun dışında İtalya’da, İngiltere’de, Küba’da, Türkiye’de ve daha pek çok ülkede 1960’lı yıllarda da etkisini devam ettirmiştir. 1968 yapımı Elio Petri filmi, “İşçi Sınıfı Cennete Gider”, bu dönemin devrimci ruhunu uygun düşen en önemli filmlerden biridir. Film, bir fabrikada ve bu fabrikada çalışan Massa’nın özelinde İtalya işçi sınıfının içinde bulunduğu durumu, gündelik yaşam pratiklerini, yabancılaşmayı ve giderek bu durumdan sıyrılma mücadelesini ve sınıfsal mücadeleyi anlatmaktadır. Verimli olmaya ve çok çalışmaya büyük önem veren Massa’nın, yaşadığı iş kazası onun için büyük bir dönüm

noktası olur. Artık, verimli olmayı anlamsız bulmakta ve hızlı çalışmadığı için ustabaşılar tarafından uyarılmaktadır. Bu uyarılara karşı Massa, artık patronların ceplerini doldurmak için kendisini zorlamayacağını belirtir. Bu sırada fabrikada grev başlar; Massa işten atılır; işçiler ve polis çatışmaya girer. Uzun süren mücadele sonucunda, işverenle görüşmeler olumlu sonuçlanır ve Massa da yeniden bir işe girer. Petri, “İşçi Sınıfı Cennete Gider” filmi ile işçi sınıfının içinde bulunduğu koşulların ne kadar insanlık dışı olduğunu ve bireyin bu koşullara başkaldırısını göstermiştir (Yılmaz, 2009: 103-104). Toplumcu Gerçekçilik, muhalif hareketler ve işçi sınıfı, 1960’lar ve 1970’lerde yeniden film yapımlarında etkin hale gelmiştir. Dönemin toplumsal muhalefet alanının genişlemesi ve dünyanın pek çok ülkesinde işçi ve öğrenci eylemlerinin artması sinemanın ilgi alanını da etkilemiştir.

3. 1960-2010 YILLARI ARASINDA İŞÇİ SINIFI FİLMLERİ VE PROLETER KAMUSAL ALAN

Toplum yaşayışının en gerçek görünüşünü yansıttığı, yapısı bakımından bütün sanat dalları içinde gerçekliğe en fazla eğilim gösterdiği ve günlük meselelere sık sık el attığı için sinema, özgürlüğe en fazla gereksinimi olan; aynı zamanda, aynı sebeplerden ötürü özgürlüğü en fazla kısıtlanan sanat dalıdır (Özön, 1995: 217-218).

1960'lı yıllar dünya sinemalarında hareketliliğin ve değişimlerin gözlendiği yıllardır. Fransa'da Yeni Dalga, İngiltere'de Özgür Sinema akımı başlamış, Amerika'da Vietnam Savaşı'na yönelik ortaya çıkan muhalefet, gençlerin geleneksel değerleri kendi yöntemleri ile yadsımları ve sistemle bütünleşmeye karşı ortaya çıkan muhalif hareketler bu dönemde ülkelerin sinemasını da biçimlendirmiştir. Dünya Sineması bu hareketli ortamda iken, Türk Sineması kendi toplumunun siyasal, ekonomik, kültürel çalkantılarının içinde varlığını kanıtlamaya çalışmıştır (Güçhan, 1992: 82).

Türkiye'de sinema 1914-1922 yılları arasında çevrilen filmlerden başlayarak, Muhsin Ertuğrul'un 1922-1938 yılları arasında tek başına, 1938-1952 yılları arasında da diğer tiyatrocularla yürüttüğü Tiyatrocular Dönemi, yaklaşık 38 yıl sürmüştür. 1939-1952 yılları arası geçiş dönemi olarak kabul edilmekte ve bu dönemde farklı bir çizgide ortaya çıkan çabalar görülmektedir. Sinemacılar dönemini başlatan ise 1949 yılında çektiği "Vurun Kahpeye" filmiyle Lütfi Ömer Akad olmuştur. 1950'lerle birlikte de farklı bir sinema kavramı yerleşmeye başlamıştır (Onaran, 2012: 228-229). Bu dönemde yaşanan gelişmelerden özellikle 3 unsur, 1960'lardaki toplumcu gerçekçi sinema hareketinin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Bu üç unsurdan ilki, Yeşilçam olarak bilinen yeni bir sinema endüstrisinin ortaya çıkması ile film ve sinema salonu sayısında artışın olmasıdır. İkincisi, film 'duyumuna' sahip yeni bir yönetmen kuşağının doğması ve 'kara film' ya da 'köy filmi' gibi yeni arayışların belirmesidir. Sonuncu unsur ise, sinema eleştirisinin ciddi dergilerde yer almaya başlaması, sinema kuruluşlarının ve sinema yayıncılığının artmasıdır (Daldal, 2003: 43-44).

1960'lı yıllardaki Toplumcu Gerçekçilik Akımı, eksik ya da az çok yeterli sayılabilecek örnekleri ile sinemanın sadece eğlencelik bir araç değil, seyircisine bireysel ya da toplumsal pek çok mesajı iletebilen bir araç ve sanat olduğunu gösteren yolu açmıştır. 1970 yılı ise Türk sinema tarihi için bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Yılmaz Güney'in "Umut" (1970) adlı filmi, o güne kadar yapılanların içinde, gerek anlatım

gerekse içerik yönünden, gerçeğe en çok yaklaşanı ve kendinden sonra gelenlerin de çıkış noktası olmuştur (Güçhan, 1992: 87-88).

12 Eylül 1980 askeri müdahalesi ile uzun süredir çalkantılar, siyasi kavgalar, ölüm olayları ile iç içe yaşayan toplumda yeni bir dönem başlamıştır. Video cihazlarının sayısının artması sinemaları video piyasası için film çekmeye yöneltmiştir. Evdeki kadın izleyiciye yönelik filmler, magazin basınının ve gazinoların ünlü "star"larını Yeşilçam tarzı melodramlarda bir araya getirerek, bilinen öyküleri yinelemişlerdir. Bunlar dışında, 1980'lerde aile, tüketim, kadın, cinsellik, iletişimsizlik, köşeyi dönme gibi olgular ele alınmıştır (Güçhan, 1992: 94).

1990'lı yıllarda duraklama dönemine giren Türk Sineması, 2000'li yıllarda yeniden bir canlanma yaşamış; film sayısı hızla artmaya başlamıştır. Bu sayısal artış, film konuları ve türleri yönünden gerçekleşmemiştir. Özellikle komedi türünde filmler, 2000'li yılların sinemasında ağırlığı oluşturmuştur. Bu çalışmanın tarih aralığını oluşturan 1960'lardan 2010'a kadar geçen bu dönemde, bahsedilen ekonomik, siyasal ve toplumsal dönüşümler, sinema filmlerinin konularında ve toplumsal meselelere yaklaşımında ve mesafesinde de görülmüştür.

3.1. 1960-2010 Yılları Arasında Türkiye Sineması'nda Toplumcu Gerçekçi Filmler

Türkiye'de özellikle 1960'tan itibaren 20 yıllık süreç içerisinde sosyal içerikli filmlere rastlamak mümkündür. Bu dönemin daha en başında ortaya çıkan "Toplumcu Gerçekçi" filmler, toplumun sınıfsal yapısının sanat tarafından dikkate alınması gerekliliği düşüncesinin ve bunun uygulanması yolundaki adımların önünü açmıştır; böylece, toplumda yaşanan bazı siyasal, ekonomik ve toplumsal meseleler de ele alınır olmuştur. Bu yıllarla birlikte sinemada ve genel olarak sanatta ortaya çıkan nispeten özgürlüğün merkezinde, 1961 Anayasası'nın getirdiği hak ve özgürlükler bulunmaktadır. Bu dönemle birlikte, çoğunlukçu demokrasi anlayışından çoğulcu demokrasi anlayışına geçilmiş ve bazı ilkeler saptanmıştır. Bunlar, Anayasa'nın üstünlüğü ilkesi, kuvvetler ayrılığı ilkesi, devlet iktidarının paylaşılması, çoğulcu toplum yapısının geliştirilmesi ve temel hakların geliştirilmesi ve güçlendirilmesidir (Yürük, 2003: 18). Bu temel ilkelerin etkisiyle sinemasal anlatım özgünleşmeye başlamıştır. Bu değişimler yeni bir kültürün ve bununla birlikte yeni değerlerin oluşmasında önemli olmuştur. Dönem içerisinde kendisini önemli

ölçüde hissettiren sanayileşme beraberinde de büyük kentlere göçü ve bunun sonucunda da gecekonduların ortaya koymuştur. Bununla birlikte ortaya çıkan diğer bir durum ise işçi sınıfıdır. İşçi sınıfı beraberinde kanunların kendilerine tanıdığı sendikalaşma ve grev hakkı gibi unsurların içinde bulunarak yeni bir değişimin öncüsü olmuştur. Toplumsal yapıda meydana gelen değişimler; bu dönem içinde roman, film, dergi ve gazeteyle birlikte birçok alanda ifade bulmaya başlamıştır (Çebi, 2006: 60).

1960 darbesi ile su yüzüne çıkan toplumsal sorunlar, sinema için paha biçilmez birer konu hazinesi olmuş; nitekim 1950-1960 döneminin sinemacılarıyla 1960'tan sonra işe başlayan yeni sinemacılar çoğu ilk hevesle bu sorunlara kıyasından köşesinden de olsa el atmaya başlamışlardır (Kasım ve Atayeter, 2012: 24). Özellikle göç problemi, yönetmenlerin ilgisini çekmiş; ekonomik ve sosyolojik bir mevzu olan göç, film öykülerinin merkezinde veya kıyısında, köşesinde de olsa yer bulmuştur. Göç ile birlikte ortaya çıkan modernleşme ve geleneksellik ya da kent ve kırsal karşıtlığı, Türk Sineması'nı etkilemiş; İstanbul'un burjuva mekanları ve gece hayatının geçtiği Beyoğlu, modern; göç eden ve işçi statüsünde olan kişilerin yaşadığı gecekondular ise geleneksel yaşam biçiminin mekanı olarak yansıtılmıştır (Uslu, 2007: 31).

Bu yıllarda, kırsal kesimden binlerce ailenin göç etmeye başlamasıyla kentlerin nüfusu katlanarak artmıştır. Bu hızlı göç hareketleri sanayileşme ve kentleşme ile eş zamanlı meydana gelmemiştir. Türkiye'de göç hareketleri kentsel alanların çekiciliğinden çok, kırsal kesimin iticiliğinden kaynaklanmıştır. Oysa Batı Avrupa'da kentleşme süreci kırsal kesimin iticiliği ile kentin çekiciliği eş zamanlı olarak yaşanmıştır. Dolayısıyla Avrupa'da kente göç eden insanları istihdam edebilecek kentsel iş olanakları bulunurken, Türkiye'de sanayileşme yeterli bir gelişme düzeyine ulaşamadığı için kentte göç eden insanların çok büyük bir çoğunluğu iş bulamamıştır (Esen, 1996: 99-100). Sonuç olarak, bir taraftan büyük kentlerde sanayi proletaryası genişlerken, bir yandan da işsizler ordusuna yeni üyeler katılmıştır.

Göç meselesini ele alan “Gurbet Kuşları”, “Şehirdeki Yabancı”, “Otobüs Yolcuları”, “Namus Uğruna”, “Altın Şehir”, “Vesikalı Yarım”, “Ah Güzel İstanbul”, “Karanlıkta Uyananlar”, “Bitmeyen Yol”, “Gelin”, “Düğün” ve “Diyet” gibi filmler modernleşme süreci ve bu sürecin sıkıntılarını ele alan toplumcu gerçekçi filmlerdendir. İstanbul, bu filmlerde modernleşme ve geleneksellik arasındaki ikili yapıyla temsil edilirken, İstanbul'daki yaşam biçimlerinin çeşitliliği de ortaya koyulmuştur. Bu çalışma bağlamında

modernleşme olgusunun önemi, sadece sosyo-kültürel alanda değil, aynı zamanda ekonomik faaliyet ve kentsel politik bir olgu olan sendikalaşma alanında da ortaya çıkmaktadır (Öztürk, 2004).

1960 darbesinden sonra yeni Anayasa'nın sunduğu olanaklarla kurulan TİP ve 1961'de yayın hayatına başlayan Yön dergisi etrafında toplananlarla, solun toplumsal tartışmalara etkisi ve ulaştığı insan sayısı artmıştır. 1960'larda yükselen sosyalist hareket, ulusal kalkınmacı ve anti-emperyalist olmuş ve bu dönemde Marksizm tartışmaları yoğun biçimde Türkiye solunda yer bulmaya başlamıştır. Bu doğrultuda, pek çok Marksist eser Türkçe'ye çevrilmiştir. Tüm bu gelişmelerle beraber, Türkiye Solu, çoğunlukla tiyatroyu önemsemiş, aydınlar bu dönemde Sovyet Sineması ile tanışsalar da sinemanın gücünden yararlanma konusunda isteksiz davranmışlardır. Buna karşın yine de, entelektüel ve siyasal alanlarda ortaya çıkan dönüşüm, sinema kulüplerinde ve yayınlarında artışı da beraberinde getirmiştir. 1965 yılında kurulan Sinematek Derneği ve derneğin bünyesinde çıkan Yeni Sinema Dergisi, dönemin sinema anlayışına büyük katkı sağlamıştır. Yeni Sinema dergisinde, Türkiye'nin ekonomik ve siyasal koşullarına benzer ülkelerde üretilen teorilerin, yaşanan tecrübelerin incelendiği ve yeni bir sinema arayışında evrensel kültürün veri alındığını gösteren bolca yazı çıkmıştır (Ufuk ve Osman, 1995/1996: 6-7).

Yaşanan bu gelişmelerle şekillenen Toplumcu Gerçekçilik Akımı, modernlik ile geleneksellik çizgisi üzerinde kurulan ulusal bir kimlik arayışını yansıtmakta ve iki önemli unsuru yerine getirme amacını taşımaktadır. Bunlar, var olan toplumsal düzeni nesnel ve devrimci bir bakış açısıyla perdeye aktarmak ve özgün, modern bir sinema dili yaratmaktır. Toplumcu Gerçekçilik Akımının Türkiye'de sinema alanında en üretken temsilcileri olan Metin Erksan, Halit Refiğ, Ertem Göreç, Atif Yılmaz, Yılmaz Güney ve Duygu Sağıroğlu çektikleri toplumsal içerikli filmlerle akımın sinemasal alanda Türkiye'deki öncüsü olmuşlardır. Adı geçen yönetmenler, 1960'lı yılların başında ulusal bir sinema dili oluştururken aynı zamanda Batı Sineması'nın estetik kaygılarını da taşımışlar ve bu alanda önemli atılımlar yapmışlardır. (Uslu, 2007: 31).

Metin Erksan'ın 1963'te çektiği "Susuz Yaz" filmi, Ertem Göreç'in "Karanlıkta Uyananlar" (1964) filmi, Atif Yılmaz'ın 1966'ta çektiği "Toprağın Kanı" filmi, toplumcu gerçekçi filmlerden bazılarıdır (Esen, 1996: 166). Metin Erksan'ın "Gecelerin Ötesi" (1960), "Yılanların Öcü" (1962), "Suçlular Aramızda" (1964) filmleri; Halit Refiğ'in "Şehirdeki Yabancı" (1963), "Gurbet Kuşları" (1964), "Harem'de Dört Kadın" (1965)

filmleri; Ertem Göreç'in "Otobüs Yolcuları" (1961) filmi; Duygu Sağıroğlu'nun "Bitmeyen Yol" (1965) filmi bu akımdan etkilenen diğer filmlerdir (Daldal, 2003: 43).

Toplumcu Gerçekçilik Akımının çıkış noktası ve kaynağı, dönemin toplumsal-kültürel üretim ilişkileridir; fakat kimi sinema yazarlarına göre, bilinçli bir yönelime sahip olmayan bu hareketin temel tezi ya da bir teori kurma çabası da bulunmamaktadır (Ufuk ve Osman, 1995/1996: 10). Buna karşın denilebilir ki, 1960 sonrası dönemde bir süre için Türk Sineması'na yeni bir soluk, yeni bir umut gelmiş, daha önce tabu sayılan konular ve sorunlar ilk kez büyük bir coşkuyla ele alınmıştır. Sinemada gerçekçilik, çeşitli eğilim ve biçimleriyle, sonraki yıllarda daha ayrıntılı, daha bilinçli yaklaşımlarla bir öz ve biçim sorununa dönüşmüştür. Konusal değer ve ayrımlar biraz daha netleşmiş ve bazı türlerin, bazı değerlendirmelerin, bazı akımların çerçevesi içinde önemli sanatçıların ardından başkaları da gelmiştir (Scognamillo'dan aktaran Kasım ve Atayeter, 2012: 23).

Bu dönem, Yeşilçam'ın dışında Türkiye'ye yeni bir sinema anlayışını getirmeye çalışan kişilerin örgütlenmeye başlaması dönemidir. Sinema üzerine tartışmalar ansiklopedik bilgilerin tekrarlanmasından ve belirli eleştiri kalıplarından sıyrılmış, 1961 Anayasası sonrası düşünce özgürlüğü ortamı içinde yaratıcı bir nitelik kazanma doğrultusunda gelişmiştir. Gene bu dönemde Dünya ve Türkiye sinemalarına bakış açısı değişmiş, değerlendirmeler başka ölçütlere göre yapılmaya başlanmıştır. Sinematek'in kurulmasına bir kısa film yarışmasının yapılmasına kadar varan bu dönem bir anlamda "Yeni Sinema"nın tarih öncesidir (Akerson, 1968: 10).

1960 ve 1965 yılları arasında etkili olan Toplumcu Gerçekçilik Akımı, 1965'ten sonra farklı yaklaşımlar sebebiyle bölünmüştür. Bu yaklaşımların farklılığı, gerçekleri yansıtmaya ve kavrama yöntemi konusunda olmuş; 1965 yılına kadar sosyal gerçekleri dile getirme konusunda yönetmenler arasında ortaya çıkan birleşme, bu tarihten sonra ortaya çıkan fikir ayrılıkları ile zamanla, kutuplaşmaya dönüşmüş; "tutucu" ve "dönüşümcü" eğilimler ortaya çıkmıştır. Yönetmenler "ulusal sinema", "milli sinema" ve "devrimci sinema" yaklaşımları altında ayrılmışlar; ulusal sinemacılar, önceliğin Türklere özgü bir sinema dilinin geliştirilmesi olduğunu savunmuşlardır. Milli sinemacılar ise, Türklük bilincini aşılardan, özellikle Müslüman ahlakının yerleşmesini amaçlayan bir sinema anlayışını benimsemişlerdir. Devrimci sinema ise, Türkiye'nin geri kalmışlığını anlatan, bunun nedenlerini sorgulayan ve kurtuluş yollarını öğreten bir sinema anlayışına karşılık gelmiştir (Esen, 1996: 166-167).

Devrimci sinema, asıl olarak 1965 yılından sonra (Sinematek'in kurulması sonrası), tartışılır hale gelmiştir; özellikle Yeni Sinema Dergisi öncülüğünde, Türk Sineması kuramsal bakımdan beslenmiş ve yazarların fikir ve önerileri, filmlerin ideolojik zeminlerini güçlendirmiştir. 1965'te Sinematek'in kurulması, Genç Sinema hareketi aracılığıyla Yeşilçam dışı bir sinema arayışı gündeme geldiyse de, sol kendisine örnek alabileceği ya da teorilerine referans gösterebileceği bir ürünü ancak 6 yıl sonra, 1970'te Yılmaz Güney'in "Umut" filmi ile vermiştir (Ufuk ve Osman, 1995/1996: 7,9). Yılmaz Güney, 12 Mart döneminde hapse girmiş; 1974 yılında hapisten çıktıktan sonra "Arkadaş" filmiyle çıkmıştır. Toplumcu gerçekçi filmlerden farklı olarak bu filmde, tekil mücadelelerin yerini (fabrika patronuna, toprak ağasına veya yabancı sermayeye karşı verilen mücadele), hayatın bütününe değiştirmeye yönelik bir mücadele almış, sol ideolojinin ilkeleri doğrultusunda oluşturulacak toplumsal düzen, devrimci mücadelenin sonunda ulaşılabilecek bir ideal olarak görülmüş, kapitalist sistemin belkemiği olan burjuvazinin eleştirisi de 1970'ler sol hareketinin bulunduğu çizgiden, solun kendi argümanları ile yapılmıştır (Maktav, 2000: 87). "Umut" ve "Arkadaş" dışında Yılmaz Güney, "Seyyid Han" (Toprağın Gelini), "Yarın Son Gündür", "Umutsuzlar", "Acı", "Ağıt", "Baba", "Endişe" gibi filmleriyle seçkinleşmiş; senaryolarını kendisinin hazırladığı ve kendi direktifleriyle çevrilen "Sürü" ve "Yol" gibi filmleriyle yurtdışında da tanınmıştır. Cezaevi günlerinde kendisiyle birlikte çalışan ve cezaevinde yazdığı senaryoları hayata geçiren Zeki Ökten, Erden Kıral, Şerif Gören, Ali Özgentürk gibi yönetmenlerle de Türk Sineması'na sol görüşlü, yeni bir kuşak gelmiştir (Onaran, 1989: 32).

1970'lerin ikinci yarısına gelindiğinde Türk Sineması, günümüze kadar uzanan yeni bir problemle karşı karşıya gelmiştir. Bu dönemle birlikte, Yeşilçam Sistemi olarak anılan biçimiyle, yerli filmlerin dolaşımına dayalı geleneksel üretim-dağıtım-gösterim zinciri zayıflayıp çözülmüştür. Bu süreci, iç içe geçmiş iki gelişme olarak kavramak mümkündür. 1970'lerin sonlarına doğru yoğunlaşan bu dönem, yerli yapımıcılık kadar yabancı filmleri de etkileyen genel bir kriz dönemidir. Yeniden-yapılanma sürecinde, dengeleri yabancı filmlerin lehine çeviren, diğer bir deyişle, yerli filmler için krizi derinleştiren bir sektörel dönüşüm etkisini göstermeye başlamıştır. Yerli filmlerin dolaşımına dayalı üretim-dağıtım-gösterim zincirindeki zayıflamanın çözülme ile sonuçlanmasında bu sektörel dönüşüm önemli bir hızlandırıcı etken olmuştur. Yabancı sermayenin sinema sektörüne müdahalesi kadar, izleyici sayısındaki düşüş de yerli sinemayı etkilemiştir; fakat bu yeni durum

1970'lerle birlikte başlasa da, asıl dönüşüm 1980'lerle birlikte olmuş ve her geçen yıl daha da keskinleşmiştir (Işığın, 2003: 33).

1980'li ve 1990'lı yılların en çok konuşulan gelişmesi, üretim ilişkilerindeki çok yönlü değişim ve sonuçlarıdır. “Yeni dünya düzeni” olarak adlandırılan bu yeni sürecinin sacayaklarından biri olan küreselleşme, özellikle gelişmemiş/gelişmekte olan ülkelerin kültürel alanını büyük ölçüde etkilemiş; kısa süre içinde de etkilemenin ötesine geçmiş ve bu ülkelerin yerel kültürlerini eriterek, yerine kendi ideolojik unsurlarını koymuştur. Kapitalist Batı ülkelerinin, adlandırılmasıyla Üçüncü Dünya ülkelerini –aslında batı kapitalizmine kendini uyumlamaya çalışan ülkeleri- bu başat ideoloji içinde birer tüketim toplumu haline getirmek ve batı kapitalizmi için yeni pazarlar oluşturmak amacıyla kitle iletişim araçlarının çok yönlü çalıştığını söylemek mümkündür. Küreselleşmeyi kapitalizmin dünya genelinde bir sistem olarak kök salmaya başlamasıyla açıklamak onu daha çok bir ekonomik yapı olarak görmenin yanında bu yapının kültürel ve siyasal içeriklerini de dikkate almak demektir. Batının ekonomik tahakkümünün vurgulandığı bu tür yaklaşımlar, Batı ile diğer toplumlar arasındaki adaletsiz ilişkilere dikkat çekerler. Bu anlamda, bu proje, ‘Batı’nın Batı-dışı mazlum toplumlara’ dayattığı ve Batı’nın emperyalist emellerine hizmet eden bir sürece işaret etmektedir (Taylan ve Arkan, 2008: 86-87).

Terry Lovell (2006: 17, 24-25), kültürel üretimin nasıl gerçekleştiğine bakarken Marksist analizden yararlanmakta ve sermayenin kültürel üretime girmesiyle, ürünün emtiyaya dönüştüğünü belirtmektedir. Bu alandaki sermayenin de kapitalizmin ideolojik ihtiyaçlarını güvence altına almada kolektif bir sınıf çıkarı olduğunu söylemekte ve eğer kolektif sınıf baskısı uygulanmazsa da, bireysel kapitalistlerin artı değer peşine düşmeleri ile bir bütün olarak kapitalizmin çıkarına karşı olan kültürel formların ortaya çıkamayacağını belirtmektedir.

1980'lerle birlikte, dönemin temel unsurlarının itkisi olan enformasyon ve iletişim endüstrisinin dağıtıcısı konumundaki ABD, kendi kültür politikalarını yaymaya başlamış ve bunda büyük ölçüde başarılı olduğu düşünülmüştür. Evrensel anlamda özgür iletişim ve kültür alışverişi büyük zarar görmüştür. Türk Sineması’nı 1980'lerle birlikte etki altına alan bu dönüşüm süreci, sinema çevresinde de büyük ölçüde memnuniyetle ve liberal ideolojinin gereği olarak kutsanarak karşılanmıştır. Türkiye'deki sinema ortamında daha çok “nasıl Amerikan filmleri gibi film yapabiliriz, bu dile koşullanmış olan seyirciyi nasıl

sinemaya çekebiliriz” gibi meselelere kafa yorulmuştur. Sonuçta genel bir bakış açısıyla denilebilir ki, bahsedilen dönemden itibaren Amerikan egemenliğindeki küresel kitle kültürü Türkiye’de de hakim durumda olmaya başlamış, farklı üretim biçimlerine ve gelişimlere çok fazla olanak tanınmamıştır (Algan, 1998: 16).

Türkiye’de sanat alanını 1960’larla birlikte etkilemeye başlayan Gerçekçilik ve Toplumcu Gerçekçilik, bu yıllarda ve sonraki on yıllık dönemde de yapılan tartışmalarla dünyada farklı yönere doğru hareket etmeye başlamıştır. Sanat ve ideoloji ekseninde ortaya çıkan görüşler yoğun biçimde tartışılmaya başlanmış ve post-modernizm üzerinden Gerçekçilik kavramına dönük olarak yeni bir tartışma alanı ortaya çıkmıştır. Bu yeni dönemle birlikte, sanat sermayeye yani egemen üretim ilişkisine bağlı bir konum kazanmaya başlamış, estetik üretim meta üretimi ile bütünleşmeye başlamıştır. Bunun anlamı, daha geniş ciro sağlayacak şekilde sürekli daha yeni görünen ürünlerin imal edilmesine yönelik çılgın ekonomik zorunluluğun, estetik ilerleme ve deneyselciliğe daha fazla önem kazanan yapısal bir işlev ve konum atfetmesidir. Bu ekonomik gereksinimler, vakıflar ve bağışlardan, müzelere ve diğer himaye biçimlerine kadar yeni sanata sağlanan çeşitli kurumsal destekler ile kendini kabul ettirmiştir (Jameson, 2008: 33).

Dönemin yeni sanat anlayışını ortaya koyan en önemli argümanlardan biri, burjuvazinin, ekonomik alanda başlayan egemenliğinin siyasal ve kültürel alanlara da yayılmasıyla birlikte ortaya çıkan “sanat için sanat” anlayışıdır. Sanat toplumsal, politik ya da dinsel baskılamalardan kurtulmalı ve temelde sadece sanat ile ilgili olmalıdır. Özerk sanat, bu anlamda realizmde olduğu gibi gerçekliği “betimleyen”, “yansıtan”, ya da “kopyalan” değil, kendinde sanat olmalıdır (Jameson’dan aktaran Nygaard, 2007: 187-188).

Plehanov (1987: 85-87), bu noktada ortaya çıkan yeni yaklaşımın sonucu olarak sanatın yozlaştığına dikkat çekmektedir. Böylece sanatçı artık gerçeklikle ilgilenmez hale gelmekte; ondan kaçmakta ve sanatın biçim yönü ile uğraşmaktadır. Böylece, “sanat için sanat” öğretisine kapılmakta veya mistisizme kaymaktadır. Buna göre, “bir insan kendi 'ben'ini biricik gerçek saydı mı, artık onun bir yandaki ben ile öbür yandaki dış dünya arasındaki objektif, 'akli', yani kanunlar tarafından belirlenmiş bir bağın varlığını kabul etmesi zordur”. Böylece, sanatçı sadece kendisiyle meşgul olmaya başlayacaktır ve Plehanov'a göre, kişinin dış dünya ile ilgilenmesi ise, ancak dış dünyanın bu biricik gerçeğe dokunmasıyla mümkün olabilmektedir.

Post-modern söylem, sanat yapıtlarının oluşturulması ve eleştirilmesi süreçlerinde gerçekliğin tartışılabilir olduğu ve gerçekliğin insanın dışındaki nesnel bir dünyaya karşılık gelmediği görüşünü kabul etmektedir. Kaldı ki gerçeklik, hakikat, doğruluk anlayışlarının tartışılmasına yol açan dilsel dönüşümün yaşama geçirilmesi ve gerçeği olabildiğince (sonsuz) yorumlamak post-modernizmin temel ilkelerindedir (Yeygel, 2006: 200).

Gerçekçiliğe yönelik en yaygın olarak kullanılan argümanlardan biri, kavramsal görecelilik argümanıdır. Bu argüman, gerçekçiliğin, kelime dağarcığı, genel kavramsal şemalar, simgeler, haritalar, modeller, teoriler gibi insanî temsillerin ürünü olduğunu, dolayısıyla isteğe bağlı ve yapıntısal olduğunu ileri sürer. Bu teze göre, aynı gerçekliği temsil etmek için birbirinden farklı çok sayıda temsil sisteminin olması olasıdır; her temsil sistemine göre değişen bir şeyin kendinde varlığından söz etmek mümkün değildir; o halde insanî temsillerden bağımsız bir dışsal gerçeklik yoktur; her şey insan yapıntısıdır (Aydın, 2010).

Sanatsal tartışmaların bu yönde olduğu bir ortamda, Türkiye’de 1980 Darbesi’nin depolitizasyon sürecinde ortaya çıkan sinemasal tartışmalar, “Türk Sineması ölüyor mu” sorusu üzerine odaklanmış ve kimi finans, salon sorunlarını da içermekle birlikte, esas olarak sinemanın bir anlamda moral değerlerine ilişkin bir tartışmaya dayandırılmıştır. Bu dönemde sinema, bir değer yitimi, daha açık söyleyişle “eski” değerlerin yenileriyle takasına ilişkin bir iç tartışma yaşamıştır. 1960’ların melodramına, Yeşilçam Sineması’na ve 1970’lerin erotik filmlerine rağmen, Türk Sineması 1980’lere kadar, özellikleri bakımından toplumcu halkçı özellikleri oldukça gelişkin ve başarılı bir sinema olarak varlık gösterebilmiştir; fakat tekrar 1980’lere dönülürse, sinemaların önündeki kuyruklar ortadan kalkmış, salonlar boşalmıştır. Bu dönemde yalnızca, nitelikli ve ülke sorunlarına duyarlı filmler değil, genel olarak film, sinemada izlenen bir şey olmaktan çıkmıştır. Halk ayağını sokaktan çekmiş, sinemayı uzun yıllar etkileyecek olan televizyon ve video, halkın yeni yaşam tarzı içinde yerini almıştır. Bu, içinden çabuk çıkılabilir bir süreç olarak değerlendirilebilecekken, askeri darbe süreci ile Türkiye, dünyadaki yeni politik dönüşümlere eklenmiştir. Bu yılların liberal bireyi, kısa bir müddet sonra yeni dünya düzeninin “yuppie”sine dönüşmüş; kültür dünyasındaki ideolojik tahribat, büyük ölçüde, ülke içinde yaşanan baskı, zulüm ve şiddetten öte, yeni dünya düzeni ideolojisini yaratmıştır. Kısa süre içinde, yükselen değerler, trendler, globalleşme, küreselleşme, liberalizm kavramlarıyla tanışılmış ve bunlarla birlikte yaşanılmaya başlanmıştır. Son yüz

yılda dünyanın kaderini belirleyen sosyalizm ve kapitalizm arasındaki çatışma, bu yıllardan itibaren, bu iki temel paradigmadan birinin görece iflasının ardından, her ikisini de dışlama iddiasında olan ancak globalleşme ideolojisine bağlanan “yeni” akımlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Sınıflar savaşımının yerine, dinsel, etnik, cemaat, kültür ve örgütlenmelerinin; yine bununla bitişik olarak dünyanın büyük sistemler değil, yerel idarelerle yönetilmesi projelerinin ortaya atıldığı ya da imparatorluk özlemlerinin canlandığı, büyük milliyetçilik dalgalarının birbiri ardına sahnelendiği bu dönemde dünya, kavram karmaşası içinde yeniden konumlanmaya başlamıştır (Gündoğdu, 1997: 9-10).

Kimi zaman karşı devrimci değerlerin canlandırılmasını hedefleyerek cezaevi, işkence, cezaevi sonrası yeniden ayakta kalmaya çalışan devrimci ya da "yanlışını anlamış devrimci" gibi değişik içerik ve biçimlerle ortaya çıkan filmlerle, 12 Eylül darbesi sinemaya taşınmıştır. Ancak 12 Eylül filmleri dendiğinde, gerek karşı-devrimci şiddetin eleştirisinin yapıldığı, gerekse karşı-devrimi savunan filmleri saymak yeterli olmamaktadır. 12 Eylül filmleri dendiğinde, 12 Eylül'ün bir vaka olarak ortaya çıkmamakla birlikte tüm kültürel moral değerlerinin hegemonik etkisi altında çekilmiş ve zaman zaman ilerici olmak istemesine karşın 12 Eylül ortamının gericiliği tarafından şekillendirilmiş bir sinemayı anlamak gerekmektedir (Gündoğdu, 1997: 57).

Darbe sürecinde ve sonrasında kültürel alanların boşaltılması ya da daha doğru bir ifadeyle apolitikleştirilmesi ile kültürel alanlar politikaya kapatılmış ve resmi anlayışın dışında yeni ve muhalif düşüncelerin geliştirilmesi engellenmiştir. Özellikle Türk Sineması ortamı içerisinde bu sinemanın vicdanı olabilmeyi belli ölçülerde becermiş olan Sinematek Derneği ve toplumsal muhalefetin sözcüsü olabilmiş birçok dernek ve oluşumun kapatılmasıyla da ticari sinema dışındaki ürünlerin hem sunumu hem de tartışılması son bulmuştur. Muhalif ve ideolojik politik filmler yapılamamıştır (Görücü ve Atam, 1995/96: 21).

1980'den başlayarak, yabancı sermaye kanunda yapılan değişiklikler ve özelleştirme çabaları ile Hollywood dağıtım şirketleri Türkiye'de kendi bürolarını açıp filmlerinin doğrudan dağıtımına ve gösterimine başlamışlar; bu yeni gelişme ile Türk Sineması bir darbe daha almıştır. Hollywood filmlerinin dünya dağıtımını gerçekleştiren Warner Bros ve UIP (United International Pictures) gibi şirketlerin gelmesi, krizin geldiği noktada sinema profesyonellerinin en fazla tepkisini çeken gelişme olmuştur. 1980'den günümüze kadar, sinema salonlarının dünya ülkeleri ile aynı anda Türkiye'ye gelen ve

yaygın biçimde reklamı yapılan büyük bütçeli Amerikan filmlerine yönelmesi, bir yandan sinema seyircisinin görece artışına ve sinema ortamının canlanmasına neden olurken, diğer yandan yerli filmleri salon bulamaz hale getirmiştir. Hollywood filmlerinin Türkiye pazarındaki yeri, birçok Avrupa ülkesindekine benzer biçimde, özellikle 1990'lı yıllarda artmıştır; 1995 yılında Türkiye'de gösterime giren 164 filmin 100'ü, 1996'da 184 filmin 129'u, 1997'de 198 filmin 117'si ABD yapımı olmuştur. Yılda 200'ün üzerinde filmin çekildiği ve seyircisiyle buluştuğu 1960'ların ve 1970'lerin ardından, Türk Sineması'nın 1990'lı yıllarında film yapım sayısının yanında, sinemalara dağıtımı yapılan yerli film sayısı da dramatik biçimde azalmıştır (Ulusay, 2003: 60, 73-74). Disney, CBS, RCA, Gulf and Western, Warners Communication, ABC gibi kültürel üretim yapan büyük şirketler aracılığıyla, yerel sinema filmlerinin, televizyon programlarının, oyunların, ses kayıtlarının, dergilerin ve kitapların üretimine nüfuz etmek hukuksal bir hak olarak, ABD Anayasası içinde “enformasyonun serbest akışı” ve “iletişim hakkı” gibi ilkelerle meşrulaştırılmıştır. Fakat temelde, merkezden çevreye akan bu ticari medya ürünlerinin yoğun trafiği, daha zayıf toplumların yeni dünya sistemine kültürel alanda çekilmesi sürecini ortaya çıkarmaktadır. Bu uluslararası şirketlerin, yerel kültürel öğelerin içine girerek onu egemenliği altına alması, kar etmenin yanında yerel izleyicileri tüketimcilik yönünde etkileme amacını da ortaya çıkarmaktadır (Schiller, 2006: 247-249).

1980'lerde kültürel alanı en fazla etkileyen unsurlardan biri de sansür ve oto-sansür olmuştur. Sinema, video filmleri ve müzik kasetlerinin Polis Selahiyet Yasası ile polis denetimine verilmiştir (Kongar'dan aktaran Kırel, 2010: 5). Bu bağlamda, seksenli yılların kendine özgü tarihsel süreci göz önünde tutulduğunda sansür ve oto-sansürün etkisinin üretilen filmlerde etkinliği yoğun olarak görülmektedir. Bu yılların başında deneyimlenen yasakçı zihniyetin yarattığı sindirici etkinin sanatçıları da kolaylıkla etkisi altına alabileceği açıktır. Bu yüzden, örneğin güldürü filmleri aslında muhalif gibi görünmelerine rağmen, toplumdaki muhalif, gelişmeler karşısında tepkili ve eleştirel enerjinin üstünü örtecek bir biçimde işlenmiştir. Popüler filmler, insanın sistem karşısındaki sıkışmışlığını anlatıp konularının merkezine bunu alırlarken diğer yandan da ortaya çıkan durumun ciddiyetinin üstünü kapatmak durumunda kalmışlardır (Kırel, 2010: 15).

Yeni dönemin Türk Sineması'nda, film yapım koşullarında, ele alınan konularda, anlatılan öykülerde, işlenen temalarda ve anlatım tarzlarında farklılıklar taşıyan örnekler görülmekle birlikte, ağırlıklı eğilim iletişimsizlik, yabancılaşma, cinsellik, ölüm, çok-

kültürlülük gibi meseleler olmuştur (Ulusay, 2003: 83). Tüm bu anlatım değişiklikleri önceki bölümde vurgulandığı üzere, burjuva sanatının gerçekten kaçmaya başladığı ve sanatta Gerçekçilik yerine klasisizm ve melankoli gibi yeni sanatsal üslupları benimsediği 19. ve 20. Yüzyıl Avrupa'sında da görülmektedir (Plehanov, 1991: 56).

1980'lerde çekilen 12 Eylül filmlerinde ise iki temel duruş olduğundan yola çıkılırsa, “Yol” (1981/Yılmaz Güney ve Şerif Gören), “Ses” (1986/Zeki Ökten), “Sen Türkülerini Söyle” (1986/Şerif Gören), “Dikenli Yol” (1986/Zeki Alasya), “Su da Yanar” (1986/Alı Özgentürk), “Av Zamanı” (1987/Erden Kıral), “Sis” (1988/Zülfü Livaneli), “Bütün Kapılar Kapalıydı” (1989/Memduh Ün), “Bekle Dedim Gölgeye” (1990/Atıf Yılmaz) filmleri darbe öncesi ve sonrasındaki yaşananları, psikolojik yıkımları, işkence ve hapis hayatını anlatırken, “Öç” (1984/Mesut Uçakan) ve “Prenses” (1986/Sinan Çetin) gibi filmler de direnişi onaylamayan anlatımlarıyla ön plana çıkmaktadır.

1990'lı yıllara gelindiğinde, Türk Sineması'nda politik içerikli filmlere daha az rastlanmaktadır. Buna karşın, bu dönem bir dizi önemli ve kritik siyasal gelişmenin olduğu, toplumsal rahatsızlıkların kitlesel eylemlere dönüştüğü, tepkinin politik önderlik eksikliğinden politik bir eyleme kanalize olamadığı bir dönemdir. Tüm bu gerilime rağmen, Türk Sineması politik eleştiri filmlerinden uzaklaşmış ve bu yıllar boyunca bu türde filmlere rastlanamamıştır (Kıraç, 2000: 15).

Türk Sineması'nda önceki dönemlere kıyasla ortaya koyduğu yönelim farklılığı, özellikle 1990'lı yıllarla birlikte daha görünür hale gelmiştir. 1970'lerden itibaren sinema filmi çeken yönetmenler, bu dönemle birlikte yeni yönelimlere ayak uydurmaya başlamışlardır. Örneğin, “Maden” (1978) ve “Demiryol” (1979) gibi işçi sınıfı filmlerini Türk Sineması'na kazandıran Yavuz Özkan, 1992 yılında “İki Kadın” isimli filminde, biri hayat kadını, iki kadının hikayesini anlatmıştır. Aynı yıl, Atıf Yılmaz, “Düş Gezginleri” filminde iki lezbiyenin ilişkisini ele almıştır. 1970'li yıllarda Yılmaz Güney'in hapisanedeki yıllarında senaryolarını yöneten Şerif Gören, 1990'lı yıllarda iki film çekmiştir; ilki, “Abuk Sabuk Bir Film” (1990) ile köyde yaşayan ve kendisine kalan mirasla zengin olan ve hiç gülmeyen bir adamın hikayesini anlatmaktadır. “Amerikalı” (1993) filminde ise, Amerikan kültürüne göndermede bulunmaya çalışmış ve Hollywood filmlerindeki bazı sahneler ile alay etmiştir.

1990'larda, önceki dönemin sinemasının yok olması üzerine tartışmalar devam etmiştir; seyircinin sinemayı terk etmesi üzerine sebepler bulunmaya çalışılmıştır. Sonuçta,

kimi sinemacılar arasında, Türk Sineması'nın Hollywood Sineması'nın teknolojisine ulaşması gerektiği fikri ortaya çıkmıştır. Bu dönemde politik pek çok önemli gelişmenin yaşanmasına rağmen, bu meseleler sinemada ele alınmamıştır. Örneğin, bu dönemde toplumsal bazı rahatsızlıklardan ötürü kitleler eylemler gerçekleştirmişlerdir; fakat her seferinde Körfez Savaşı ve Türkiye'nin içinde bulunduğu stratejik konum bahane edilerek, bu eylemler bastırılmıştır. Bu noktada, muhalif bir sanat anlayışı ortada olmadığı için, halkın bazı sıkıntıları sinemada çoğunlukla yer bulamamıştır (Kıraç, 2000: 14-15). Fakat, yine de birkaç örneğe rastlamak mümkündür; Oğuzhan Tercan "Uzlaşma" (1991) filminde, Abdi İpekçi cinayetini ele almıştır; "Babam Askerde" (1994) filmiyle Handan İpekçi, 12 Eylül dönemini, halkın psikolojisini dönemin çocukları üzerinden anlatmaya çalışmıştır. Dönemin sinema eleştirmenleri tarafından beğenilmeyen bu filmler dışında, Yusuf Kurçenli'nin "Karartma Geceleri" (1990) filmi ve "Çözümler" (1994) filmi başarılı bulunmuştur; her iki filminde de Kurçenli, yakın tarihteki olaylar üzerinden toplum ve birey ilişkilerindeki çözülmeyi ele almıştır (Kıraç, 2008).

1990'lı yıllar, 1988 yılında ilk filmini çeken Reha Erdem dışında, yeni sinemacıların ilk ürünlerine sahne olmuştur; Kutluğ Ataman, Ömer Vargı, Ezel Akay gibi yönetmenler, reklamcılıktan sinemacılığa geçiş yapmışlardır. Kutluğ Ataman'ın "Karanlık Sular" (1994) filmi, şehir hayatını ve kimlik meselelerini bir cinayet hikayesi içinde anlatırken; "Lola+Bilidikid" (1998) filmi ile de, cinsel kimlikle ilgili önyargıları ele almıştır. Reha Erdem 1988 yapımı "A ay" filmiyle bir çocuğun hikayesini, 1998 yapımı "Kaç Para Kaç" ile ise trajedi-komik bir hikaye anlatmıştır. Ömer Vargı, 1998 yılında çektiği "Herşey Çok Güzel Olacak" filmiyle birbirine zıt iki kardeşin ilişkisini anlatmıştır. Ezel Akay ise, yönetmenliğe 2000'li yıllarda başlasa da, 1990'lı yıllarda bazı filmlerin yapımcısı olmuştur.

Adı geçen yönetmenler dışında, filmlerin yapım koşullarını zorlukla yöneten, ama her koşulda film üretmenin yollarını arayan bağımsız yönetmenler de Türk Sineması'na filmler vermeye başlamışlardır. Nuri Bilge Ceylan, Zeki Demirkubuz, Derviş Zaim, Yeşim Ustaoglu gibi yönetmenler mevcut sinema anlayışına, seyircinin beklentilerine ve popülizme takılmadan kendi sinemalarını yapmaya çalışmışlardır (Kıraç, 2008).

1990'lı yıllarda, çekilen film sayısı ile gösterime giren film sayısı arasında büyük farklar görülmektedir. 1990 yılında 74 film çekilmiş, 12 tanesi gösterime girmiştir. 1991 yılında 33 film çekilirken, 17 film gösterime girebilmiştir. 1992 yılında 39 filmin 10'u; 1993 yılında 82 filmin 11'i; 1996 yılında 82 filmin 16'sı; 1995 yılında 37 filmin 10'u; 1996

yılında aynı şekilde 37 filmin 10'u gösterime girebilmiştir. 1989 yılında çıkan Yabancı Sermaye Kanunu sebebiyle, yukarıda da değinildiği üzere Warner Bros, United International Pictures gibi dev yapım ve dağıtım şirketleri Türkiye'de ticari faaliyete geçmişlerdir. Böylece, bu yıllar içinde yerli film izleyicisi ile yabancı film izleyicisi arasında da büyük sayısal farklar ortaya çıkmıştır. Örneğin, 1994 yılında yerli film izleyicisi 0,3 milyonken, yabancı film izleyici sayısı 10 milyondur (Scognamillo, 2010: 368-369).

2000'li yıllara gelindiğinde ise, yerli film sayısındaki artış ilk dikkat çeken gelişmedir; bu artış özellikle 2009 yılından itibaren hızlanmıştır. Örneğin, 2005 yılında 27; 2006'da 32; 2007'de 42 ve 2008'de 49 olan film sayısı, 2009 yılında 70'e ve 2011 yılında 75'e yükselmiştir. Ekonomik krizin görüldüğü bu yıllarda, sinema krizden çok da fazla etkilenmemiş, sadece 2010 yılındaki film sayısı bir miktar düşerek, bu yılı, 66 film sayısı ile kapatmıştır. Bu artışın sebebi, bu yıllarda sinema salonu ve izleyici sayısında gözlemlenen canlanma ile açıklanmaktadır. Örneğin, 1990'ların başında toplam izleyicinin ancak % 5'ini oluşturan yerli film izleyicisi, 2008'de % 60 düzeyine ulaşmıştır (Gürata, 2010: 133).

Türk Sineması, bu yıllarda çoğunlukla komedi türünde ürünler vermiştir; hatta bu komedi filmleri kendi içlerinde de çeşitlenmiştir. Korku-komedi, romantik-komedi, macera-komedi, dram-komedi, bilimkurgu-komedi, gençlik komedisi ve Hollywood film parodileri bunlardan bazılarıdır. Karakter yerine tiplerin öne çıktığı, 2000'li yılların sinemasında komedi türünün çeşitlenmesine rağmen, bazı istisnalar dışında, toplumsal eleştiri yapan mizah unsurları içeren film görülmemektedir. Traji-komik filmlerden bazıları, "Fasulye" (2000/Bora Tekyay), "Organize İşler" (2005/Yılmaz Erdoğan), "Dondurmam Gaymak" (2005/Yüksel Aksu), "Şans Kapıyı Kırınca" (2005/Tayfun Güneyer), "Hokkabaz" (2006/Cem Yılmaz ve Ali Taner Baltacı) ve "Çinliler Geliyor" (2006/Zeki Ökten) filmleridir. "Avrupalı" (2007/Ulaş Ak) Türkiye'nin Avrupalı olma yolunda yaşadığı sancılı, duygusal ve trajikomik yolculuğun hikayesini anlatırken, "Osmanlı Cumhuriyeti" (2008/Gani Müjde) filmi ise, Osmanlı devletinin günümüze uyarlanması üstüne kurulu bir hikaye işlemektedir. Bu dönemde, eski komedi filmlerinin canlandığı da görülmüştür; "Hababam Sınıfı Merhaba" (2003/Kartal Tibet), "Hababam Sınıfı Askerde" (2004/Ferdi Eğilmez) bu filmlerden bazılarıdır. Aksiyon-komedi türünde, "Hırsız Var" (2004/Oğuzhan Tercan), "Maskeli Beşler İntikam Peşinde", "Maskeli Beşler:

Irak”, “Maskeli Beşler: Kıbrıs” (2005, 2007, 2008/Murat Aslan), “Plajda” (2007/Murat Şeker), “Muro: Nalet Olsun İçimdeki İnsan Sevgisine” (2008/Zübeyir Şaşmaz) gibi filmler gösterime girerken; korku-komedi türünde ise, “Mumya Firarda” (2002/Erdal Murat Aktaş), “Hababam Sınıfı Üç Buçuk” (2005/Ferdi Eğilmez ve Hasan Karacadağ), “Kutsal Damacana” (2007/Kamil Aydın), “Destere” (2008/Gürcan Yurt), “Kutsal Damacana 2: İtmen” (2009/Korhan Bozkurt) filmleri ile karşılaşmaktadır. Bu filmler dışında, tip üzerine kurulmuş “Recep İvedik” serisi de önemli sayıda izleyiciye ulaşmıştır (Arslantepe, 2010). Bu filmler dışında, “Vizontele” (2001/Yılmaz Erdoğan ve Ömer Faruk Sorak), “Vizontele Tuuba” (2004/Yılmaz Erdoğan) ve “Pardon” (2005/Mert Baykal) filmleri 2000’li yıllarda nadiren görülen politik içeriğe de sahip filmler olarak göze çarpmaktadır. Bu filmler yanında Çağan Irmak’ın yönettiği “Babam ve Oğlum” (2005) filmi 12 Eylül askeri darbesinde yaşananları bir oğul ile bir baba üzerinden oldukça dramatik biçimde anlatmış ve dönemin ilgi çeken filmlerinden olmuştur. Ömer Uğur’un yönettiği “Eve Dönüş” (2006) filminde ise bir işçi olan Mustafa ve ailesinin dramı anlatılmıştır. Mustafa karakteri kitlelerin 1980 öncesi yaygın politikliğinden bir hayli uzak olmasına rağmen 12 Eylül darbesinden en az onlar kadar etkilenmiştir. Bu filmle Ömer Uğur politikayla ilgili ya da ilgisiz herkesin hayatında derin izler taşıyan bir dönemin portresini çizmiştir. Sırrı Süreyya Önder’in senaryosunu yazdığı ve Muharrem Gülmez ile yönettiği “Beynelmilel” (2006) filmi toplumun darbe sebebiyle ortaya çıkan değişimini anlatmıştır. Dönemin insanının masum hayallerini, darbenin küçük bir yöre üzerindeki etkilerini ele almıştır. Beynelmilel, içten ve otobiyografik özellikler taşıyan yaklaşımı ile özellikle ana karakterleri üç boyutlu ve inandırıcı çizmeyi başarmıştır (Belge'den aktaran Kanoğlu ve Önbayrak, 2009: 316). Bu film ve yönetmenler dışında, 1990’lardan itibaren sinema filmi çeken bağımsız yönetmenler Nuri Bilge Ceylan, Zeki Demirkubuz, Derviş Zaim, Yeşim Ustaoglu 2000’li yıllarda da film üretmeye devam etmişlerdir.

3.2. 1960-1980 Yılları Arasında Türkiye Sineması’nda İşçi Sınıfı Filmleri ve Proleter Kamusal Alan

Türk Sineması’nda sınıfsal bir bakış açısı ortaya koyan ve sendikalaşma sürecinin önemine işaret eden “Karanlıkta Uyananlar” filmi, ilk işçi sınıfı filmi olarak kabul edilmektedir. 1964 yılında çekilen bu filmde önce, 1953 yapımı Muhsin Ertuğrul’un “Halıcı Kız” adlı filminde başrolde bir dokuma işçisi yer almaktadır; fakat işçi kızın,

babası tarafından halı dokuma atölyesinden uzaklaştırmasıyla, filmin akışı tamamen değişmektedir. 1955 yılında Kemal Çakuş'un yönettiği "Kara Vadi"nin, maden işçileri üzerine çekilmiş ilk film olduğu söylenmektedir; fakat film gösterime girememiştir. Lütfü Akad, "Kanun Namına" adlı filmde Tornacı Nazım'ın, "Öldüren Şehir" filminde Ustabaşı Ali'nin öykülerini anlatır. 1960'lı yıllarda çekilen bazı filmlerde ise işçilere ve fabrika sahnelerine yer verilmeye başlanmıştır. Metin Erksan'ın 1960'ta yönettiği "Gecelerin Ötesi"nde başroldeki Erol Taş, bir mensucat fabrikası işçisidir; ama filmin temel öyküsü, bir benzin istasyonu soygunu üzerine kurulmuştur. Aynı yıl Memduh Ün, "Ölüm Peşimizde" adlı filminde olayların bir mozaik fabrikası içinde başlayıp, bir süre sonra da dışında geliştiği bir öyküyü anlatmaktadır. Metin Erksan'ın "Acı Hayat"ında da Kasımpaşa Tersanesinde çalışan bir kaynak işçisi başrolde; film, işçinin daha çok sınıf atlama arzusu ve intikam duygusu üzerinde yoğunlaşır. Nevzat Pesen'in "İkimize Bir Dünya" adlı filminde ise başroldeki Orhan Günşiray ile Kadir Savun, inşaat işçisi rollerini oynarlar (Emek ve Sanat Dergisi, 2004). 1960-2010 yılları arasında çekilen işçi sınıfı filmleri, giriş bölümünde ortaya koyulan tanım merkeze alınarak belirlenmiştir. Bu tanım çerçevesinde, sınıflar arası çelişkileri barındıran, adaletsizliği ortaya koyan ve ideolojik bir söylemi bulunan filmler incelenmiştir. Ortaya çıkan bu filmlere, bazı kaynaklar (Scognamillo, 2010; Abisel, 2006; Esen, 1996) dikkate alınarak, belirlenen dönem aralığındaki diğer filmlerin konularının incelenmesi ile ulaşılmıştır.

Yukarıdaki bölümlerde de ayrıntılı olarak incelendiği gibi, 1960-1980 yılları arasında işçi hareketleri güçlenmiş ve önemli bir varlık ortaya koymaya başlamıştır. Önceki dönemlerden farklı olarak bu dönemde, sadece ekonomik sebepler değil siyasal sebepler de işçi sınıfının bir araya gelmesini sağlamıştır. Bu yönüyle işçi sınıfının siyasal mücadelesi gelişmiş; kurulan parti, dernek ve konfederasyonlarla, iktisadi durum yanında politik ve toplumsal tecrübelerin aleniyet kazanması ve kullanım değeri ortaya koyması proleter kamusal alanın genişlemesine ve etkin bir varlığa kavuşmasına sebep olmuştur. 1961 Anayasası'nın hazırlanması sürecinde Kurucu Meclis içinde yer alan 6 işçi temsilcisi, bahsedilen bu durum için gösterilebilecek örneklerden biridir. Eşitliğin, çoğulculuğun artırılması, devlet iktidarının paylaşılması, temel hakların geliştirilmesi ve güçlendirilmesi gibi ilkeler, Anayasa'nın esaslarını oluşturmuş; bu da işçi sınıfı lehine bir siyasal ve toplumsal atmosferin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Böylece, Marksist çevrelerde yapılan tartışmalar, düşünce - fikir kulüplerinin ve siyasal partilerin katkıları ile proleter

kamusal alan genişlemiştir. Anayasa'nın 46 ve 47'nci maddeleri ile sendikalara yönelik siyaset ve grev yasağı kaldırılmış; etkin bir sendikacılığın gelişmesi önündeki engeller ortadan kaldırılmıştır. Aynı dönem içinde, sendikalı işçi sayısı hızla artmış; 1960'lı yılların sonuna doğru milyonlu rakamlara ulaşmıştır. Sonuçta, bu dönemde işçi sınıfı sendikacılığı yeni bir ivme kazanmış, dönemin koşulları içinde atılan demokratik adımlarla işçinin politik bir güç haline gelmesi inancı doğmuştur (Mahiroğulları, 2005: 176; Ağralı, 1967: 210).

Bu alt bölümde çalışmanın kavramsal çerçevesi olarak belirlenmiş olan proleter kamusal alan kavramı merkeze alınarak bazı sorulara cevaplar aranmaktadır. Belirlenen filmlerde, işçi sınıfının sorunları ve proleter kamusal alanın görünürlüğü üzerinden oluşturulan sorular aşağıda sıralanmıştır:

- 1-) Filmlerde “aleniyet” nasıl ortaya çıkmaktadır ve işçi sınıfı işveren karşısında ve toplum önünde nasıl görünür ve duyulur olmaktadır?
- 2-) Hangi kolektif deneyim ön plandadır ve nerden beslenmektedir?
- 3-) Toplanma ve sendikal örgütlenme olanakları kullanılmakta mıdır ve nasıl ortaya çıkmaktadır?
- 4-) İşçi sınıfı arasında ve işveren-işçi ilişkisinde empatiden bahsedilebilmekte midir ve eğer empati varsa kolektif tecrübeyi nasıl etkilemektedir?
- 5-) Ailedeki toplumsallaşma ve özel hayat/mahremiyet noktasında proleter kamusal alan nasıl ortaya çıkmaktadır?

3.2.1. Karanlıkta Uyananlar (Ertem Göreç/1964)

Türkiye'de grev, örgütlenme ve işçi sınıfı üzerine yapılan ilk film, Ertem Göreç'in 1964 yapımı “Karanlıkta Uyananlar” filmidir; dönemin sosyo-ekonomik, sosyo-politik koşullarının işçiler yönünden ele alındığı ilk film olan bu film, adından da anlaşılacağı üzere hem fiziksel bir uyanmaya hem de işçi sınıfı hakları ve örgütlenmesine yönelik bir uyanışa dikkat çekmektedir.

“Acımasız sömürü, soygun vardı ülkede. Büyük toprak sahipleri köylüyü, tüm burjuvalar daha kendisi için bir şey düşünemeyen işçileri, tüm emekçi katmanları soyup soğana çeviriyordu” (Türkali, 2003). Türkiye'nin yakın tarihine dair bu sözler, Karanlıkta Uyananlar filminin senaryosunu yazan Vedat Türkali'ye aittir. Karanlıkta Uyananlar, gerek

sendikalaşma ve grev hakkından söz etmesi, gerekse kapitalizmin sömürsü karşısında ezilen emekçilerin gündem güne bilinçlenme sürecini anlatması bakımından değerli filmlerden biridir. 1960'lı yıllarda toplumun gündemine yeni girmiş olan grev ve sendikalaşma konuları bu film ile sinemada da ifade bulmuştur (Çebi, 2006:139). Filmde, grevin artık yasal bir hak haline geldiği 1963 sonrası ilk dönemde bir boya fabrikasında çalışan işçilerin örgütlenme çabaları, bilinçlenme ve greve gitme süreçleri; bir gecekondu semti de mekân alınarak, sosyal dokuyla da bağlantılı biçimde ve değişik boyutlarıyla anlatılmaktadır (Makal, 2008: 33). Film, 1965 yılında yasaklanmış; aynı yıl içinde Meclis'e sunulan sözlü sorulardan birinde de filmin yazarının kim olduğu ve komünistlik suçundan hapse mahkum olup olmadığı sorulmuştur.*

Filmin oyuncularından Beklan Algan'ın sözleri de, Türkali gibi dönemin koşullarını ortaya koymakta ve bu türden filmlerinin önemine vurgu yapmaktadır:

...bugünkü Türkiye'yi anlatıyor. Bin bir acı ile fakat pırıl pırıl umutla dolu Türkiye'yi. Memleketin zenginliklerini yabancılara peşkeş çekme niyetinde olan birkaç yabancı sermaye ajanı, komprador, cılız ve düşünceden yoksun endüstri burjuvazisi, geri kalmış ülke olmanın bütün ağırlığını ve sıkıntısını yüklenen halk ve bu halkın yanındaki yerini bilen namuslu aydınlar, olup bitenlere ilgisiz düzmece aydınlar bu filmlerde gözler önüne serilmiştir. (Algan'dan aktaran Scognamillo, 2010: 300).

Karanlıkta Uyananlar, sınıfsal ve sendikal bakış açısıyla İstanbul'da gecekondualarda yaşayan işçi kesimi ile lüks "Batılı" mahalle ve evlerde yaşayan burjuva kesimlerinin çatışmasını temsil etmektedir. Filmdeki gecekondu halkı, modern kentsel bir olgu olan sendika bilincinin gerekliliğini ve kendilerine olan işlevini görmeye ve bu sürece katılmaya başlamaktadır; kaldı ki filmin belgelediği süreç 1961 Anayasası'nın verdiği sendikal ve politik hakları temsil ederken, film bu sürecin canlı kalması ve ilerlemesine de eşlik etmektedir. Bununla birlikte filmde sendika ve proleterleşme bilincinin ve ilerleme çizgisinin sınırları da görülebilmektedir (Öztürk, 2004). İşçiler hayatlarının hiçe sayılmaması ve haklarının korunması için yasalardan güç alarak sendikalaşma haklarını kullanma yoluna gitmektedirler; fakat işçilerin en önemli korkusu işsiz kalmaktır; dolayısıyla işsizlik korkusu işçileri sendikalaşma eğiliminden uzaklaştırarak, onların işverenin hâkimiyeti altında ezilmelerine neden olmaktadır. Bu eziliş, daha sonra da bir

* TBMM İnternet Sayfası, Tutanaklar, <http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM>

başkaldırı ve uyanmanın tetikleyicisi olmuştur (Çebi, 2006: 141).

Filmde, esas olarak birleşme ve topluluk olarak hareket etme defalarca vurgulanmıştır; fakat işsiz kalma korkusu ve işverenin sunduğu vaatlerle işçileri oyalaması gibi unsurlar, işçilerin topluca greve girme sürecini uzatmıştır. İşçi hareketinin ve bilincinin gelişimi filmin ana temasını oluştururken, diğer taraftan da devlet ve sermaye sahiplerinin yakın ilişkisi, yasama faaliyetinin işveren lehine gerçekleşmesi ve ressam kadın karakter ve çevresi üzerinden toplumsal meselelere sanatçının koyduğu mesafe de filmin değindiği önemli meselelerdir. Ana tema çevresinde gelişen bu diğer problemler filmin anlatımıyla bütünleşmiş ve anlatılanlar tek bir gövde haline gelmiştir. Filmin sonunda ise, işçi sınıfı mücadelesi kitleselleşmiş, fabrika önündeki geniş bir alanda toplanan işçiler ve işçilerin aileleri tek bir vücut halinde haklarını aramaya koyulmuşlardır.

Filmde işçi sınıfına dönük olarak aleniyet kavramı, sendikalı bazı işçilerin işverenle birebir girdiği diyaloglarla film boyunca açığa çıkmaktadır. Aylardır ücretlerini alamamaktan kaynaklanan bir gerilim ve huzursuzluk söz konusudur. Sendikalı işçiler, defalarca işverene greve gideceklerini ve dolayısıyla eyleme geçeceklerini bildirmişlerdir. Her ne kadar bundan somut bir sonuç elde edemeseler de, sendikasız olanlara karşılık sendikalı işçiler haklarının farkındadır ve işveren karşısında aleniyet özelliklerini korumuşlardır. Kamusal alan kavramının en önemli ayaklarından biri olan aleniyetin, toplumun tümü önünde ortaya çıkışı filmin son sahnesine rastlamaktadır. Grev kararı alan ve fabrikanın önünde eyleme geçen işçiler arasında basın mensupları da bulunmakta ve bir muhabir işçiler arasında slogan atmaktadırlar. Böylece, aleniyetin basın gibi bir araç aracılığıyla yönetim organlarına ve topluma iletildiği düşünülmektedir. Fakat basın aracılığıyla ortaya çıkan bu aleniyetin, topluma duyurulması meselesinde net bir gelişmeden de bahsedilmemektedir.

Filmde “kolektif deneyim”, işçilerin çalışma koşullarının ağırlığı ve ücretlerini alamamalarıyla harekete geçmektedir. İşçiler için bununla mücadele etmenin yolu, sendikasız işçilerin de sendikaya katılıp iş bırakarak greve gitmeleridir. Filmin sonuna kadar greve gitmeye ve hak aramaya yönelik bölünmüş bir topluluk varken, filmin sonunda işçinin üretimi gerçekleştirdiği fabrikasına sahip çıkmasıyla ve fabrikayı kurtarmak için “bu kez kendimiz için çalışalım” diyerek işlerinin başına dönmesiyle toplumsal deneyim örgütlenmiş, kolektif deneyim açığa çıkmıştır.

Filmde işçilerin toplanma ve örgütlenme olanakları kendi içlerindeki bölünmüşlük

sebebiyle sonuna değin ortaya çıkamamaktadır. İşçilerin eyleme geçişleri ise, bir taraftan maddi sebeplere bağlı olarak ortaya çıkarken diğer yandan da iki karakter arasındaki çekişmeye de dayanmaktadır. İşveren olan babasının ölümünden sonra fabrikanın başına geçen ve fabrikanın eski işçisi olan Turgut ile işçi Ekrem arasındaki gerilimin de işveren karşısında örgütlenmenin itkisi olduğunu söylemek mümkündür; fakat bu gerilim de temelde sınıf ayrımına dayanmaktadır. Turgut'un fabrikanın başına geçişiyle birlikte iki sınıf arasındaki gerilim daha da somut hale gelmiştir.

Proleter kamusal alan başlığı altında belirtildiği üzere, “tecrübeleri başkalarına karşı görünür kılmak için, kişinin karşılaştığı maddi koşulların başkaları tarafından idrak edilebilmesini mümkün kılan koşullar gereklidir” (Özbek, 2010b: 452); proleter kamusal alanın olmazsa olmaz kavramı empatidir. Filmde empati, işverenden işçiye doğru değil, tam tersi bir yönde işçiden işverene doğru gerçekleşmekte ve işçilerin grev kararı aldıkları her anda işverenin fabrikanın durumuyla ilgili olarak söylediği olumsuz koşullar işçileri eylemlerinden vazgeçirmektedir. İşveren, çoğunlukla işçiyi maaş ödemesi konusunda oyalarken ve hükümetin bakanlarıyla telefon konuşmaları yapıp, bazı yasaları lehine çıkarmaları için zorlarken görülmektedir. İthalatçılar ve sanayi üretimi yapan işverenlerin çıkar çatışması da öykünün meselelerinden biridir. Ayrıca, filmde işçilerin yaşadığı maddi zorlukları anlamayan ve kendi sanatına odaklanmış bir sanatçı topluluğu bulunmaktadır. Filmde genellikle bu karşıtlık üzerinde fazlaca durulmuştur. İşçiler arasında ise, toplumsal deneyimi harekete geçiren bir empatik durum söz konusu değildir; çünkü aynı maddi zorluklar içindedirler.

Proleter kamusal alanın temel çıkış noktası, üretimdir. Yani, proleter kamusal alan, burjuva kamusal alanı gibi dağıtımsal değil, üretimseldir. Bu üretim alanı sadece somut anlam ortaya koymamakta, ayrıca, ailedeki toplumsallaşmayı da içine almaktadır; hatta kişilerin en mahrem alanına bile sızabilmektedir. Patronun ölümü sonrası, fabrikanın işçisi olan oğul işlerin başına geçmekte ve kendisini bir paradoksun içinde bulmaktadır. Kendi özel hayatı içinde bu gelgitli durum, sanatla uğraşan bir kadın karakter ile kurduğu ilişkiyle ortaya çıkmaktadır. Eski dostları, patronu olduğu fabrikanın işçileriyle, kadın ise burjuva topluluğundan gelen ve toplumla kopuk bir ilişki içinde olan bir sanatçıdır. İşçi sınıfı etrafında ise, ailedeki toplumsallaşma çok daha güçlü biçimde ortaya çıkmaktadır. İşçiler grev kararı aldıktan sonra, ailelerinin de destek olmak adına grev alanına koşmaları özel hayatın içine işleyen bir kolektif tecrübeye işaret etmektedir.

3.2.2. Diyet (Lütfi Ö. Akad/1974)

Lütfi Ö. Akad'ın “Gelin”, “Düğün”, “Diyet” üçlemesi içinde yer alan Diyet filmi, üçlemenin diğer iki filmi gibi göç ekseninde işçi sorununa, sömürüye, yoksulluğa değinen filmlerdendir. Üçlemenin ilk filmi ”Gelin”, Yozgat'tan İstanbul'a göç eden bir ailenin dramını anlatmaktadır. Tek hayalleri para biriktirip zengin olmak ve büyük bir süpermarket açmak olan aile, bunun uğrunda torunları Osman'ı kurban vermektedir. Bir kurban bayramında Osman'ın ölmesi üzerine, annesi Meryem evden ayrılmakta ve bir hemşerisinin yardımıyla fabrikada işe girmektedir. Bunu öğrenen Hacı İlyas oğlunu “namusunu” temizlemek için göndermekte, ama oğlu da karısıyla birlikte fabrikada çalışmaya karar vermektedir. Akad, Gelin'de göç olgusunu sadece bir toplumsal fenomen olarak değil, kapitalizmin ve şehirleşmenin hakim yaşam tarzı haline gelmesiyle birlikte, eksik toplumsal ilişkilerin, iş bölümünün daha da sömürüye açık hale gelmesini, çözülen aile ilişkileri bağlamında inceleyerek bu konuya ciddi bir derinlik getirmiştir (Özonur, 2009: 145). Göç üçlemesini yaparken neyi anlatmak istediğini Lütfi Akad şöyle dile getirmektedir:

"Şimdi İstanbul'da Anadolu'nun her vilayetinden bir mahalle görebilirsiniz. Ve artık film çevirmek için Sivas'a gitmeye gerek yok. Sivas burada var. Bütün gelenekleri, yaşantısı, her şeyiyle. Bunları, bunların hikayelerini anlatmayı düşündüm. Yani İstanbul'a gelenlerin nasıl tutunmaya gayret ettiklerini ve bu orman kavgası içinde, tutunmak mecburiyetinde olduklarını. Geri de dönemezler. Geri dönmelerinin olanaksızlığını anlatmak istedim. Bunun birçok örneğini gerçek hayatta gördüm" (Akad'dan aktaran Esen, 1996: 112).

Akad, Gelin filmi ile göç olayının ekonomik ve bireysel boyutu ekseninde bir çalışma yapmıştır. Özonur, Gelin filmi için şu yorumu yapmaktadır:

"Akad bu filmde sınıfsal ilişkileri, köyden kente göçü, göç edenlerin sermaye biriktirme tarzlarını, bunun için göze aldıklarını gün ışığına çıkardığı kadar, törelerin ve geleneksel aile ilişkilerininin kapitalizmin yasaları gereği nasıl vahşileşebileceğini, bu acımasız dönüşüm sürecini olanca çıplaklığı ve hoyratlığıyla gözler önüne sermiştir. Mesele sadece büyük şehirde perişan olanların hikayesi değildir. Mesele, aynı zamanda, daha derin bir sorgulama gerektiren 'İnsan insanın kurdudur' gözlemidir" (Algan'dan aktaran Özonur,

2009: 145).

“Düğün” (1973) ise, Şanlıurfa'dan gelip, İstanbul'un kenar semtlerinden birine yerleşen üçü kız, üçü erkek altı kardeşten oluşan bir aileyi anlatmaktadır. Film, göçün sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel boyutlarına değinmektedir. Büyük kardeş Zelha, kardeşlerine analık etmekte, Cemile ve Habibe bir fabrikada çalışmakta, Halil ile İbrahim de Zelha'nın evde yaptığı lahmacun ve pideleri satmaktadır. Küçük kardeş Yusuf ise okumaktadır. İşi büyütme ve üç tekerlekli bir araba almak isteyen kardeşler, bunun için gerekli olan parayı, Cemile'nin tanımadıkları bir adamla evlendirilmesinden alınan başlık parasından sağlamaktadır. Bu sırada, mahallede bir sevdiği olan Habibe de bir başka adama başlık parası için verilmek istenmektedir. Kardeşlerinin bu mutsuzluğuna karşı çıkan Zelha, düğün sırasında ağabeyine karşı çıkarak düğünü bozmakta ve Halil dışındaki kardeşlerini alarak oradan uzaklaşmaktadır. Lütfi Akad, ne sermayeleri ne de zanaatları olmayan anadan doğma bir çıplakla İstanbul'a gelen bu insanları ele aldığı Düğün'de "insan eti yemek" kavramını kullanmaktadır. Bu kavram, kardeşlerini satarak ve onların emeğine el koyarak sermaye edinme süreci için kullanılan bir tanımdır (Özonur, 2009: 146).

Akad, Gelin ve Düğün filmleri ile göç ve göçün açtığı yaralardan ve çok daha derinlikli olarak kapitalist düzenin çıkmazlarından bahsetmekte, insan hayatının değersizliği üzerine bir şeyler anlatmaktadır. Gelin'in sonunda karakterlerden ikisi üretimin kapısına getirilip bırakılmış; Düğün'de de büyük kızın yavuklusı İstanbul'da yapı işçiliğine başlamıştır. Akad, 1974 yapımı olan üçlemenin son filmi “Diyet”te ise, büyük kente getirip “emekçileşme” sürecinin eşliğinde bıraktığı kişilerin bundan sonraki durumlarını anlatmaktadır. Diyet'in karakterleri, kırsal kesimden gelip emekçi olan biri kadın biri erkek iki kişidir. Bu kişiler, emeğin değerini anlamayan sendikalaşma olayı karşısında kararsız, kuşkucu bir tutum benimseyen kırsal kökenli, bilinçlenmemiş karakterlerdir (Özön'den aktaran Esen, 1996: 131). Diyet filmi, tek mekanda geçen Gelin ve Düğün filmlerinin aksine iki mekanda geçmektedir. Bir civata fabrikası ve gecekondu evinin avlusunda geçen Diyet filminin öyküsünde, hayatın ve üretimin içine yayılış söz konusudur. "Film, Akad'ın deyimiyle 'kır kesimden sermayesiz olarak gelip, fabrikada çalışan insanların yavaş yavaş bir sınıf bilincine ulaşmasının; ben neredeyim, başkaları nerede, ben hangi taraftayım demesinin, bu bilince varmalarının hikayesini anlatır" (Özonur, 2009: 147).

Hasan ve Hacer fabrikada çalışan iki işçidir. Filmde Hasan ve Hacer'in içinde buldukları kapitalist üretim tarzını anlamaları, ona bir diyet vermeleri ile mümkün

olacaktır. Diyet'te köylülüğün, ataerkil düzenin eleştirisinden çok, yeni sistemin işleyişini kavramadaki gecikme büyüteç altına alınmaktadır (Özonur, 2009: 147).

Filmin öyküsü, Mustafa isimli bir işçinin fabrikada makinaya bacağına kaptırması ve sakat kalmasıyla başlamaktadır. Mustafa'nın bu durumu filmin merkezinde yer almakta, çünkü özellikle Hacer, sendikalı ve örgütlü olmanın bilincini Mustafa'nın durumunu görerek anlamaktadır. Hikayenin geçtiği fabrikada, 58 işçinin sadece 10'u sendikaya kayıtlıdır; yeni alınan işçilerin sendikasız olması da işveren için en önemli koşuldur. Filmde, sendikalı olmak oldukça basit fakat etkili bir dilden anlatılmaktadır. Örneğin, Hacer'in sendikaya kaydını yaptırması, işçilerin kendi aralarında "Mustafa sendikalı olsaydı çok para alırdı" şeklinde yaptıkları yorumlardan etkilenmesiyle ve Mustafa'nın çalışamaz durumdaki halini defalarca görmesiyle gerçekleşmektedir. Hacer'in tüm direnmelerine karşın, işsiz kalma korkusuyla sendikalı olmayan ve geleneksellikten kopamayan Hasan'ın filmin sonunda makinaya kolunu kaptırması sonrasında Hacer'in "suç bizde" diyerek haykırması, filmin toplumsal ve politik tavrını güçlendirmekte ve geç kalınmadan mücadelenin devam etmesi gerektiğine dair bir mesaj ortaya koymaktadır.

Filmde proleter kamusal alan oldukça güçlü fakat kademeli ve yavaş şekilde işçiler arasında yayılış eğilimi göstermektedir. İşçi sınıfının sosyalist mücadelesinin ve deneyiminin en önemli noktalarından biri olan iş kazası, Diyet filminin de çıkış noktasıdır. İş kazası, toplum önünde olmasa da aynı fabrikada çalışan işçiler arasında mücadele etme gerekliliğinin ortaya koyulması için filmde kullanılan en önemli göstergedir. Bununla beraber, proleter kamusal alanın varlığının ortaya koyulması için gerekli olan aleniyet kavramı, ne siyasal olarak ne de ekonomik anlamda filmde görülmemektedir. İşçi sınıfının siyasal, ekonomik ve toplumsal mücadelesi için gerekli olan "görünür ve duyulur olmak" filmin öyküsü içinde öncelikli değildir. Filmin temel problemi, toplumsal bir mücadeleden öte işçi sınıfı arasındaki bilincin oluşmasına yöneliktir. Film daha çok, neden ve nasıl örgütlenilir sorusuna cevap aramaktadır.

Filmin en önemli deneyim alanı, iş kazasıdır. Fabrikada tedbirsizlik sebebiyle bacağına kaybetmiş olan Mustafa, kaza sonrası tekerlekli sandalyeye bağlanmış ve kaza sonucu hiçbir maddi ve manevi tazminat elde edememiştir. Ortaya çıkan bu deneyim, fabrikada çalışan bazı işçilerin ve onların ailelerinin endişeleri ile ve sendikalaşma çabalarıyla kolektif deneyime dönüşmüştür.

Filmde, işçi sınıfı bölünmüş bir haldedir; fabrikada çalışan işçilerin çok az kısmı

sendikalı iken, çoğunluk sendikalı olmaya yanaşmamaktadır. Bunun sebebi, işsiz kalma korkusu ve işverenin bu konudaki tehditleridir. Bu bölünmüş yapı doğrultusunda, işçiler bir araya gelememekte ve örgütlenememektedir. Çoğunluğun sendikasız olması, haklarından ve sınıf bilincinden yoksun olmaları sebebiyle toplanma ve örgütlenme olanakları kullanılamamaktadır. Bununla beraber, sendikalı olan birkaç işçi dışında, filmin baş kadın karakteri Hacer'in sendikalı olmaya karar vermesi filmin dönüm noktalarından biridir. Hacer'in sendikaya üye olmaya gittiğinde söylediği “3, 2'den; 4, 3'ten iyidir, birleşiniz” sözü işçi sınıfı bilincinin bu karakter üzerinde oluştuğuna dair önemli göstergelerden biridir.

Diyet filminde, işçiler arasında empati kurabilme yeteneği yoğun bir biçimde görülmektedir. Mustafa'nın tekerlekli sandalye ile görüldüğü sahnelerde, Hacer'in ona bakarak kendi geleceğini ve olanaklarını düşünmesi ve tahayyül etmesi sık sık vurgulanmaktadır. Kurulmuş olan bu empatik yaklaşma ve deneyimlerin paylaşımı, filmin anlatmak istediklerinin de çıkış noktasını oluşturmaktadır; çünkü Hacer'in sendikalı olmaya karar vermesinin altında yatan, Mustafa'nın bacağına kaybetmesi ve tüm sosyal ve ekonomik güvencelerden mahrum kalmasıdır. Sonuçta, bu empatik durum hem kolektif deneyimin ve dolayısıyla sınıfsal mücadelenin harekete geçmesini sağlamaktadır.

Proleter kamusal alanın ailedeki toplumsallaşma içinde ortaya çıkışı, bir kadın karakter üzerinden anlatılmaktadır. Hasan, işsiz kalma korkusu ve geleneksel ve ataerkil yapının onu güdümlenmesi ile Hacer'in sendikalı olmasına karşı çıkmaktadır. Buna karşın Hacer, sendikalı olmuş ve işçi sınıfı mücadelesi içinde kendi yerini belirlemiş ve aile içinde Hasan'ın da sendikalı olması için ikna etme yoluna gitmiştir. Yukarıda da değinildiği gibi, Hacer'in sınıfsal mücadele içinde yer almayı seçmesi, Hasan'dan farklı olarak, empati kurabilmesinde ve sendikalı olan diğer işçileri dinlemesinde ve sınıfsal hakları konusunda bilinçlenmesi eyleminde gizlidir.

3.2.3. Otobüs (Tunç Okan/1974)

İsveç'te iki yılı bulan bir çalışmanın ardından senaryolaştırılan ve Tunç Okan'ın yönetmenliğinde çekilen 1974 yapımı “Otobüs” filmi, Türk sinema tarihinin etkileyici yapımlarından biridir. Dış göç ekseninde bir grup kaçak Türk işçisinin yaşadıklarının anlatıldığı film, uluslararası film festivallerine katılmış ve ödüller kazanmıştır. Okan'ın bir gazete haberinden yola çıkarak senaryosunu yazıp çektiği Otobüs, uzun yıllar Türkiye'de yasaklı filmler arasında yer almıştır. Kaçak işçi olarak Stokholm'e hurda bir otobüsün

içinde götürülen dokuz Türk işçisinin şaşkınlıklarını ve çaresizliklerini Doğu-Batı ekseninde çarpıcı bir şekilde anlatan filmin yönetmeni Tunç Okan da bir süre yurtdışında göçmen olarak yaşamıştır. Filmde kendi göçmenlik deneyimlerinden de izler bulunduğunu söylemek mümkündür (Serarslan ve Özgür, 2010). Filmin hikayesi, kaçak işçilerin İsveç'te bir şehir meydanında, getirildikleri kişi tarafından terk edilmesi ile gelişmeye başlamaktadır. Kaçak işçiler, yakalanma korkusuyla uzun süre otobüsten dışarıya çıkamazlar. İçlerinde hastalananlar olur ancak öksürmeye bile korkarlar. İhtiyaçları dayanılmaz bir hal alınca etrafı kollayarak otobüsün yakınlarına bırakıldığı metro istasyonunda yiyecek bir şeyler ararlar. Her halleri ile yabancıları oldukları bu yerde gördükleri yeni şeyler karşısında şaşkınlıklarını gizleyemezler. Bu gezintilerinden biri sırasında polis tarafından yakalanacaklarını anlayınca etrafa kaçırlar. Bir tanesi donarak denize düşer. Bir diğeri tuhaf cinsel gösterilerin yapıldığı bir bara götürülür ve yiyeceklere saldırdığı gerekçesi ile dövülerek öldürülür. Yer yer gerçekçi yer yer simgesel bir anlatımın sergilendiği film, küçük bir sermayeyle gerçekleştirilmiştir. Tunç Okan sansüre takılan ve olumsuz eleştiri alan filmi hakkında şunları söylemektedir:

"Baştan beri yapmak istediğim, bir çatışmayı, bir büyük uyumsuzluğu, aykırılığı ortaya koymaktı. Tekniğiyle, aşırı gelişmiş tüketim toplumuyla az gelişmiş toplumun insanlarını karşı karşıya getirmek. Bunların birbirleriyle olan ve kendi içlerindeki çelişkiyi, aralarındaki korkunç çatışmayı vurgulamak istedim. Yoksa sansürün ve bazı aydınlarımızın iddia ettiği gibi, ne Türk işçisini, ne Türk insanını, ne de herhangi bir milletin insanını küçük düşürmek değildi amacım. Filmdeki işçiler Türk değil, herhangi bir az gelişmiş toplumun insanları olabilirlerdi. Türk olmaları bir rastlantıdır, İtalyan ya da İspanyol olsalardı film bildirisinden bir şey kaybetmeyecekti" (aktaran Scognamillo, 2010: 344)

Yönetmenin kendisinin de söylediği üzere, filmin asıl amacı bir göç hikayesini anlatmanın ötesindedir; Okan, endüstrileşmiş toplumun bireyinin, kırsal kesimin veya gelişmemiş ülkenin bireyi ile karşılaşmasını ele almakta ve bunu, aslında her iki taraf için de ortaya çıkan "yabancılaşma" ekseninde tartışmaktadır. Yabancılaşma diğerlerinden ayrışma, ayrılma anlamında ortaya çıkmış; son derece gelişmiş bir sanayi toplumunun işlek bir meydanında eski bir otobüs görüntüsü ile başlayan filmin giysileri, tavırları, çekingen halleri ile buldukları yere ait olmadıkları son derece belli olan dokuz karakteri, ülkenin

insanlarının alay eden, küçümseyen ve “pis yabancılar” söylemlerine kadar uzanan tavırları ile iyice belirgin kılınmıştır. Filmin sonunda hayatta kalmayı başaran karakterlerin kendilerini buldukları yer karakol olmuştur ki, buradan hüznü ve dökülen bir otobüs içinde başlayan yolculuğun onlar için artık bittiğini anlamamız sağlanmıştır. Hayatta kalanların sınır dışı edilecekleri ve tuzla buz olan umutları ile birlikte ülkelerine gönderilecekleri anlaşılmaktadır (Serarslan ve Özgür, 2010).

Filmde proleter kamusal alan oldukça sınırlı biçimde ele alınabilmektedir. Filmin hikayesi, herhangi bir sendikal eylem veya mücadeleye ya da kolektif deneyime ve empatiye dayanmamaktadır. Buna karşın, kısmen de olsa aleniyet kavramından bahsedilebilmektedir. Buradaki aleniyet, yukarıda bahsedilen diğer filmlerden farklı olarak somut değil oldukça soyut ve sembolik biçimde görülmektedir. Film, Avrupa'nın gelişmiş bir şehrinde (Stokholm), büyük bir meydanında iğreti bir biçimde duran ve oldukça görünür olan bir otobüs ve içinde kaçak işçi oldukları için görünür olmaktan korkan ve zira kimsenin fark etmediği bireylerin hikayesini anlatmakta ve bir paradoksu ortaya koymaktadır. Kaçak yolla gelmek zorunda kalan bu işçilerin varlıklarının belli olmadığı eski otobüslerinin içinden çıktıktan sonra, toplum için bir tehdit oluşturmaları ve insan dışı varlıkları gibi muamele görmeleri dramatik biçimde ele alınmaktadır. Sonuçta, aleniyet kavramı da, görüleceği üzere, oldukça sınırlı biçimde ortaya çıkmakta ve film modernizm kavramına odaklanmaktadır.

3.2.4. Endişe (Yılmaz Güney - Şerif Gören/1974)

Senaryosunu Yılmaz Güney'in yazdığı, çekimini yarım bırakmak zorunda kalınca*, Şerif Gören'in 1974 yılında tamamladığı “Endişe”de, Çukurova'daki pamuk işçilerinin yaşamı, taban fiyatını açıklamakta geciken hükümete ve ağaya karşı örgütlü direnişleri, bu arada kan borcu yüzünden mutlaka para kazanmak zorunda olan bir işçinin grev kırıcı davranışına dair bir öykü anlatılmaktadır (Esen, 1996: 169). Filmde, tüm umutlarını Çukurova'daki pamuk tarlalarına bağlayan tarım işçilerinin, ağa-ırgat çatışmalarının, belgesel bir gözlemciliğe yaslanan bir anlatımla altı çizilmektedir. İşçiler, pamuk toplama fiyatları konusunda işverenle anlaşamamaları sonucu greve giderler; fakat örgütlenme ve dayanışma bilincinden yoksundurlar. Bir de bunun üstüne, tarlaya on işçinin gün boyu alın

* Yılmaz Güney, polis tarafından aranan öğrencileri saklayarak, komünistlerle işbirliği yaptığı gerekçesiyle 1972 yılından 1974 yılına kadar hapiste kalmıştır bkz. Roy Armes, Yılmaz Güney, 1998, 94.

teriyle toplayacağı pamuğu çok kısa sürede toplayabilen makinenin girmesiyle işler daha da zorlaşmaktadır. Yine de işveren ağanın sömürdüğü işçiler, birkaç gün için direnişe geçerler. Cevher adlı işçi ise çalışmak zorundadır; çünkü ödemesi gereken bir kan borcu vardır. Geceleri tarlaya inip, karısının tuttuğu fener ışığı altında pamuk toplamaya devam eder. Koşullar, Cevheri "grev kırıcı" durumuna düşürür (Milliyet Gazetesi, 10 Mayıs 2002).

Filmdeki işçiler tarım işçileridir, ortaya koydukları özellikler örgütlenebilmeleri ve ağaya ve hükümete karşı proleter kamusal alan oluşturabilmeleri sebebiyle analiz edilmiştir. Filmde mevsimlik pamuk işçilerinin görünür ve duyulur olmaları yani aleni olmaları, iş bırakmalarıyla ve ondan öncesinde, sendikal bir örgütlenme olmaksada kendi başlarına ağayla pazarlık etme girişiminde bulunmaları ile ortaya çıkmaktadır.

Filmde kolektif deneyim, işçilerin ücretlerini alamama tehdidi ile ortaya çıkmaktadır. Hükümetin günlerce taban fiyatları açıklamaması ve ağanın da işçilere vereceği ücreti belirlememesi üzerine, işçiler birleşmekte ve haklarını arama mücadelesine girmektedirler.

Filmde, toplanma ve örgütlenme olanağı işçilerin iş bırakma eylemine girmesiyle ortaya çıkmaktadır. Bu noktadan itibaren, filmde daha önceki sahnelerde görülmeyen sendikal hareket devreye girmekte ve işçiler bir sendikanın kapısını çalmaktadır. İşçiler, öncelikle ağayla mukavele imzalama girişiminde bulunmakta, fakat bundan sonuç alamayınca greve gitme kararı almaktadırlar. Fakat işçilerden biri (Cevher), kan borcu sebebiyle grev kırıcı olmakta; bu da dayanışma bilincini yaralamaktadır. Oldukça etkin biçimde hak arayan işçilerden biri olan Ramazan'ın buna karşılık olarak söylediği "bir işe başladık hep birlikte götüreceğiz" sözleri dayanışma bilincine ve birlikteliğe vurgu yapmaktadır. Ağayla anlaşmaya varamayan işçiler, "onun pamuğunun fiyatından bize ne? Sanki bir milyon fazla kazansa fazlasını bize verecek sanki. Ne yapacağız peki ? Çalışmayıp yürüyüşe geçeceğiz" diyerek iş bırakma eylemine başlamışlardır.

Endişe filminde, Karanlıkta Uyananlar filminde de olduğu gibi, sınıflar arası özellikle de işveren kapitalist kişiden işçiye doğru empatinin yokluğu vurgulanmaktadır. Almanya'da okuduğu vurgulanan sermaye sahibi bir karakterin "babamın zamanında yanımıza yaklaşamazlardı, şimdi hak diyorlar, ne anlar bunlar haktan?" sözleri işçi sınıfını aşağılayan bir anlayışı ortaya koymaktadır. İşçiler arasında ise sınıf bilincinin gelişmesini sağlayacak herhangi bir empatik durum görülmemektedir.

3.2.5. Maden (Yavuz Özkan/1978)

Yavuz Özkan'ın 1978'de çektiği "Maden" filmi, iş kazalarına karşı önlem alınması için imza toplamaya ve işçileri bilinçlendirmeye çalışan İlyas'ı; sorunları anlamaya bocalarken kasabaya gelen çadır tiyatrosundan bir kadına ilgi duyarak bir süre iş ortamını unutup, sonra yeniden kendini toparlayan Nurettin'i ve sendika ağaları ve işveren tarafından engellenmek istenen İlyas'ın bir göçük altında ölmesi üzerine, haklılığını anlayan işçilerin birleşmesini anlatmaktadır. Maden, İlyas'ın idealize edilmiş bir kişi olmasına ve onun ölümü üzerine işçilerin bilinçlenmesinin kolaycılığına rağmen, kitleleri kullanmasındaki başarısı ve sömürüye karşı aldığı tavır açısından önemli bir siyasal filmidir (Esen, 1996: 172). Film, tümüyle gerçek maden ocağı dekorlarında ve gerçek maden işçilerinin katkısıyla çekilir. Cüneyt Arkın, devrimci işçi İlyas rolündedir; çalıştığı ocakta sürekli iş kazaları olur. Ölümünün artması sonucu emekçi arkadaşlarını uyarır, önlem alınması için ve müfettişlerin inceleme yapması için imza toplar. Ne var ki sendika ağaları, İlyas'ın bu tavrını engelleme amacıyla çalışırken, yöneticiler de onu tehlikeli bir elebaşı olarak görüp tehlikeli olan bir maden ocağına verirler. İlyas büyük bir göçük olayı sırasında yaşamını yitirince, tüm emekçiler bir araya gelip örgütlenirler. "Maden", "Karanlıkta Uyananlar"dan sonra işçi sınıfının bilinçlenme konusunu çağdaş bir yorumla işlemesi açısından önem taşıyan filmlerdendir (Milliyet Gazetesi, 10 Mayıs 2002).

Senaryosunu Mahmut Tali Öngören'in danışmanlığıyla Yavuz Özkan'ın yazdığı Maden, 15. Antalya Film Şenliği'nde en iyi film, en iyi erkek oyuncu (Tarık Akan), en iyi kadın oyuncu (Hale Soygazi) ve en başarılı yardımcı kadın oyuncu (Meral Orhonsay) ödülleri kazanmıştır. Öyküsü yıllar önce yazılmış, senaryosu uzun süre sansürde kalmış ve çekimi de çok güç şartlar altında yapılmış olan Maden filmi, işçi-işveren ilişkilerine değinen ve madende çekilen ilk film değildir; örneğin Halit Refiğ'in "Yaşam Kavgası" adlı filminde dekor, yine maden ocağı, kahraman Reşit de bir işçi tiplemesidir; fakat ana tema bir ailenin yaşadığı olaylar üzerine kurulmuştur. Maden ise, Scognamillo'ya (2010:334) göre, diğer işçi sınıfı filmlerinin ötesinde başka bir şeyler sunmaktadır; "en azından değişik bir gerçekçilik ve değişik bir toplumsal ilişki bakışı..." ortaya koymaktadır.

Filmde işçilerin aleniyet kazanması, işçi sınıfı bilincinin çok güçlü olduğu İlyas karakterinin çabalarıyla ortaya çıkmaktadır. Onun çabalarıyla işçiler işverene karşı ve hatta sarı sendikacılık yapan başkan ve temsilcilerine karşı görünür ve duyulur olmaktadır. Bu

aleniyet, sadece iş kazaları, ölümler ve ekonomik kaynaklı olumsuz koşulların çevresinde değil, İlyas karakterinin kapitalizme karşı ortaya koyduğu siyasal mücadele etrafında da gelişmektedir. Bu siyasal nitelikli mücadele, özellikle, İlyas'ın “para da lazım, ama başka şeyler de lazım, bu dünyayı biz kuruyoruz ellerimizle, farkında olmalıyız” sözleriyle ve “ekonomik mücadele yanında politik mücadeleyi amaçlayanlarla birleşmedikçe aydınlığa çıkamayız” sözleriyle vurgulanmaktadır. İşçiler, İlyas karakterinin bilinçli mücadelesi etrafında toplumsal muhalefet alanını kendi lehlerine genişletmişlerdir. Filmde, imza toplanmalarıyla ve işveren üzerinde bir baskı unsuru oluşturduklarının farkına varmaları ile aleniyet işlerlik kazanmakta ve somut hale gelmektedir.

Filmdeki sınıfsal deneyim, işçilerin maden ocaklarında ölmeleri ile ortaya çıkmaktadır. İşçiler ve ölenlerin aileleri tarafından bu deneyim, öncelikle dinsel bazı öğelere dayandırılmaktadır. Buna karşın filmde, hem İlyas'ın kişisel çabalarıyla hem onun etrafında örgütlenen diğer işçilerin aldıkları tavırla bu algının önüne geçilmeye çalışılmaktadır. Kaldı ki, filmde defalarca işverenin daha fazla üretim gerçekleştirmek adına kasıtlı olarak önlem almaması vurgulanmaktadır. Tedbirsizlik ve iş güvenliğinin yokluğu ile ortaya çıkan ölümler sebebiyle işçiler arasında imza toplanmaya başlanması, deneyim kavramına dönük olarak gelecekte olabilecekler konusunda bir tahayyül ortaya koyabilmenin gerekliliğini vurgulamaktadır. Özellikle İlyas karakterinin gelecekteki ölümlerin önüne geçme arzusu ve çabası, proleter kamusal alanın oluşumu ve işçi sınıfı mücadelesi için deneyimin önemine işaret etmektedir. Filmin sonuna kadar bu deneyim sadece İlyas ve onun etrafındaki birkaç işçi arasında paylaşılmaktayken, İlyas'ın ölümü sonrasında işçilerin el ele vermesiyle deneyim, kolektif bir yapıya kavuşmuştur.

Filmdeki işçi sınıfı mücadelesi, örgütlenme ve eyleme geçme bu deneyimle sıkı sıkıya ilişkilidir. Öncelikle bir müfettişin gelmesi ve maden ocaklarının durumunun analiz edilmesi için imza toplayan işçiler, diğer işçilerin ilgisizliği ile karşılaşmışlardır; fakat İlyas'ın önce vurulması ve sonrasında göçük altında kalması sonucu ölmesi, işçilerin bir araya gelmesine sebep oluşturmuştur.

Filmde kolektif deneyimle bağlantılı bir empati kurulmamaktadır. İşçiler, ölen çalışma arkadaşlarının bir haksızlık sonucu veya ihmalden öldüğünü değil, ecelden öldüğünü düşünmektedirler. Bu dinsel öğelere bağlı olarak ortaya çıkan düşünce, onları empati kurmaktan uzaklaştırmaktadır.

Ailedeki toplumsallaşmayı etkileyen ve mahremiyet alanına sızan bir proleter

kamusal alan oluşumu, Nurettin isimli işçinin evinde görülmektedir. Direnişe geçince ve bir birlik oluşturunca, sınıfının bir değer ortaya koyabildiğini gören ve “birlik olunca patron ayağımıza geldi” diyen Nurettin, ailesiyle birlikte “her şey beyaz olmalı, birlikte çıkacağız aydınlığa, bu bizim hakkımız” nidalarıyla evini toplarken ve boyarken görülmektedir.

3.2.6. Demiryol (Yavuz Özkan/1979)

Yavuz Özkan'ın 1979 yılı yapımı diğer bir filmi “Demiryol” ise, bir yanda ellerindeki silahlarla devrimcilik adına "maceraya" atılan ve bireysel teröre bulaşan gençleri eleştirirken, diğer yandan da 15-20 bin demiryolu işçisinin ülke çapında giriştikleri varsayılan büyük bir grevin Haydarpaşa Garı'nda yaşanan aşamalarına değinmektedir (Kalkan, 1988: 85). Senaryosunun Mahmut Tali Öngören'e ait olduğu filmde Özkan, demiryolu işçilerinin çevrelerini ve problemlerini bu grev üzerinden anlatmaya çalışmıştır; bir sinema filmi olmasının ötesinde belgesel niteliği taşıyan Demiryol için Yavuz Özkan şunları söylemiştir:

“Bu filmde, gelişen işçi sınıfı hareketine, işbirlikçi burjuvazinin indirmek istediği darbe girişimlerini sergilemeye çalıştım. Bir kamu kuruluşu olan demiryollarındaki greve ekonomik planda hiç ilgisi olmadığı halde politik planda ilgilenenlerin oynadıklarını sergilemek istedim. Bu ana tema içinde toplumun çeşitli kesimlerindeki örneklerini alarak, bu baskı, terör ve demagojiyi örgütlü ve birlik içinde püskürtmenin mümkün olabileceğini vurgulamak istedim” (Özkan'dan aktaran Scognamillo, 2010: 336).

Film, grevleri topluma haksız göstermek için oynanan oyunları, işçilerin üzerine yıkılan kundaklama olaylarını, sarı sendika gerçeğini vurgulamaya çalışmaktadır (Esen, 1996: 172). Yavuz Özkan, Maden filmi ile başladığı bu yönelimi Demiryol ile tamamladıktan sonra yurtdışına gitmiştir; çok fazla yönetmenin ilgilenmediği fakat oldukça önemli olarak görülebilecek işçi sınıfı problemlerinin işlendiği az sayıda filmlerden olan bu iki film, ister politik sinema densin, isterse daha spesifik olan işçi sınıfı filmi densin, bu türden bir sinema için Türkiye'de akla gelen ilk örneklerdendir.

İşçilerin bir araya gelmesi, birleşmesi ve ekonomik, toplumsal ve siyasal itirazlarını grev yaparak ortaya koymaları, onlara toplum önünde aleniyet özelliği kazandırmakta ve muhalefet alanını ve dolayısıyla proleter kamusal alanı genişletmektedir. Filmde deneyim, ekonomik sebeplere ve siyasal kargaşaya dayanmaktadır. Devlet Demiryollarının inşaatında çalışan işçiler, çalışma koşulları ve ücretlerde zam yapılmaması üzerine bir

araya gelerek grev başlatmaktadırlar.

Maden filminde olduğu gibi, Demiryol filminde de sarı sendikacılık eleştirilmiş ve direniş ve eylemler işçiler arasındaki örgütlenme ile oluşturulmuştur. Bu direniş, sadece ekonomik sebeplerden değil, Hasan karakterinin aracılığıyla siyasal ve ideolojik alandan da beslenmektedir. Ayrıca, dönemin siyasal kargaşaları, grev esnasında devletin işçilere dönük baskıcı müdahalesi, tutuklamalar dönemin siyasal ve toplumsal gerçeğini de ortaya koymaktadır.

3.2.7. Almanya Acı Vatan (Şerif Gören/1979)

Şerif Gören'in "Almanya Acı Vatan" (1979) filminde ise, çalışma izni alabilmek için evlenen Mahmut ve Güldane etrafında, dış göç ve işçi sorunları ele alınmıştır. Film, Almanya'da para kazanmak için adeta bir robot gibi çalışan işçilerin hikayesini aktarır. Nijat Özön (aktaran Esen, 1996: 131) film için şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

"Bir filmin sınırlı süresi içine çok şey sıkıştırabilmek, gereksiz uygulamaları gösterilere girişmek gibi aksamalara karşın, göçmen işçilerinin yeni çevrelerine ayak uydurmada karşılaştıkları güçlükleri, bu güçlükler karşısında çoğunlukla kolay yolu seçmeleri, geleneksel töre anlayışının darmadağın oluşunu, bunun yol açtığı sarsıntıları, özellikle bir kadın işçinin ruhsal evrimini yansıtmasıyla başarı kazanmıştır."

Filmde proleter kamusal alanın en temel öğeleri olan aleniyet, kolektif deneyim, empati, toplanma, örgütlenme olanağı ve sendikalaşma meseleleri yer almamaktadır. Almanya Acı Vatan filmi, Türkiye'den çalışmak için dış göçle giden kişilerin dramını ve orada yaşayan bu kişilerin birbirlerini karşı geliştirdikleri dayanışmayı anlatan bir filmidir. Bunun yanında, ileri derecede endüstriyelmiş bir toplumda işçi olmanın zorlukları filmin merkezinde yer almaktadır. Daha fazla üretim yapabilmek için 10 kişinin yapacağı işi 8 kişinin yapması ve insanın gitgide bir makine gibi çalıştırılması ya da üretimde makinelerin devreye girmesiyle ortaya çıkan işsiz kalma tehdidi gibi işçi sınıfının ekonomik ve toplumsal alanına dönük olarak karşılaştığı olumsuzluklar vurgulanmaktadır. İşçiler arasında ortaya çıkan "bir birleşebilirsek" söylemleri veya "Yugoslav, Türk, Yunan ve hatta Alman olmak fark etmez, onlar için hepimiz işçiyiz" gibi ifadeler, işçi sınıfı deneyimini ortaya koyarken, işçiler arasında örgütlenme ve birleşmeye dönük bir çabanın ortaya koyulmaması bu deneyimin kolektif bir deneyime dönüşmesini engellemektedir.

3.3. 1980 - 2010 Yılları Arasında Türkiye Sineması'nda İşçi Sınıfı Filmleri ve Proleter Kamusal Alan

1980'li yıllardan başlayarak, yukarıda da değinildiği üzere ekonomik, siyasal ve toplumsal alanlarda radikal değişimler gözlenmiş, bu değişimler de bir zincirin halkaları gibi kültürel üretime sızmıştır. Ekonomik yapının değişimiyle büyük ve uluslararası film dağıtım şirketlerinin Türkiye'de faaliyete geçmesi, sinema açısından en köklü değişim olmuştur. Bu dönemden başlayarak, sinema salonlarında gösterilen yabancı (çoğunlukla Hollywood yapımları) film sayısı ve izleyici sayısı yıldan yıla artmıştır. Aynı dönem içinde, askeri darbenin gerçekleşmesi ve sonrasında kabul edilen 1982 Anayasası ile sinema da dahil, sanatsal üretim daha fazla denetlenmeye başlamış ve sansür çok daha sert biçimde uygulanmıştır.

Aynı yıllar içinde sendikaların kapatılması ve sendikal örgütlere siyasetin yasaklanması, kolektif tecrübenin aleniyet kazanmasının önünü kesmiş ve böylece proleter kamusal alan daralma eğilimine girmiştir. 1980 yılından 2010 yılına kadarki süreçte, film konuları ve anlatım özellikleri değişmiştir. Ayrıca, aynı dönem içinde oldukça az sayıda işçi sınıfı filmi çekilebilmiştir. Buna ek olarak, politik film de bu yıllarda çok görülmemektedir. Çekilen filmlerde de siyaset ve yönetimle ilgili keskin eleştiriler görülmemektedir. Bunun en önemli nedenlerinden biri de ağır sansür uygulamasıdır. Kaynağını Polis Vazife Selahiyetleri Kanunu'ndan alan 1939 tarihli Filmlerin ve Film Senaryolarının Kontrolüne Dair Nizamname 1986 yılında çıkarılan 3257 sayılı Sinema Video ve Müzik Eserleri Yasası'na kadar yürürlükte kalmıştır. Her iki yasanın da temelde mantığı aynıdır. Siyasal iktidarların tutumuna göre zaman zaman yumuşama eğilimi gösteren yasalar, sinemasal üretimin üzerinde her zaman etkili olmuştur. Gerek sansür, gerek oto-sansür ve gerekse ekonomik zorlama ile ortaya çıkan sansür Türkiye'de gerçek bir toplumsal ödeşmenin sinemaya yansımalarını engellemiş ve politik film kısıtlı biçimde varolabilmiştir (Esen, 1996: 174-175). Bu sansür mekanizması dışında, Türkiye'de siyasal kültürün ortaya koyduğu uyuşmacılık ve otoriteye bağlılık özellikleri de, sinemayı etkileyen diğer unsurlardan biridir. Eleştirme ve sorgulama kavramlarının siyasal kültürde yer bulamaması sonucunda, gündelik hayatta olduğu kadar sinema da oto-sansür hep gündemde kalmıştır (Şaylan'dan aktaran Esen, 1996: 174-175).

3.3.1. Çark (Muzaffer Hiçdurmaz/1987)

1980'lerin tek işçi sınıfı filmi 1987 yapımı “Çark” filminde emeklerinin karşılığını alamayan dört işçi, çeşitli fabrikalarda çalıştıktan sonra haklı oldukları grevi başlatırlar. Uzun yıllar Lütfi Akad ile çalışan, yönetmen yardımcılığı yapan ve yapım görevlisi olarak emek veren Muzaffer Hiçdurmaz'ın yönetmenliğindeki film, şematik bir belgesel şeklinde Kazlıçeşme deri atölyelerindeki bir grevi hareketli bir anlatımla izleyerek dönemin emekçi filmlerinden biri olmuştur (Scognamillo, 2010: 420). Muzaffer Hiçdurmaz, Şen ve Bozdemir (Öteki Sinema, 2011) ile yaptığı röportajında Çark filmi çekme sebebini şu şekilde anlatmaktadır:

“Çark diye bir film çekeceklerdi, işçi filmi. Zeki'ye (Ökten), Şerif'e (Gören) ve Yavuz'a (Turgul) sundular. Kimse kabul etmedi. Çünkü zor bir filmdi. Bana geldiler, ben çekerim dedim. Çünkü ben işçi köylü sınıfının bir temsilcisiyim sinemada. Ve hala öyle olduğumu düşünüyorum. Bildiğim, inandığım, benim insanlarımla öyküsüydü. Onun için kabul ettim. (...) Çark'ı çekmemin tek sebebi neredeyse ilk işçi filmi olmasıdır. Neredeyse hiç yan hikâye yok. Bir başkaldırı ve isyanla sonlanıyor. Polisler çeviriyor, oturma eylemi ve grevle film bitiyor.”

Çark filminde proleter kamusal alan, aleniyet kavramı ekseninde işçilerin sendikası olarak kendi içlerinde verdikleri mücadele ve çabalarla, sermaye sahibine ve devletin güvenlik güçlerine karşı ortaya çıkmaktadır. Özellikle filmin son sahnesinde işçilerin bir araya gelerek, bir bakıma sivil itaatsizlik örneği olabilecek bir şekilde polisin uyarılarını dikkate almadan, bir sokak boyunca ölen arkadaşlarını ellerinde taşımaları ve tümünün büyük bir meydanda oturma eylemine geçmeleri, onların toplum ve devlet önünde görünür ve duyulur olmalarına destek vermiştir.

Filmin deneyim alanlarını, iş koşullarının zorluğu, işsiz kalma korkusu, hayat pahalılığı, iş kazaları ve ölümler, sigortasız ve güvencesiz çalışma oluşturmaktadır. Bu deneyimin kolektif bir deneyime dönüşmesi ve bu kolektif deneyim doğrultusunda mücadele yollarının aranması ve sonuçta eyleme geçilmesi, filmin başlarındaki bir sahneye ve filmin son sahnesine rastlamaktadır. Filmin ilk sahnelerinde, çalıştıkları atölyeden 3 kişi hariç tüm işçilerin çıkarılması ve bunun karşılığında işe devam edebilecek olan 3 kişinin de diğer işçilerle harekete geçmesi, onlarla birleşmesi ve greve gitmeleri, işçilerin mücadele alanını genişletmiş ve proleter kamusal alanın oluşabilmesine olanak sağlamıştır. Filmin

son sahnesinde ise, çalışma şartlarının ve iş güvencesinin son derecede kötü olduğu bir fabrikada işçilerden birinin ölmesi, tüm işçilerin harekete geçmesini tetiklemiş ve önceki sahneden çok daha geniş bir kitlenin eyleme geçmesine sebep olmuştur.

Çark filminde, işçiler arasında kurulan empati oldukça güçlüdür; işçilerin işsiz kalınca birbirlerine son derecede yüksek oranda destek çıkmaları, birbirlerinin halinden anlamaları ve haksızlığa uğrayanlar için “ona olan yarın da bize olur” diyerek birbirlerinin arkasında yer almaları onların mücadelesini daha da güçlendirmiş, birleşmelerini sağlamıştır. Sonuçta kurulan bu empati ile proleter kamusal alan daha güçlü temeller üzerinde durabilmiştir.

3.3.2. Ekmek (Faik Ahmet Akıncı/1997)

Ekmek filmi, 1990-91 yıllarında özelleştirmeye karşı çıkan ve madencilerin Zonguldak Kömür Havzası'nda başlattıkları ve sonrasında yürüyüşe geçmeleriyle Ankara'ya doğru genişlettikleri eylemlerini anlatmaktadır. Yaşanmış bir işçi hareketinden yola çıkan Ekmek filmi, yer yer belgesel filmi anlatımına sahip olsa da dönemin bu büyük eylemini ele alan tek film olma özelliğindedir. Gösterime girdiği sene, final sahnesinde filmin oyuncusu Fikret Hakan'ın söylediği “General elbisesini yakın. Oğlumu madenci elbisesiyle sünnet ettireceğim” sözlerinden dolayı “orduya hakaret” gerekçesiyle Kültür Bakanlığı tarafından Denetleme Kurulu'na gönderilmiş, fakat filmde geçen bu sözlerin bir sakınca oluşturmadığı kanaatiyle gösterimine izin verilmiştir.

Genel Maden-İş'in Zonguldak Türkiye Taş Kömürleri İşletmesi'nde gerçekleşen bu grev, kötü çalışma koşulları ve düşük ücretler sebebiyle işçilerin birleşerek mücadele etme kararı almasıyla başlamış, yörenin vatandaşları tarafından da desteklenmiş ve böylece maaşlara zam yapmayı kabul etmeyen Özal Hükümeti'ne karşı Ankara'ya kadar kitlesel yürüyüş başlanmıştır. Ekmek filminde de, dönemin bu büyük grevinde yaşananlara sadık kalınmış ve dönemin gerçekleri olduğu gibi anlatılmıştır.

Reelde ortaya çıkan bu işçi sınıfı hareketi gibi, filmde de işçi sınıfı greve çalışma koşullarının zorluğu, özelleştirme ve düşük maaşlar sebebiyle başlamıştır. Bu da proleter kamusal alan kavramı çerçevesinde kolektif deneyimi harekete geçirmiş; bu kolektif deneyim, mücadele yolunu açmış, bir kamu kuruluşu olan TTKİ'ye karşı, dolayısıyla hükümete karşı işçi sınıfı aleniyet kazanmıştır. Filmde, işçiler arasında empati son derecede yoğundur; fakat bununla beraber, çok önemli görülen, işçi sınıfı dışında başka

toplulukların da, örneğin yörenin esnafının, zanaatkarının da empatik yaklaşımı, duygudaşlığı mücadelenin daha da kitlesel bir hal almasını sağlamıştır.

“Ekmek” filmi, bu tarih aralığının son işçi filmi olarak izleyiciye sunulmuştur. “Çark” ile beraber, bu dönemde 2 işçi sınıfı filmi bulunmaktadır. Film konuları üzerinde yapılan araştırma sonucunda, 2000-2010 yılları arasında işçi sınıfı filminin çekilmediği sonucuna ulaşılmıştır.

4. SONUÇ

Sinema da dahil edilerek, sanatta ortaya çıkan köklü değişiklikleri incelemenin yolu, ekonomik ve siyasal alanlarla toplumsal koşulları ele almaktan geçmektedir. Zira, Plehanov’un (1987: 129) belirttiği üzere sanat, edebiyat, felsefe, vs. toplumsal psikolojiye sıkı sıkıya bağlıdır. Toplumsal psikoloji de en nihayetinde üretim güçlerinin gelişme derecesine tabidir. Üretim güçlerindeki her ilerleme toplumsal ilişkilerde ve dolayısıyla toplumsal psikolojide bir değişikliğe yol açmaktadır. Tüm bu değişimler “zorunlu olarak” az ya da çok kuvvetle sanata yansır. Sonuçta denilebilir ki, her üretim kendisine uygun bir üst yapısı bulunmaktadır. Tıpkı feodal dönemde olduğu gibi, kapitalizm de kendisine uygun bir üst yapı oluşturmuştur. Altyapı denen bu temel değiştiği anda, üst yapı da peşinden giderek ona en uygun düşen yapıya dönüşmektedir (Lecerle ve Albouy, 1987: 206).

Feodaliteden liberalizme geçiş sürecinde de, feodaliteye dayanan tüm üst yapı kurumları bir bir değişmiş, kurumsallaşmıştır; dolayısıyla bu yapıların bağımsız yapılar olduğu iddia edilmiştir. Bu noktada değişimlerin gerçekleşmesi için en önemli araçlardan biri kamusal alan ve kamuoyu olmuştur (Habermas, 2010a: 70). Burjuvazi, özel çıkarına kamusal alanı kazandırmıştır (Habermas, 2010a: 135).

Çalışmada ortaya çıkan en önemli sonuçlardan biri, kamusal alan kavramı üzerine birbirinden son derecede farklı görüşler ortaya koyan düşünürlerin ayrı düşme sebepleridir. Çünkü bu farklı görüş ve yaklaşımlar, kamusal alanın tanımsal farklılıklarının ötesinde bir durum ortaya koymaktadır. Bu farklılık, ideolojik bir ayrılığı ortaya koymakta, Habermas’ın kamusal alanı, aileden, devletten ve piyasadan ayrı olarak dördüncü bir alan şeklinde konumlandırmasına karşı çıkıştan ileri gelmektedir. Negt ve Kluge (2010: 150-151), çelişkili, farklılıkları barındıran ve heterojen olmasının yanı sıra kamusal alanın toplumun tüm kesimi ile tüm toplumsal tecrübeleri içine alan, bütünlüklü bir yapı ortaya

koyduğunu belirtmektedirler. Sennett (2010: 138) ise, daha kesin bir belirlenimle, Habermas'ın kavramı ayrı bir alana konumlandırmasını modernizm ideolojisinin bir sonucu olarak görmektedir. Bu ayrım ekseni, doğa-kültür ve özel-kamusal ayrımlarının oluştuğuna, bu ayrım dolayısıyla ailenin kamusal alandan koparıldığına dikkat çekmektedir. Buna göre, kamusal, kültür gibi insan yapımı özel ise aile gibi, doğanın kucağında olan “insanlık durumu”dur (Sennett, 2010: 138). Sennett'in bu görüşü, özellikle 1929 Büyük Buhran'dan itibaren dönüşümü hızlanan kamusal alan kavramının bu dönem itibarıyla ortaya koyduğu özelliklerle daha da netleşmiştir. Burjuvazinin, eski rejimin karşısında olduğu döneme (özellikle 17. ve 18. yüzyılda), saray dışında oldukça geniş bir toplumsal alanı kaplayan kamusal alan, 1930'lu yıllarla birlikte daralma eğilimine girmiş, özel hayat ve mahremiyet alanları genişlemiş ve kutsanmıştır.

Çalışmada işçi sınıfı filmlerinin incelenmesine olanak sağlayan proleter kamusal alan kavramı ise, daha en başından itibaren gizli ya da aleni örgütlenmelerle burjuva kamusal alanı ile eşzamanlı gelişmiştir. Ötekileştirilmiş bu gruplar (işçiler, kadınlar, köylüler), ihtilaldan kısa süre sonra ortaya çıkan kısıtlamalar ve sınırlamalara rağmen, ilk zamanlarda olmasa da bir süre sonra sınıf bilincinin farkına varmışlar ve “kendinde sınıf” olmanın ötesine geçerek “kendi için sınıf” özelliğine kavuşmuşlardır (Yükselbaba, 2008: 269).

Kluge ve Negt'in ötekileştirilmiş bu türden bir kamusal alana yönelik çalışmaları, muhalefetin neredeyse tüm dünyada yükselişe geçtiği, öğrenci hareketlerinin yoğun olarak yaşandığı 1968 dönemi içinde ortaya çıkmıştır. Hem karşıt kamusal alana ve spesifik olarak proleter kamusal alana atfedilen önem, hem de toplumun önemli bir kesiminde oluşan muhalefet, demokratik bir yönetim tarzına duyulan özlemlerle, kamusal alanın yeniden tartışılmasını sağlamıştır (Yükselbaba, 2008: 258). Sonuçta, Negt ve Kluge'nin açtığı bu yol, sonraki yıllarda diğer düşünürlerin de katkılarıyla genişlemiştir.

20. yüzyılda yaşanan muhalif eylemlere gelmeden önce, 19. yüzyılda meydana gelen devrimler, kolektif tecrübeyi açığa çıkarmış ve ona aleniyet kazandırmıştır. Avrupa'da 1848 Devrimi ve Paris Komünü gibi önemli toplumsal, siyasal ve ekonomik olaylar bu kavramların ortaya çıkmasına ve tartışılmasına büyük katkı sağlamıştır. Ortaya çıkan bu örgütsel mücadelelerle biçimlenen işçi sınıfı hareketi, Türkiye gibi “gelişmekte olan” veya “az gelişmiş” ülkelere de model oluşturmuştur. Hem bu sebeple hem de egemen üretim biçiminin ortaya koyduğu temel özellikler dolayısıyla, Avrupa'da işçi

örgütlenmesinde ortaya çıkan ilk gelişmelerle Türkiye'deki ilk örgütlenme ve eylem biçimleri birbirine oldukça benzer nitelikler ortaya koymuştur. Avrupa'da ve Türkiye'de örgütlenme öncesi ilk eylemler, maaşların ödenmemesi veya çalışma koşulları gibi ekonomik sebepli eylemler olarak gerçekleşmiştir (Işıklı, 1972: 19; Mahiroğulları, 2005: 3). Bu benzerlik, hem üretim ilişkileri zemininde hukuki bazı değişimler için, hem de siyasal örgütlenme için de geçerli olmuştur. Örneğin, Türkiye'de 1950'lerle birlikte gerçekleşen Toprak Reformu ile toprakların büyük ağaların eline geçmesi ve topraksız kalan köylülerin nüfusundaki artış (Cem, 2007: 405), aynı şekilde Avrupa'da 16. yüzyılda yaşanmıştır (Wiesner-Hanks, 2009: 290). Arada yüzyıllarca fark olsa da, sonuçlar aynı olmuş, topraksız kalan köylüler, yeni bir gelir kapısı bulmak için kentlere göç ederek, sanayi kuruluşlarında çalışan işçi sınıfını oluşturmuşlardır.

Avrupa'da, özellikle 18. yüzyılın sonlarından itibaren, Karl Marx gibi düşünürlerin örgütlenme yönündeki çalışmalarıyla ve iktidar mücadelesine girişen burjuvaziye karşı Avrupa'nın pek çok ülkesindeki işçilerin uluslararası bir mücadele ortaya koymak adına birleşmeleriyle siyasal alandaki mücadele de daha belirgin hale gelmeye başlamıştır (Abendroth, 1992: 60, 71). Türkiye'de ise bu, uzun yıllar boyunca gerçekleşmemiş ve ancak 1960'larda sosyalist partilerin ve bazı konfederasyon ve sendikaların çalışmalarıyla oluşmaya başlamıştır. Çalışmada belirtildiği üzere, Işıklı'nın (2003: 49) işaret ettiği “tepeden inme haklar edinmiş olma”, Türkiye'de işçilerin ister ekonomik ister siyasal düzlemde olsun verdikleri mücadeleye sekte vurmuştur; özellikle İngiltere ve Fransa'da işçilerin siyasal ve ekonomik alanlarda hak almaları, verilen mücadelelerle uzun vadede gerçekleşmiştir; örneğin seçme ve seçilme hakkı bir mücadele sonunda alınmıştır. Türkiye işçisinin bu türden bir mücadele vermesine gerek kalmamış, bu haklar, Cumhuriyetin ilan edilmesiyle eşit yurttaşlık ilkesi çerçevesinde verilmiştir.

Cumhuriyet rejimi öncesi oldukça zayıf bir varlık gösteren işçi örgütlenmesi, cumhuriyet sonrasında da oldukça sıkı bir şekilde denetlenmiştir. Cumhuriyetin ilk yirmi beş yılında da, sendikalaşma ve cemiyetleşme önüne koyulan engeller bu dönemin siyasal alanındaki tehditkar unsurlarla gerekçelendirilmiştir. Aynı zamanda, terörizm, ayaklanma ve radikal bazı hareketler ile işçi hareketlerini aynı kefe içine koymak da, işçi sınıfının ekonomik ve siyasal alanlardaki özgürlük hakkına sekte vurmuştur (Koç, 2010a: 121).

1960'lı yıllarla birlikte bu durum bir süreliğine de olsa değişmiştir. Hem işçi sınıfı hareketleri yönünden hem de daha genel bir çerçevede Türkiye'de demokratik adımların

nispeten genişlediği bu yılların iklimini temelde 1961 Anayasası belirlemiştir. Anayasa, özgürlükleri ve temel hakları güvence altına alarak muhalif fikir ve ifadelerin önünü açmıştır. Dolayısıyla bu dönemde, yasal güvencelerin elde edilmesiyle Türkiye'de hızlıca gelişebilecek bir mücadele alanının ve bu mücadele için gerekli olan aydın sendikacıların varlığını gözlemlemek mümkündür. Türkiye'nin 1952 yılında NATO'ya üye olması ve özellikle kapitalist üretim tarzını benimsemiş ABD'nin politikalarını model alması sonucunda ortaya çıkan “komünizm fobisi” ile işçi sınıfının mesafe koyduğu işçi hareketi, 1960'lar döneminde kısmen de olsa bir süreliğine aşılmış ve sendikaların üye sayısı artmış; bu dönemden başlayarak sonraki yıllarda da işçi hareketine yön veren bazı yeni konfederasyonlar kurulmuştur. 1960'larda işçi sınıfının siyasal alanda temsilini gerçekleştiren Türkiye Komünist Partisi ve Türkiye İşçi Partisi yanında, Yön, Devrim ve Aydınlık gibi sosyalist ve Marksist yayınlar ve fikir kulüpleri, dönemin özgürlük ortamının gelişmesinde büyük katkı sağlamışlardır (Ufuk ve Osman, 1995/1996: 6-7).

1960'lı yıllarda ortaya çıkan ve uzun yıllar devam eden, sinemada “Toplumcu Gerçekçilik” akımının ortaya çıkmasını bir tesadüf olarak değerlendirmek mümkün görülmemektedir. Anayasa'dan kaynaklanan özgürlük ortamı, dolayısıyla karşıt kamusal alanın sesinin duyulur olması ve ifade özgürlüğünün tehditkar bir unsur olmaktan çıkması, tam tersine güçlendirilmesi ve yasal olarak korunması sonucunda, toplumun sanatçısı da tecrübesini, toplumsal bir yapıya kavuşturmuştur. Böylece Türkiye Sineması'nda toplumsal sorunlara değinen bir yönetmen kuşağı ortaya çıkarak, politik sinema örnekleri izleyiciye sunulabilmiştir (Scognamillo'dan aktaran Kasım ve Atayeter, 2012: 23).

Sendikalara üye sayısının artması, siyasi alanda da mücadele veren DİSK gibi konfederasyonlarla sendikaların kurulmasıyla proleter kamusal alanın ve işçi sınıfı bilincinin diğer dönemlere oranla nispeten genişlediği 1960'lı yılların ikinci yarısından itibaren, bu araştırmanın çalışma alanını oluşturan Türkiye'de işçi sınıfı filmleri az sayıda da olsa görülmüştür. 1950'li yıllarda ana veya yan karakterleri işçilerden oluşan birkaç film olmasına rağmen, asıl gelişme 1964 yapımı “Karanlıkta Uyananlar” (1964-Ertem Göreç) filmi ile gerçekleşmiştir; bu filmin bu noktada önemi, işçi karakterlerden oluşan bir hikayenin ötesinde, işçi sınıfının özellikle üretim alanında yaşadığı sıkıntıları ve çözüm yollarını tartışmış olmasından ve proleter kamusal alanın oluşmuş olmasından ileri gelmektedir. Karanlıkta Uyananlar filmi ile açılan bu yol, diğer işçi sınıfı filmleriyle de benzer özelliklerle devam etmiştir. Karanlıkta Uyananlar filmi gibi filmlerin ortaya

çıkmasındaki temel gelişme ise, kuşkusuz, işçi sınıfına yönelik olduğu kadar düşünce ve ifade özgürlükleri alanının da genişleme eğilimine girmesidir. Bunun yanında ve buna bağlı olarak, akademisyenlerin, yazarların, yani toplumun önde gelen entelektüellerinin çalışma ve tartışma alanlarının genişlemesi ve sosyalist yayınların artması da bu gelişimi desteklemiştir.

1960 yılından başlayarak 1969 yılına kadarki süreçte toplamda çekilen film sayısı 1678'dir ve bu filmler içinde sadece tek bir filmde proleter kamusal alan oluşmuştur. Karanlıkta Uyananlar filmi, sanayileşmiş kentlerde ve kırsal kesimde gündelikle çalışan ve nüfusları gün geçtikçe artan işçi sınıfına sınıfsal bir pencereden bakmış ve işçi sınıfı mücadelesi yönünde bir anlatım ortaya koymuştur. Bu göstermektedir ki, söz konusu dönemde film yapımı, ister siyasal alanda olsun, ister sendikalaşma alanında olsun, isterse de entelektüel alanda olsun yaşanan olumlu gelişmelere yeterince yetişememiştir. Bununla beraber, rakamsal olarak işçi sınıfı filmi sayısının oldukça az olması, Anayasaya rağmen siyasal filmlere yönelik denetim, sansür ve yasaklamanın devam ediyor olmasıyla da alakalıdır; kaldı ki, Karanlıkta Uyananlar filmi, gösterime girdikten kısa süre sonra yasaklanmıştır.

1970'li yıllara gelindiğinde ise, işçi sınıfı filmlerinde proleter kamusal alanın ortaya çıkması açısından durum bir önceki döneme göre daha olumludur; 1960'lı yıllardaki özgürlükçü ortam, meyvelerini özellikle bu dönemde vermiş; emek alanına yönelik daha fazla sayıda film üretilmiştir. Lütfi Akad'ın "Gelin" (1973), "Düğün" (1973), "Diyet" (1974) üçlemesinden özellikle Diyet filmi; Tunç Okan'ın "Otobüs" (1974) filmi; Yılmaz Güney'in hapisane yıllarında yazdığı "Endişe" (Şerif Gören-1974) filmi; Yavuz Özkan'ın "Maden" (1978) ve "Demiryol" (1979) filmleri; Şerif Gören'in "Almanya Acı Vatan"(1979) filmi; 1970'li yılların sinema ortamını zenginleştirmiş filmlerdir. Bu filmlerin her birinde proleter kamusal alan kavramından bahsedebilmek mümkün olmuştur. Her biri, bir köşesinden işçi sınıfının mücadelesini bazen lirik bazen ise gerçekçi anlatımlarla izleyiciye sunmuşlardır. İşçi sınıfının, kapitalist sistemin getirdiği bir dizi problemle mücadele etmesi yanında, sosyolojik açıdan da içinde yaşadığı topluma ve zaman zaman da kendine yabancılaşması bu filmlerde sanatsal bir derinlik kazanmıştır.

1970 yılından başlayarak, 1979 yılına kadar film sayısı, kademeli biçimde düşmüştür; örneğin, 1970'te 225 film çekilmişken, 1977 yılında bu rakam 124'e gerilemiştir. 1970-1979 yılları arasında toplamda 2 bin 21 film çekilmiştir; fakat önceki

döneme göre bu dönemde, sinemasal alanda bazı farklılıklar bulunmaktadır. Özellikle 1975 yılından itibaren erotik film furyası başlamış ve önceki döneme oranla 500 filmlik artış belirlenmiştir; örneğin 1979 yılında çekilen 195 filmin 131'i erotik filmidir.

1980'li yıllardan itibaren ise, dönemin koşulları ile sinemasal anlatım ve film öykülerinin ilgi alanları kademeli biçimde değişmeye başlamıştır (Ulusay, 2003: 83). Bu dönemle birlikte, siyasal içerikli filmler çoğunlukla 1980 darbesine odaklanmış ve darbenin yaratıldığı koşullar ve sonuçları politik filmlerin odağına yerleşmiştir (Görücü ve Atam, 1995/96: 21). Bununla birlikte, bu filmler yasaklamalar sebebiyle ancak 1980'lerin ikinci yarısından itibaren izleyiciye ulaşmıştır. İşçi sınıfı filmleri, 1980'lerle birlikte sendikaların kapatılması ve örgütlenmenin yasaklanmasına paralel olarak sayısal açıdan büyük bir düşüşe geçmiş, çalışmada 1980 ve 1990 yılları arasındaki dönemde sadece bir filmde proleter kamusal alan kavramından bahsedebilmek mümkün olmuştur. Bu film, Muzaffer Hıçdurmaz'a ait olan “Çark” (1987) filmidir.

1971 yılındaki askeri muhtıra ile ortaya çıkan yasaklamalar ve kısıtlamalarla ve aleni biçimde ekonomik alana dönük yasal değişiklikler ile iki kutuplu dünya geriliminin bir sonucu olarak kontrgerilla aracılığıyla aydınların öldürülmesine veya bastırılmasına yönelik gerçekleşen eylemler, Türkiye'de daha yeni yeni gelişme fırsatı bulan sosyalist çevrenin büyük yara almasına sebep olmuş; siyasal alanda bir eylem ortaya koymaya çalışan sosyalist ve komünist partilerin çalışmaları durdurulmuştur (Zürcher, 2011: 374-375). Bu yıllardan sonra da, çalışmanın da ortaya koyduğu üzere, sosyalizm ve işçi hareketleri açısından oluşan 1960'ların özgürlük ortamının, bazı kısa dönemler dışında yeniden yaratılmadığı görülmektedir. İşçi hareketinin özellikle siyasal alanı aktif biçimde kullanması engellenmiştir. Bu anlayış, özellikle 1980 sonrasında yeni koşulların gündeme gelmesiyle de zamanla yoğunlaşmıştır.

1960'lı yıllarla başlayan sanayileşme süreci, 1980'li yıllarda hızlanmış ve dünyada da ortaya çıkan neo-liberal politikalara ve küreselleşmenin ortaya koyduğu temel dinamiklere ayak uydurma eğilimi güçlenmiştir. Aynı zamanda bu yıllarda, askeri darbe ile birlikte uzun yıllar seçimle gelen demokratik bir yönetim kurulamamıştır. 1982 Anayasası ile de daha baskıcı bir döneme girilmiştir. 1982 Anayasası ile dönemin yeni koşullarının getirdiği sınırlama ve kısıtlamalar Anayasal hale gelmiştir. Madde 13 ile Temel Haklar;

Madde 51 ile sendika kurma hakkı; Madde 52 ile sendikal faaliyetler; Madde 53 ile toplu iş sözleşmeleri hakkı; Madde 54 ile lokavt ve grev hakkı sınırlandırılmıştır.*

Bu değişimler yanında, en önemli meselelerden biri de, özellikle 1982 Anayasası ile başlayan ve 2000’li yıllarda da devam eden sendikasızlaştırma girişimleridir. 1960’lar ve 1970’ler boyunca az ya da çok sendikalaşma eğilimi ve işçi hareketleri görülebilirken, 1980’li yıllardan itibaren, DİSK gibi, işçi sınıfına siyasal bir mücadele de kazandıran pek çok konfederasyon ve sendika kapatılmıştır. 1990’lı yıllarda, tekrar açılan sendikalar ve konfederasyonlarla bir hareketlilik ortamı ortaya çıksa da, 2000’li yıllarda ortaya çıkan yeni koşullarla sendikacılık yeniden yara almıştır (Koç, 2010a: 444). Özelleştirmelerin artması, taşeron işçilik gibi ağır meselelerin altında işçi hareketi ve dolayısıyla proleter kamusal alan tekrar daralma eğilimine girmiştir.

Plehanov’un (1987: 129) değindiği gibi, toplumların ekonomik ve siyasal alanlarında ortaya çıkan değişimler, temelde sanatsal yaklaşımları da etkisi altına almakta ve sanat eserleri de bu radikal dönüşümlerin içinde yer almaktadır. Bu değişimler hızlı veya kademeli bir biçimde gerçekleşse de, belli bir yapının içinde zamanla evrilmektedir. Bu değişen ve evrilen yapılar içinde yaşayan bir birey olarak sanatçının ortaya koyduğu eser de, dönemin koşullarını ister istemez yansıtmaktadır. 1980’li yılların sinemasında da bunu gözlemleyebilmek mümkün olabilmektedir. Sadece bir işçi sınıfı filmi ile kapanan bu dönemde, genel olarak politik filmlerin anlatım özellikleri de değişmiştir. Yalnız, umutsuz, toplumdan ve toplumsal meselelerden uzak ve kopuk karakterler aracılığı ile darbe öncesi ve darbe sonrası dönemin psikolojik yıkıntılarının hikayeleştiği bu filmler (Ulusay, 2003: 83), hem dönemin sansür, denetleme ve dağıtım gibi önemli meselelerinin ve değişimlerinin hem de neo-liberalizm ve küreselleşme sonucu yaratılmaya çalışılan apolitik yeni toplumun izdüşümü olmuştur. Çalışmada ayrıntılı biçimde bahsedildiği gibi, 1980’li yıllardan sonra da, bu yeni dönemin tüm özellikleri zamanla olağanlaşmıştır.

1990’lı yıllarda da, önceki dönemle benzer şekilde sadece bir işçi sınıfı filminde proleter kamusal alan kavramının varlığından bahsedebilmek mümkün olmuştur. Bu film, Zonguldak’taki maden işçilerinin başlattığı grevi anlatan ve Ahmet Faik Akıncı’nın yönettiği “Ekmek” (1996) filmidir. Aynı zamanda bu film, 2010 yılına kadar ki sürece kadar Türk Sineması’nın son işçi sınıfı filmidir. 2000’li yıllara gelindiğinde, işçi

* Çalışmada ss. 109 ve 110.

karakterlerin bulunduğu filmler yer almaktadır; fakat işçi olmak, sadece bir karakterin geçimini sağladığı herhangi bir çalışma durumuna indirgenmiş, bu filmler sınıfsal bir bakış açısı sunmamıştır.

Proleter kamusal alanın genişlemesinin ve daralmasının kökenlerinde, çalışmada da görüldüğü üzere üretim biçimi, demokrasi, siyasal sistem değişimleri bulunmaktadır. Hukuki düzenlemelerin ve mevzuatların temel itkisi de olan bu unsurlar, çalışmanın yapıldığı dönem aralığındaki değişimlerin de anlaşılmasına büyük katkı sağlamaktadır. Proleter kamusal alan, muhalefetin de oluşup geliştiği bir alan olarak sadece işçi sınıfını değil, tüm toplumsal tecrübeleri ilgilendirmektedir. Genel olarak, muhalif fikir ve tutumların ve eylemsel alanda örgütlenmenin azaldığı 1980 sonrası dönemde, film üretimi de bu koşullardan dolayı veya dolaysız yollardan etkilenmiştir. Bu noktada, film yapım sürecinin içinde bulunan kişiler hem bu yapısal değişikliklerden hem de yapısal değişikliklerin sonucu olarak görülen toplumsal değişikliklerden etkilenmiştir. Böylece, muhalif bir tutum ortaya koyan politik filmler ve daha spesifik olarak işçi sınıfı filmleri sayısal olarak azalmıştır. Bu sayısal azalış yanında, politik filmlerin anlatım özellikleri de değişmiştir. Bu filmler çoğunlukla, yukarıda da bahsedildiği gibi, bireyin yalnızlığı ve ekonomik, toplumsal ve siyasal meselelerden sıyrılarak apolitikleşmesi ve pasifize olması üzerine kurulu hikayeler anlatmıştır. Böylece politik filmlerin ve işçi sınıfı filmlerinin sayısal düşüşe geçmesi yanında, genel olarak ortaya koydukları hikaye ve anlatım tarzı da değişmiştir.

Sıklıkla vurgulanmaya çalışıldığı gibi, proleter kamusal alan toplumda sadece işçi sınıfını ilgilendiren bir oluşum değil, tüm kolektif tecrübeleri içine alan, muhalefeti ve demokrasiyi güçlendiren oluşumlardır (Negt ve Kluge, 1991: 65). Bu alanın daralması, demokrasinin daralmasıyla eş anlamlıdır (Işıklı, 2003). Toplumda çok sesliliğin azalması, ifade özgürlüğünün kısıtlanması, temel hakların kullanılamaz hale gelmesi, örgütlenmenin yasaklanması, toplumun apolitize olması, bu alanın daralmasının sonuçlarındandır. Proleter kamusal alanın daralmasının bir diğer sonucu, politik sanat için olmazsa olmaz olan toplumculuk ve gerçekçilik akımlarının kullanılamaz hale gelmesi; işçi sınıfı filmleri de dahil politik sanatın tehdit unsuru sayılmasının, sansürlenmesinin ve denetlenmesinin önünün açılmasıdır.

Birbirine organik biçimde bağlı olan bu meselelerin çözüm yolunun bulunmasının zorluğunu kabul etmekle beraber, ilk bakışta Anayasa'nın demokratik olmayan

kısımlarının kaldırılması önemli görülmektedir. 1961 Anayasası'nda olduğu gibi temel hak ve özgürlükleri (her koşulda) güvence altına alan, örgütlenme, toplanma hakları ile sendikal hakların, eşit yurttaşlık ve çoğulculuk ilkelerinin korunduğu, sanatsal ifadenin özgür bırakıldığı yeni bir Anayasa'nın yapılması da, bu sorunlara çözüm oluşturabilecek adımların ilk basamağı olarak önerilebilir. Bununla beraber daha derin bir perspektifle ve son kertede üretim biçiminin değişmesi, üretim ilişkilerindeki egemen unsurların dönüşmesi veya dengeli bir yapı ortaya koyması daha temel bir çözüm olarak görülmektedir. Sonuçta, bu değişimin ardından gelen tüm üst yapılarla birlikte, sanatın ve spesifik olarak politik sanatın kendine yeni bir ifade biçimi oluşturabilmesi ve böylece politik film sayısının artabilmesi, anlatım biçimlerinin yeniden özgünleşebilmesi olası olarak yorumlanabilmektedir.

KAYNAKÇA

- “1924 Anayasası”, Türkiye Büyük Millet Meclisi İnternet Sayfası, <http://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa24.htm>
- “1961 Anayasası”, Türkiye Büyük Millet Meclisi İnternet Sayfası, <http://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa61.htm>
- “1982 Anayasasının İlk ve Son Hali Karşılaştırma Tablosu”, Adalet Bakanlığı İnternet Sayfası, <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/1982ilkson.pdf>
- Abendroth, Wolfgang, 1992, Avrupa İşçi Hareketleri Tarihi, (Çev., Ali Çakıroğlu), Belge, İstanbul.
- Abisel, Nilgün, 2006, Türk Sineması Üzerine Yazılar, Phoenix, Ankara.
- Adorno, Theodor W., 2004, Aesthetic Theory, Continuum, London.
- Ağralı, Sedat, 1967, Günümüze Kadar Belgelerle Türk Sendikacılığı, Son Telgraf, İstanbul
- Akar, Rıdvan, 2005, “İşçisiz Bir Sol Üzerine”, Birgün Gazetesi, http://www.birgun.net/writer_2005_index.php?category_code=1187090711&news_code=1131409760&year=2005&month=11&day=08, Erişim Tarihi: 21/03/2013.
- Akerson, Tanju, 1968, “Yeşilçam'dan Yeni Sinemaya”, Yeni Sinema Dergisi, 18: 8-10.
- Algan, Necla, 1998, “Fredric Jameson ve Ulusal Sinema”, 25. Kare Dergisi, 25: 14-17.
- Amin, Samir, 2000, Capitalism in the Age of Globalization: The Management of Contemporary Society, Zed, London
- “Ankara’da 80 Bin Kişilik Miting”, 1997, 6 Ocak, <http://arsiv.sabah.com.tr/1997/01/06/f03.html>
- Arendt, Hannah, 2011, İnsanlık Durumu, (Çev., B. S. Şener), İletişim, İstanbul.
- Aristoteles, 1987, Poetika, (Çev., İ. Tunalı), Remzi, İstanbul.
- Aristoteles, 2006, Retorik, (Çev., Mehmet H. Doğan), YKY, İstanbul.
- Armes, Roy, 1998, “Gelenekten Geleceğe: Yılmaz Güney”, (Çev., Y. Duru), Yeni Sinema Dergisi, 5: 87-93.
- Arslan, Zehra, 2010, “Ağustos 1909 Tarihli Cemiyetler Kanunu Üzerinde Meclis-i Mebusan’da Yapılan Müzakereler ve Cemiyetlerin Yapılanmasında İttihat ve Terakki Örneği”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 3 (11): 57-72.
- Arslanteppe, Mehmet, 2010, “Türk Komedi Sinemasının Gelişim Süreci”, Ulusal İletişim Kongresi, 13-15 Mayıs, Erzurum.

- Aydın, Hasan, 2010, “Gerçekçiliğe Yönelik Postmodern Eleştiriler ve Felsefi Değeri”, İstanbul Kültür Üniversitesi Mantık Matematik Felsefe VII. Ulusal Sempozyumu, İstanbul.
- Ballıktaş, Burcu, 2010, “Tekel İşçileri Çadırlarını Toplarken Hüzünlü Ama Umutlu”, <http://bianet.org/bianet/emek/120386-tekel-iscileri-cadirlarini-toplarken-huzunlu-ama-umutlu>
- Boratav, Korkut, 1969, 100 Soruda Gelir Dağılımı, Gerçek, İstanbul.
- Boratav, Korkut, 1989, Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985, Gerçek, İstanbul.
- Bulut, Selda, 2009, “Medyada Çokuluslu Şirket Egemenliğine Doğru Evrilme: Rupert Murdoch ve Fox TV”, Sermayenin Medyası Medyanın Sermayesi Ekonomi Politik Yaklaşımlar, S. Bulut (Derl.), Ütopya, Ankara. 75-114.
- Cem, İsmail, 1980a, Tarih Açısından 12 Mart, Cem, İstanbul.
- Cem, İsmail, 1980b, Siyaset Yazıları, Cem, İstanbul.
- Cem, İsmail, 2007, Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür, İstanbul.
- Centel, Tankut, 1981, “Atatürk Döneminin Çalışma Politikası”, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası Doğumunun Yüzüncü Yılında Atatürk’e Armağan, 45 (1-4): 129-149.
- Chanan, Michael, 2011, “Devrim Sinemaları: 1920’lerde Rusya, 1960’larda Küba”, (Çev., Ertan Yılmaz), Sinemayı Anlamak Marksist Perspektifler, (Ed. Mike Wayne), De Ki, Ankara.
- Chipp, Herschell B., Peter Selz, Joshua C. Taylor, 1968, Theories of Modern Art: A Source Book by Artists and Critics, University of California, Berkeley.
- Çadırcı, Musa, 1997, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Çarkoğlu, Ali ve Binnaz Toprak, 2006, Değişen Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset, Tesev, İstanbul.
- Çavdar, Tevfik, 1969, Türkiye 1968, İzlem, İstanbul.
- Çavdar, Tevfik, 1996, Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950-1995, İmge, Ankara.
- Çebi, Zafer, 2006, “1960 Dönemi Türk Sineması ve Toplumsal Gerçekçi Çalışmalar”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler

Enstitüsü. İstanbul.

- Çelik, Aziz, 2010, “Genel Grev Meşrudur ve Hukuka Uygunudur”, Türkiye Maden İşçileri Sendikası Web Sitesi, http://www.madenis.org.tr/ayrinti_yorum.php?id=15.
- Çetin, Halis, 2002, “Liberalizmin Tarihsel Kökenleri”, Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 3 (1): 79-96.
- Çolak, Metin, 2011, “Georg Lukacs'ı Yeniden Düşünmek” Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi 12: 91-124.
- Dacheux, Eric, 2012, Kamusal Alan: Demokrasinin Anahtar Bir Kavramı, (Çev., Hüseyin Köse) Kamusal Alan, (Derl., Eric Dacheux), Ayrıntı, İstanbul.
- Daldal, Aslı, 2003, “Toplumsal Gerçekçiliğe Doğru: 1950'lerin Sinema Ortamı”, Yeni Film Dergisi, 1: 43-51.
- Delican, Mustafa, 2006, “Cumhuriyet Döneminde Türk Endüstri İlişkileri: İşçi Sendikalarının Dünü, Bugünü”, Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, 51: 3-45.
- Demir, Vedat, 2006, “Medya Alanında Ticarileşme ve Sebepleri”, Medya Mercek Altında, (Derl., Nesrin Tan Akbulut ve Elif Eda Balkaş), Beta, İstanbul.
- “DİSK Yollarda, KESK Yollarda, Türk-İş Nerede?..”, 15 Aralık 1997, Milliyet Gazetesi, http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/uWqlmhZ5VOSVZQJBQwwQtA_x3D__x3D_
- Elden, Ahmet, 2012, 21 Nisan, “İşte Ekonomi Mucizesi, 10 Yılda 307 Milyar Dolar Dış Borç, Batık Avrupa'dan Bile Daha Yüksek Faiz!..”, Milliyet Gazetesi, <http://blog.milliyet.com.tr/iste-ekonomi-mucizesi--10-yilda-307-milyar-dolar-dis-borc--batik-avrupa-dan-bile-daha-yukse-faiz-/Blog/?BlogNo=359331>
- Ertem, Barış, 2009, “Türkiye-ABD İlişkilerinde Truman Doktrini ve Marshall Planı”, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 12 (21): 377-397.
- Esen, Şükran, 1996, 80'ler Türkiye'sinde Sinema, Beta, Eskişehir.
- Fişek, Kurthan, 1969, Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı, Doğan, Ankara.
- Fraser, Nancy, 2010, “Kamusal Alanı Yeniden Düşünmek: Gerçekte Varolan Demokrasinin Eleştirisine Bir Katkı”, (Çev., Meral Özbek ve Cemal Balcı), Kamusal Alan, (Derl., Meral Özbek), Hil, İstanbul.
- Füredi, Frank, 2001, “Tarihsel Materyalizmde İdeoloji ve Üstyapı'ya Önsöz”, (Çev., İbrahim Yıldız), Praksis Dergisi, 1: 224-246.
- Gander, Hans-Helmuth, 2009, “Dünya, Politika ve Otorite Sorunu”, (Çev., Ersel Kayaoğlu), Doğumunun 100. Yılında Hannah Arendt, (Derl., Sanem Yazıcıoğlu),

Yapı Kredi, İstanbul.

Geray, Haluk, 2003, İletişim ve Teknoloji Uluslararası Birikim Düzeninde Yeni Medya Politikaları, Ütopya, Ankara.

Genç, Aysıt, 2008, “Marşlar, Birlikte Söylemek İçindir”, <http://www.cinedergi.com/sayi/1/01/38.htm>

Gevgilili, Ali, 1970, 15 Şubat, “Bütçe, İstifa ve Demirel...”, Milliyet Gazetesi, http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/uWqlmhZ5VOSVZQJBQwwQtA_x3D__x3D_

Giddens, Anthony, 1998, The Third Way: The Renewal of Social Democracy, Wiley – Blackwell, London.

Gluckstein, Donny, 2011, The Paris Commune: A Revolution in Democracy, Haymarket, Chicago.

Göker, Göksel ve Adem Doğan, 2011, “Ağ Toplumunda Örgütlenme: Facebook'ta Çevrimiçi Tekel Eylemi”, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 14 (25): 175-203.

Görücü, Bülent ve Zahit Atam, 1995-1996, “1980 Sonrasında Türk Sinemasında Seyirci İlişkileri”, Görüntü Dergisi, 4: 21-25.

Gramsci, Anthony, 2010, Seçme Yazılar 1916-1935, (Çev., İbrahim Yıldız), Haz., David Forgacs, Dipnot, Ankara.

Güçhan, Gülseren, 1992, Toplumsal Değişme ve Türk Sineması, İmge, Ankara.

Güler, Hasan, 2011, “Nuri Bilge Ceylan Sineması Üzerine Değerlendirme 'Uzak: Kazanan Kaybedenlerin Öyküsü’”, Ekonomik Yaklaşım Dergisi, 22(79): 107-116.

Gündoğdu, Meral, 1997, “Sinemamızda Bir Dönem Kapanırken”, 25. Kare Dergisi, 18: 9-14.

Gürata, Ahmet, 2010, “2000'li Yıllarda Sinemaya Bir Bakış”, Sinecine Dergisi, 1(1): 131-135.

Habermas, Jürgen, 1995, “Kamusal Alan: Ansiklopedik Bir Makale”, (Çev., Nuran Erol), Birikim Dergisi, 70: 62-66.

Habermas, Jürgen, 2010a, Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü, (Çev., Tanel Bora ve Mithat Sancar), İletişim, İstanbul.

Habermas, Jürgen, 2010b, “Kamusal Alan”, (Çev., Meral Özbek), Kamusal Alan, (Derl., Meral Özbek), Hil, İstanbul.

- Hansen, Miriam, 2010, “Yirmi Yılın Ardından Negt ve Kluge'nin Kamusal Alan ve Tecrübe'si: Değişken Karışımlar ve Genişlemiş Alanlar”, (Çev., Meral Özbek), Kamusal Alan, (Derl., Meral Özbek), Hil, İstanbul.
- Herman, Luc, 1996, Concepts of Realism, Camden House, Columbia.
- Işığın, Altuğ, 2003, “Salonlar Artarken Koltuk Sayıları Azalıyor: 1990'lı Yıllarda Türkiye'de Sinema İşletmeciliği”, Yeni Film Dergisi, 3: 45-49.
- Işıklı, Alpaslan, 1972, Sendikacılık ve Siyaset, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara.
- Işıklı, Alpaslan, 2003, Gerçek Örgütlenme Sendikacılık, İmge, Ankara.
- İnaç, Hüsametdin ve Muhittin Demiray, 2004, “Siyasal Bir İdeoloji Olarak Neo-liberalizm” Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 11: 163-184.
- Jameson, Fredric, 2008, Modernizm İdeolojisi, (Çev., Kemal Atakay ve Tuncay Birkan), (Haz. Orhan Koçak ve Tuncay Birkan), Metis, İstanbul.
- Kanoğlu, Meltem ve Nilay Önbayrak, 2009, “Darbelere Bağışıklık Nasıl Çabuk Kazanılır?: 12 Eylül'ün Günümüz Sinemasındaki Popülerleşmesinin Nedenleri”, Bilinç Endüstrisinin İktidar ve Siyaset Pratikleri Medya Eleştirileri, (Derl., Can Bilgili ve Zeynep Karahan Uslu), Fikir Yay, s.305-322.
- Kapusızoğlu, Mehmet, 2011, “Ekonomik Kriz, 2002 Seçimleri ve Seçmenin Tercihi”, Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, 3 (2): 121-131.
- Karadağ, Ahmet, 2006, “Kamusal Alan Modelleri: Çoğulcu Perspektiften Bir Değerlendirme”, (Ed. Ahmet Karadağ), Kamusal Alan ve Türkiye, Asil, Ankara.
- Kasım, Metin ve Deniz Atayeter, 2012, “1960'lı Yıllarda Türk Sinemasında Toplumsal Gerçekçilik”, Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi, 4: 19-33. <http://egifder.gumushane.edu.tr/>.
- Kaymas, Serhat, 2012, “İletişim Teknolojileri Politikaları ve Türkiye: Küresel Medya Yönetimi Çağında Ulus Devlet”, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, <http://www.akademikbakis.org/28/08.pdf>.
- Kılıç, Sibel, 2011a, “Postmodernist Ortamın Sanatçı ve Sanat Üretimlerinin Değişim ve Dönüşümü Üzerine Sosyo-Kültürel Etkileri”, Karadeniz Dergisi, 9: 103-119.
- Kılıç, Sibel, 2011b, “Estetik Politika/Politize Sanat'ın Toplumun Sosyo-Kültürel Yapılanma Sürecine Etki ve Katkıları”, The Journal of Academic Social Science Studies, 4 (2): 37-49.

- Kıraç, Rıza, 2000, “90’lı Yıllarda Sinemamıza Genel Bir Bakış”, 25. Kare Dergisi, 30: 12-17.
- Kırel, Serpil, 2010, “Ertem Eğilmez’in Namuslu Filminden Hareketle Seksenlerin Toplumsal Alanında ve Popüler Sinemasında Egemen Değerlerini ve Sinemadaki Temsilini Sorgulamak”, Online International Journal of Communication Studies, <http://www.kurgu.anadolu.edu.tr/dosyalar/27.pdf>
- Koç, Yıldırım, 1998, 100 Soruda Türkiye’de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi, Gerçek, İstanbul.
- Koç, Yıldırım, 2005, Özelleştirme, Türkiye’yi Parçalamanın Bir Aracı, Kaynak, İstanbul.
- Koç, Yıldırım, 2006, AKP İşçilere Nasıl Zarar Veriyor, Kaynak, İstanbul.
- Koç, Yıldırım, 2007, “Türkiye’de Sendikacılık: Sorunlar ve Çözüm Önerileri”, Türkiye’de Sendikal Kriz ve Sendikal Arayışlar Sempozyumu, 8 Mart, Ankara.
- Koç, Yıldırım, 2009, Emperyalizm ve Türkiye Sendikacılığına Etkileri, Kaynak, İstanbul.
- Koç, Yıldırım, 2010a, Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi Osmanlı’dan 2010’a, Epos, Ankara.
- Koç, Yıldırım, 2010b, “30. Yıldönümünde 12 Eylül Darbesi ve İşçi Sınıfı”, Mülkiye Dergisi, 34 (268): 43-74.
- Koç, Yıldırım, 2012a, AKP ve Emekçiler 2002-2012, Epos, Ankara.
- Koç, Nilgün Kaner, 2012b, “Türkiye’deki Yazılı Basında Tekel İşçi Eyleminin Sunumu”, Çalışma ve Toplum Dergisi, 4: 189-215.
- Koçak, Hakan, 2010, “Türkiye’de Sendikalar ve Kamu Anlayışı”, Kamusal Alan, (Derl., Meral Özbek), Hil, İstanbul.
- Kongar, Emre, 1999, 21. Yüzyılda Türkiye, Remzi, İstanbul.
- Kongar, Emre, 2006, Tarihimize Yüzleşmek, Remzi, İstanbul.
- Köymen, Mehmet., 2011, “Marksizm, Sınıf Savaşı ve Ekim Devrimi”, Söz ve Eylem Dergisi, 6: 9-15.
- Kromm, Jane, 2003, The Art of Frenzy: Public Madness in the Visual Culture of Europe, 1500-1850, Continuum, London.
- Kuray, Gülbende, 1990, İtalya’da Yenigerçekçilik Akımı ve İzleyicileri”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 33(1-2): 331-345.
- Kutlar, Onat, 1967, “Ulusal Türk Sineması için Alan Araştırmaları: Giriş 1”, Yeni Sinema Dergisi, 10-11: 28-31.

- Langford, Michelle, 2006, *Allegorical Images: Tableau, Time and Gesture in the Cinema of Werner Schroeter*, Intellect, Bristol.
- Lecerle, Jean-Louis ve Pierre Albouy, 1987, “Edebiyat Biliminin Problemleri”, (Çev., Selim Mimoğlu), *Sanat ve Toplumsal Hayat, Sosyal*, İstanbul.
- Leslie, Ester, 2011, “Adorno, Benjamin, Brecht ve Sinema”, (Çev., Ertan Yılmaz), *Sinemayı Anlamak Marksist Perspektifler*, (Derl., Mike Wayne), De ki, Ankara.
- Lewis, Bernard, 2010, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev., Boğaç Babür Turna), Arkadaş, Ankara.
- Liebman, Stuart, 2010, “Alexander Kluge ile Söyleşi: Yeni Alman Sineması, Sanat, Aydınlanma ve Kamusal Alan Üzerine”, (Çev., Nefin Dinç ve Meral Özbek), *Kamusal Alan*, (Derl., Meral Özbek), Hil, İstanbul.
- Lovell, Terry, 2006, “Kültürel Üretim”, (Çev., Levent Yaylagül), *Kitle İletişiminin Ekonomi Politikası*, (Derl., Levent Yaylagül), Dilbaz, Ankara.
- Lozovsky, Alexandr, 1975, *Karl Marx ve İşçi Sendikaları*, (Çev., Nuri Çolakoglu), May, İstanbul.
- Lukacs, Georg, 2005, *Writer and Critic: And Other Essays*, (Derl., Çev., Arthur Kahn), Iuniverse, Lincoln.
- Mahiroğulları, Adnan, 2005, *Türkiye'de İşçi Sendikacılığı*, Kitabevi, İstanbul.
- Makal, Ahmet, 2003, “Cumhuriyetin 80. Yılında Türkiye’de Çalışma İlişkileri”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Gelişme ve Toplum Araştırmaları Merkezi Tartışma Metinleri, http://www.politics.ankara.edu.tr/tartisma_metinleri.php, Erişim Tarihi: 20/10/2012.
- Makal, Ahmet, 2008, “Türkiye Emek Tarihinin Bir İzdüşüm Alanı Olarak 'Edebiyat'”, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 3: 15-43.
- Maktav Hilmi, 2000, “Türk Sinemasında 68'liler ve 12 Mart”, *Birikim Dergisi*, 132: 86-92.
- Marks, Karl, 2005, *Ekonomi Politikasının Eleştirisine Katkı*, (Çev., Sevim Belli), Sol, Ankara.
- Marks, Karl, 2008, *Ücretli Emek ve Sermaye Ücret Fiyat ve Kar*, (Çev., Sevim Belli), Sol, Ankara.
- Marks, Karl ve Friedrich Engels, 2010, *Komünist Manifesto*, Can, İstanbul.
- Mısır, Mustafa Bayram, 2011, “Gerçek Demokrasi Olanakları: Paris Komünü”, *Praksis Dergisi*, 10: 105-122.

- Moran, Berna., 2009, Edebiyat Kuramları ve Eleştiri, İletişim, İstanbul.
- Morrison, James, 1998, Passport to Hollywood: Hollywood Films, European Directors, State University of New York, New York.
- Mumcu, Uğur, 1998, Gazetecilik, Um:ag, Ankara.
- Mutlu, Erol, 2005, Globalleşme, Popüler Kültür ve Medya, Ütopya, Ankara.
- Mutlu, Kubilay, 2010, “Masum Bir Kavram Olarak 'Sanat' ve Toplumsal Üretimi”, Kurtuluş Dergisi, 6: 87-90.
- Negt, Oskar ve Alexander Kluge, 1991 “Kamusal Alan ve Tecrübe” (Çev., Ahmet Doğukan), Defter Dergisi, 16, Metis, İstanbul.
- Negt, Oskar ve Alexander Kluge, 2010, “Kamusal Alan ve Tecrübe'ye Giriş” (Çev., Meral Özbek), Kamusal Alan, (Derl., Meral Özbek), Hil, İstanbul.
- Nygaard, Jon, 2007, “Beckett'den Önce Ibsen”, (Çev., Beliz Güçbilmez), Tiyatro Araştırmaları Dergisi, 24: 185-201.
- Oktay, Ahmet, 2008, Toplumcu Gerçekçiliğin Kaynakları: Sosyalist Realizm Üzerine Eleştirel Bir Çalışma, İthaki, İstanbul.
- Onaran, Alim Şerif, 1989, “Genç Türk Sineması Yapım ve Yönetim Sorunları”, Bilim ve Sanat Dergisi, 96: 32-37.
- Önbayrak, Nilay, 2008, “Sanatta Gerçekçilik İçerisinde İtalyan Yeni Gerçekçiliği”, Marmara Üniversitesi İletişim Dergisi, 13: 187- 203.
- Özbek, Meral, 2010a, “Giriş: Kamusal Alanın Sınırları”, Kamusal Alan, (Derl., Meral Özbek), Hil, İstanbul.
- Özbek, Meral, 2010b, “Giriş: Kamusal-Özel Alan, Kültür ve Tecrübe”, Kamusal Alan, (Derl., Meral Özbek), Hil: İstanbul.
- Özbek, Meral, 2010c, “Giriş: Politik Kamusal Alan ve Kolektif Yaratıcılık”, Kamusal Alan, (Derl., Meral Özbek), Hil: İstanbul.
- Özcan, Burcu, 2007, “Postmodernizmin Tüketim İmajları”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 17(1): 261-273.
- Özerkmen, Necmettin, 2003, “Geçmişten Günümüze Türkiye'de Anayasa ve Yasalarda Sendikal Hakların Düzenlenmesi ve Getirilen Kısıtlamalar”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, 43(1): 239-257.
- Özonur, Defne, 2009, “Bir Üçlemeyi, 'Modern-Geleneksel ve Kadın-Erkek' Karşıtlığında Yeniden Okumak: Gelin, Düğün, Diyet”, Selçuk İletişim Dergisi, 6(1) 144-153.

- Özön, Nijat, 1995, Karagözden Sinemaya Türk Sineması ve Sorunları Cilt: 2, Kitle, Ankara.
- Öztürk, Mehmet, 2004, “Türk Sinemasında Gecekondular, <http://ejts.revues.org/94?&id=94&ref=http://pdf/pdf/pdf/94?format=citation>
- Platon, 2004, Devlet, (Çev., Sabahattin Eyuboğlu ve M. Ali Cimcoz), Türkiye İş Bankası Kültür, İstanbul.
- Perry, Marvin, Myrna Chase, James Jacob, Margaret C. Jacop and Theodore H. Von Laue, 2012, Western Civilization: Ideas Politics and Society, Wadsworth, Boston.
- Plehanov, Georgi V., 1987, Sanat ve Toplumsal Hayat, (Çev., Cenap Karakaya), Sosyal, İstanbul.
- Plehanov, Georgi V., 1991, Sosyalist Açından Toplum Sanat Eleştirisi, (Çev., Asım Bezirci), Evrensel, İstanbul.
- Ross, George, 1982, Workers and Communists in France: From Popular Front to Eurocommunism, University of California, London.
- Rozaliev, Y. N., 1974, Türkiye Sanayi Proleteryası, Yar, İstanbul.
- Sadıkov, Ramin, 2010, “Şubat Devriminden Sonra Rusya’da İktidar Mücadelesi: Ekim Devrimi’ne Giden Yol”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, 48(29): 101-108.
- Schiller, Herbert, 2005, Zihin Yönlendirenler, (Çev., Cevdet Cerit), Pınar, İstanbul.
- Schiller, Herbert, 2006, “Ulusaşırı Medya ve Ulusal Gelişme” (Çev., Levent Yaylagül), Kitle İletişiminin Ekonomi Politikası, (Derl., Levent Yaylagül), Dalbaz, Ankara.
- Schor, Naomi, 2007, Reading In Detail Aesthetics and Feminine, Routledge, New York.
- Scognamillo, Giovanni, 2010, Türk Sinema Tarihi, Kabalcı, İstanbul.
- Selamoğlu, Ahmet, 2004, “Örgütlenme Sorunu ve Sendikal Yapıda Değişim Arayışı”, Çalışma ve Toplum Dergisi, 4: 39-54.
- Sencer, Oya, 1969, Türkiye’de İşçi Sınıfı Doğuşu ve Yapısı, Habora, İstanbul.
- Sennett, Richard, 2010, Kamusal İnsanın Çöküşü, (Çev., Serpil Durak ve Abdullah Yılmaz), Ayrıntı, İstanbul.
- Serarslan, Meral ve Özlem Özgür, 2010, “Sinema ve Göç: Yeni Hayat Arayışlarının Sinematografik Sunumu, <http://idc.sdu.edu.tr/tammetinler/goc/goc10.pdf>, Erişim Tarihi: 10/04/2012.

- Sertdemir, Seçkin, 2009, “Yaşam, Dünya ve Özgürlük İlişkisinde Hareketle Anti-Liberal Bir Arendt Okuması”, Doğumunun 100. Yılında Hannah Arendt, (Derl., Sanem Yazıcıoğlu), Yapı Kredi, İstanbul.
- Sezer Dündar, T., 2008, “Dernek Kurma Özgürlüğünün İçeriği ve Gelişim Süreci Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme”, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 10(1): 1-58.
- Sönmez, Mustafa, 2010, “Sendikasız, Grevsiz, ‘İleri Demokrasi!’”, <http://www.sendika.org/2010/11/sendikasiz-grevsiz-ileri-demokrasi-mustafa-sonmez-cumhuriyet/>. Erişim Tarihi: 3 Mart 2012.
- Süalp-Akbal, Tül Z., 2010, “Kamusal Alan, Deneyim ve Kluge”, Kamusal Alan, (Derl., Meral Özbek), Hil, İstanbul.
- Sülker, Kemal, 1975, Sendikacılar ve Politika, May, İstanbul.
- Şenkal, Abdülkadir, 1998, “Globalleşen Dünyada Sendikalar Arası Rekabet”, Çimento İşveren Dergisi, 12(5): 16-26.
- Taylan, Hasan Hüseyin ve Ümit Arkan, 2008, Medya ve Kültür: Kültürün Medya Aracılığıyla Küreselleşmesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 10(1): 85-97.
- Taylor, Charles, 2006, Modern Toplumsal Tahayyüller, Metis, İstanbul.
- Tekin, Yusuf, 2002, “Türkiye’de İlk Sosyalist Hareket ‘İştirak Çevresi’nin Sosyalizm Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 57(4): 171-184.
- “Teşkilatlanma ve Kolektif Müzakere Hakkı Prensiplerinin Uygulanmasına Mütteallik Sözleşme”, International Labour Organisation (İLO), <http://www.ilo.org/public/turkish/region/eurpro/ankara/about/soz098.htm>
- Thompson, Edward P., 2006, İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu, (Çev., Uygur Kocabaşoğlu), Birikim, İstanbul.
- “Türk Sinemasında İşçi Tipleri ve Filmleri”, 10 Mayıs 2002, Milliyet Gazetesi, <http://www.milliyet.com.tr/turk-sinemasinda-isci-tipleri-ve-filmleri/sinema/haberdetayarsiv/10.05.2002/85529/default.htm>
- Türk-İş, 1964, Sendikalar, Grev ve Lokavt Hakları, Türk-İş, Ankara.
- Türkali, Vedat, 2003, Tek Kişilik Ölüm, Gendaş, İstanbul.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Sözlü Tutanaklar,

- http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM__d01/c043/b145/mm__010431450339.pdf. Erişim Tarihi: 3 Mart 2012.
- Ufuk, Adnan ve Mümtaz Osman, 1995/1996, "Türkiye'de Devrimci Sinema Tartışmaları 1", Görüntü Dergisi, 4: 6-20.
- Ulusay, Nejat, 2003, "Avrupa Merkezli Görsel-İşitsel Kuruluşlar ve Türk Sineması", Avrupa Birliği ve Türkiye'de İletişim Politikaları, (Derl., Mine Gencil Bek), Ümit, Ankara.
- Uslu, Evren G., 2007, "Metin Erksan Sinemasında Toplumsal Gerçekçilik ve Bunun Filmlerine Yansımaları", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Uygur, Erdoğan, 2005, "Sosyalist Realizm Kavramının Ortaya Çıkış Süreci", Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, 1-2: 23-30.
- Wayne, Mike, 2009, Politik Film Üçüncü Sinema'nın Diyalektiği, (Çev., Ertan Yılmaz), Yordam, İstanbul.
- Wayne, Mike, 2011, Sinemayı Anlamak Marksist Perspektifler, (Çev., Ertan Yılmaz), De ki, Ankara.
- Wiesner-Hanks, Merry E., 2009, Erken Modern Dönemde Avrupa 1450-1789, (Çev., Hamit Çalışkan), Türkiye İş Bankası Kültür, İstanbul.
- Wolton, Dominique, 2012, "Medyatik Kamusal Alanın Çelişkileri", (Çev. Hüseyin Köse) Kamusal Alan (Der.: Eric Dacheux), Ayrıntı, İstanbul.
- Yaren, Özgür, 2010, "Marksist Estetik ve Sinema: Erken Tartışmalar", Alternatif Politika Dergisi, 2(2): 106-125.
- Yaylagül, Levent, 2012, "2000'ler Türkiye'sinde Sinema ve Din: Takva Filmi Örneği", İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi, 34: 42-65.
- Yeygel, Sinem, 2006, Postmodern Toplumsal Yapının Pazarlamaya Getirdiği Yeni Boyut: Topluluk Pazarlaması (Tribal Marketing), Bilig, 38: 197-227.
- Yılmaz, Ertan, 2009, 68 ve Sinema, Hayalet, İstanbul.
- Yükselbaba, Ülker, 2008, "Kamusal Alan Modelleri ve Bu Modellerin Bağlamları", İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 66(2): 227-272.
- Yürük, Ayşe T., 2003, Anayasa Hukuku, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.
- Zürcher, Erik Jan, 2011, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, (Çev., Yasemin Saner), İletişim, İstanbul.